

E.I.XAYDAROV, N.I.XALILOVA.

UMUMIY PSIXOLOGIYA

1-qism

Kitob quyidagi ko'rsatilgan

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAHSUS TA'LIM VAZIRLIGI

XAYDAROV FAZLIDDIN IKROMOVICH
XALILOVA NARGIZA IKROMALIYEVNA

UMUMIY PSIXOLOGIYA

Darslik

To'ldirilgan va qayta ishlangan nashr

1-qism

Toshkent
"Innovatsiya-Ziyo"
2022

UDK:15.010
BBK:88.3
X-18

F.I.Xaydarov, N.I.Xalilova
Umumiy psixologiya. /darslik/. 1-qism. - Toshkent, "Innovatsiya-Ziyo", -2022, 280 bet.

Ushbu darslikda inson shaxsidagi psixologik holatlar, xususiyatlar, jarayonlar haqidagi dastlabki bilimlar majmuasi bayon etilgan. Darslik psixologiyaga kirish, muloqot, faoliyat, shaxs, bilish jarayonlari, shaxsning hissiy-trodaviy motivatsion sohasi, shaxsning individual psixologik xususiyatlari nomli bo'limlardan iborat. Darslikda bo'limlar bo'yicha nazariy bilimlar, test topshiriqlari, mustaqil ishlash uchun mavzular hamda nazorat savollari keltirilgan.

Darslikdan oliy o'quv yurtlarining pedagogika va psixologiya, psixologiya yo'nalishi bo'yicha ta'lim olayotgan talabalari, magistrantlar, o'qituvchilar, ilmiy xodimlar va shu sohaga qiziqqan keng kitobxonlar ommasi foydalanishlari mumkin.

Ma'sul muharrir:

M.G.Davletshin

Psixologiya fanlari doktori, professor

Taqrizehilar:

Z.T.Nishanova

Psixologiya fanlari doktori, professor

Sh.A.Do'stmuhammedova

Psixologiya fanlari nomozodi, dosent

**O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
tomonidan nashrga tavsiya etilgan.**

ISBN 978-9943-5614-6-5

© F.I.Xaydarov, N.I.Xalilova., 2022.

"Innovatsiya-Ziyo" - 2022.

"Innovatsiya-Ziyo" - 2019.

KIRISH

Kadrlar tayyorlash Milliy dasturining maqsad va vazifalari, davlatimizning bu borada amalga oshirayotgan siyosati zamonaviy kadrlar tayyorlash tizimini tashkil qilishga yo'naltirilgan. Mamlakatimizdagi uzluksiz ta'lim tizimi strategiyasi xalqimizning boy ma'naviy merosi va umuminsoniy qadriyatlarini, madaniyat, iqtisod, fan-texnika va texnologiyalarda erishilgan yutuqlar negizida psixologiya fani sohasida ham pedagogik kadrlar tayyorlash tizimi islohotlarini hayotga tatbiq etishni jonlantiruvchi asosiy vazifalarini belgilab bergan.

Aynan mazkur masalalarni keng doirada tatbiq qilish zamon talablariga javob bera oladigan raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashni ko'zda tutadi. Bu inson psixologiyasini bilish, ularda kechadigan psixologik o'zgarishlarni anglagan holda yondashishni talab etadi. Mazkur jarayonda psixologik bilimlarga bo'lgan ehtiyojning ortib borishini ko'rish mumkin. Chunki insonlar haqidagi bilimlarni qo'lga kiritish uchun psixologik bilimlardan xabardor bo'lish lozim. Shu bois, yozilgan darslik shaxs psixologiyasiga doir dastlabki bilim, ko'nikma va malakalarni, tushuncha va tasavvurlarni hosil qilishga yordam beradi.

Inson psixologiyasini bilish asosida inson shaxsini shakllantirish, uning ijtimoiy taraqqiyotini ta'minlashga jiddiy e'tibor qaratish mamlakatimiz taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etadi. Bu jarayonda "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" uzluksiz ta'limning o'ziga xos modeli sifatida keng imkoniyatlar yaratmoqda. Bu ulkan vazifani yechish inson omili bilan bog'liq bo'lib, bunda psixologiya fanlarining alohida o'rni hamda mas'uliyati yaqqol sezilib turadi.

"Umumiy psixologiya" fanidan tayyorlangan ushbu darslik yuqorida qayd etilgan barcha masalalarni o'z ichida qamrab olgan.

PSIXOLOGIYANING PREDMETI

Psixologiya haqida tushuncha

Inson mavjud ekan, u o'z hayotiy tajribaciga asoslanib u yoki bu holda idrok etish, olamni anglash, narsa va hodisalarni ajratish kabi xususiyatlarga ega ekanligi haqida o'ziga-o'zi hisob beradi. Biz har kuni qushlarning sho'x navosini, musiqa asboblarining xonishini, inson nutqini, uchib o'tayotgan samolyot shevqinini eshitamiz, atrofini o'rab turgan narsa, daraxt, hayvonlar, mashinalarni ko'ramiz. Ularning rangi va hajmini ajrata olamiz. Mazkur jarayonlar insondagi aks ettirish xususiyati bilan chambarchas bog'liq. Psixologiya fanining predmetini tahlil qilishda asosiy e'tiborni quyidagilarga qaratish lozim.

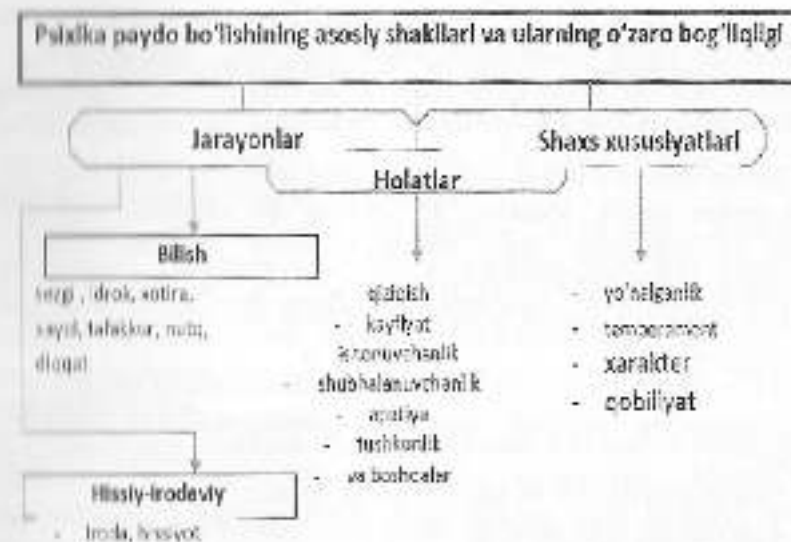
Jumladan, shaxs haqida fikr yurituvchi fanlar sirasiga psixologiya va pedagogika fanlarini kiritish mumkin. Shunga ko'ra, **pedagogika** shaxsni ta'lim-tarbiya jarayonida kamol topishini tadqiq qilsa, psixologiya shaxsda kechadigan ruhiy jarayonlarni o'rganadi. Shundan xulosa qilishimiz mumkinki, **psixologiya fanining predmetini** – shaxsning psixikasi va uning psixologik xususiyatlari tashkil qiladi.

Psixologiya so'zining lug'aviy ma'nosi grekcha psyuxe – jon, ruh, logos – fan, ta'limot degan ma'noni anglatadi. **Psixologiya** fan sifatida psixik faktlar, ularning qonuniyatlari va mexanizmlarini o'rganadi.

Psixologiya asosan psixikani keng doirada tadqiq qiladi. Shunga ko'ra, psixikaning yuzaga keltiruvchi asosiy psixik faoliyatlari ko'rsatilgan. Aynan psixik faoliyatlar quyidagi jarayonlarni o'z ichiga oladi:

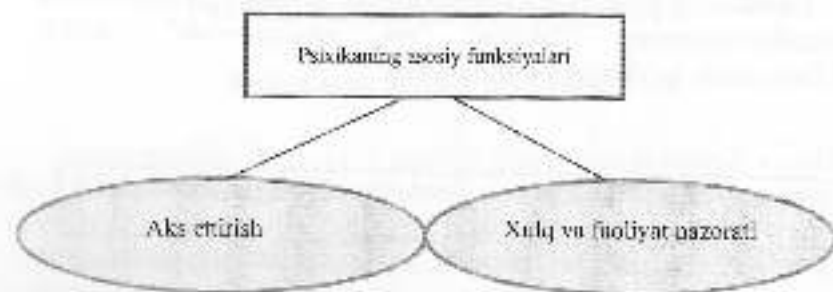
- **bilish faoliyatlari:** diqqat, nutq, faoliyat;
- **bilish jarayonlari:** sezgi, idrok, xotira, xayol, tafakkur;
- **shaxsning, hissiy, irodaviy sohast:** - hissiyot, iroda;
- **shaxsning individual psixologik xususiyatlari:** temperament, xarakter, qobiliyat.

Psixikaning paydo bo'lishining asosiy shakllari M.Gamezo va Domashenkolarning "Атлас по психологии" nomli qo'llanmasida quyidagicha ifodalanadi:

Shunga muvofiq bir qator olimlar tomonidan psixikaga ta'riflar berilib, uning mazmun mohiyati ochib berilgan. Jumladan, professor **M.G.Davletshin** fikricha, **psixika** deganda – oliy darajadagi materiyaning (miyaning) xususiyati tushunilib, u obyektiv borliqni aks ettirilishida namayon bo'ladi, subyekt faoliyatini ma'lum maqsad asosida yo'naltiradi hamda xulq-atvor negizida shakllanadi. **Professor V.M.Karimovaning** fikricha **psixika** – inson ruhiyatining shunday holatiki, u tashqi olamni (ichki ruhiy olamni) ongli tarzda aks ettirishimizni, ya'ni bilishimiz, anglashimizni ta'minlaydi.

Psixika bu aks ettirishdir. Jonli va jonsiz tabiatda aks ettirishning o'ziga xos usullari mavjud. Aks ettirish jarayonini quyidagicha ifodalash mumkin.

Jonsiz materiya uchun aks ettirishning mexanik, kimyoviy va fizik turlari xosdir. Masalan, ko'zguning aks ettirishi, suvdagi ta'sir va boshqalar. Jonli materiya uchun aks ettirishning fiziologik, psixik aks ettirish turlari xos bo'lib, ong va o'zini o'zi anglash uning eng yuqori bosqichidir. Psixik aks ettirish quyidagi xususiyatlarga ega:

- 1)obyektiv borligi to'g'ri aks ettirish imkoniyatini beradi;
- 2)shaxsning faoliyati davomida mukammallikka erishib boradi;
- 3)doimo rivojlanib va takomillashib boradi;
- 4)shaxsning individualligi orqali namoyon bo'ladi.

Psixologiyaning fan sifatida shakllanishi

Insonda jismoniy tanadan tashqari undan farqlanuvchi yana nimadir borligi haqidagi tasavvurlar qadimdanoq mavjud bo'lgan. Eng qadimgi davrlardayoq inson tush ko'rish hodisasi orqali ayrim odamlarning noyob qobiliyatlari (masalan, ovdagi muvaffaqiyatlar) o'lim va boshqa hodisalarning sabablarini tushuntirishga intilgan. Ammo dastlabki qarashlar mifologik xarakterda edi. Ular fikrlash orqali emas, ko'r-ko'rona ishonch vositasida egallanardi. Ruh haqidagi qarashlar ko'pincha nafas bilan bog'lanardi, ruhni esa uchar mahluq sifatida tasavvur etardilar.

Psixologiya haqidagi fikrlar qadim zamonlardan beri mavjuddir. Ilk davrlarda psixologik xususiyatlarni jonning ishi

deb tushuntirilgan. Jonning o'zi esa odam tanasidagi maxsus ikkilamchi jism deb qaralgan. Bunday tasavvurlar «animizm» deb ataladi. Animizm so'zi –anima «jon» degan ma'noni anglatadi. Jon o'z mohiyatiga ko'ra olovsimon uchqundan iborat ekanligi Geraklit tomonidan, yoki olovsimon atomdan iboratligi Demokrit tomonidan ta'kidlangan.

Platonning «ideyalar tug'ma bo'ladi» degan g'oyalari psixologik fikr taraqqiyotiga juda katta hissa qo'shdi. Platon ta'limotiga ko'ra, «ideyalar» mohiyati abadiy va o'zgarmas, ularning tabiiy olamdan tashqarida oliy olam mavjud bo'lib, ularni odam ko'zi bilan ko'ra olmaydi.

Platon psixologiyada «dualizm» oqimining asoschisi hisoblanadi. Dualizm so'zi ikki yoqlamalik yoki ikki mustaqil fikr degan ma'noni anglatadi. Dualizm ta'limoti mohiyati moddiy va ruhiy olam tana va psixikaning bir-biriga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lib, azaldan qarama-qarshi narsalar deb tushuntiradi.

Platonning dualizm shogirdi Arastu (Aristotel eramizdan oldingi IV asr 384-322-yillar) tomonidan birmuncha muvaffaqiyatli bartaraf etildi. Aristotelning «Jon haqida» asari o'sha davrdayoq psixologiya maxsus fan sifatida maydonga kela boshlaganidan dalolat beradi. Ana shu tufayli psixologiya jon haqidagi fan sifatida maydonga kelgan va hozirgi kunda psixologiya fani o'z mazmunini batamom o'zgartirgan.

Arastu kishilik tafakkuri tarixida birinchi bo'lib ruh va jonli tananing ajralmasligini isbotlab berdi. Unga ko'ra, jon qismlarga bo'linmaydi, lekin u faoliyatimiz davomida oziqlanishi, his etishi va harakatga kelishi, aql-idrok kabi turlarga oid qobiliyatlarda namoyon bo'lishi mumkin. **Birinchi qobiliyatlar** o'simlik uchun, **ikkinchisi va uchinchisi** hayvonlarga, **to'rtinchisi** esa insonlar uchun xosdir. O'simliklar, hayvonlar ruhi va aql idrok odam ruhi ta'limoti bilan Arastu oliy qobiliyatlar va ularning negizida paydo bo'lishini bildiradigan rivojlanish tamoyilini joriy etdi. Arastu organizmning tabiatdan olgan qobiliyatlarni faqat o'zining xususiy faolligi orqali ruyobga chiqarishga asoslangan holda

xarakterning faoliyatda shakllanishi to'g'risidagi nazariyani ilgari surdi.

Psixologiyaning fan sifatida yuzaga kelish hosqichlari quyidagi jadvalda o'z aksini topgan:

1-hosqich	Psixologiya, psixikaning moslashuvchanlik, umumiyotlari va faktlari o'rganuvchi fan sifatida	19-asrda materialistik nazariyalar qaratilgan. Rossiya psixologiyasining asosida aksi etilish nazariyasi asosiy qonuniyat sifatida ko'rsatildi
2-hosqich	Psixologiya subspirt hodidagi fan	XIX asrda boshlab, psixologiyaning vazifasi to'g'ri nazarlari bo'yicha insonning harakatlarini tushunish va ularni nazorat qilish bo'yicha o'rganilgan. Bunda ma'naviyat o'z o'rnini olgan.
3-hosqich	Psixologiya ong haqidagi fan sifatida	XVII asrda insoniy ongning rivojlanishi bilan boshlanadi. Fikrlash, axloq, his qilish, ijtimoiy ong deb tushilgan. O'zini o'z nazarida aksiy natija hisoblagan
4-hosqich	Psixologiya jon haqidagi fan	Bu yulda psixologiyasi barcha 2500 yil oldin paydo bo'lgan inson hayotidagi barcha asosiy hodisalar, natijalar, hodisalar jon va ular bilan bog'lanishga asos qo'yilgan

Geraklit, Demokrit, Aflotun, Arastularning ta'limotlari keyingi asrlarda psixologik g'oyalarni rivojlanishida tayanch nuqta bo'lib hisoblanadi.

Mazkur davrlarda Sharqda ham ilk psixologik qarashlar yuzaga keldi. Sharqda psixologik qarashlarning paydo bo'lishida buyuk Sharq mutafakkirlarining roli katta bo'lgan. Ular orasida Al-Xorazmiy, Al-Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulug'bek kabilar o'zlarining inson psixikasi va yosh avlodni tarbiyalashga doir boy fikrlar va qarashlarini meros sifatida qoldirganlar. Ular orasida ayniqsa, Abu Ali ibn Sinoning mantiq, metafizika, tabiiy, tibbiyot fanlar haqidagi fikrlari o'sha davr ilmiy taraqqiyotiga katta hissa qo'shdi. U maxsus psixologik muammolar bilan shug'ullangan olimlardan biridir. Uning ruh,

asab tizimi haqidagi qarashlari katta ahamiyatga ega. Ayniqsa, Abu Ali ibn Sinoning temperament xususiyatlariga qarab yondashish zarurligi haqidagi fikrlari ming yildan so'ng ham zamonaviy psixologiyada o'z qimmatini yo'qotmagan. Abu Ali ibn Sino dunyoda birinchi bo'lib psixoterapevtik usullarni qo'llab ko'rgan olimlardan biridir.

Asta-sekin ruh haqidagi tushuncha hayotning barcha ko'rinishlariga emas, faqat hozir biz psixika deb atalgan darajaga nisbatan qo'llana boshlandi. Psixika kategoriyasining negizida idrok va tafakkurdan tashqari ong tushunchasi yuzaga keldi, buning natijasida ixtiyoriy harakatlar va ularni nazorat qilish imkoniyati tug'ildi. Masalan, Galen (eramizdan oldingi II asr) fiziologiya va tibbiyot yutuqlarini umumlashtirib, psixikaning fiziologik asoslari to'g'risidagi tasavvurlarini yanada boyitdi. Uning ilgari surgan g'oyalari songa tushunchasi talqiniga muayyan darajada yaqinlashadi.

XVII asr biologiya va psixologiya fanlari uchun muhim davr bo'lib hisoblanadi. Jumladan fransiya olimi Dekart (1596-1650) tomonidan xulq-atvorning reflektor (g'ayriixtyoriy) tabiatga ega ekanligini kashf etilishi, yurakdagi mushaklarning ishlashi (faoliyati) qon aylanishning ichki mexanizmi bilan boshqarilayotganligini tushuntirilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, **refleks** (lotincha reflexus aks ettirish) organizmning tashqi ta'sirga qonuniy ravishdagi javob reaksiyasi sifatida talqin qilinib, asab-mushak faoliyatini obyektiv tarzda bilish vositasiga aylandi. Sezgi, assotsiatsiya, ehtiros yuzaga kelishini izohlashga imkon yaratildi.

Psixologiya fanining ilmiy asosga qurilishida ingliz olimi Gobbs (1588-1679) ruhni mutlaqo rad etib, mexanik harakatni yagona voqelik deb tan olib, uning qonuniyatlari psixologiyaning ham qonuniyatlari ekanligini ta'kidladi. Uning negizida – **epifenomalizm** (yunoncha eri - o'ta, rhaitominon – g'ayritabiiy hodisa) vujudga keldi, ya'ni psixologiya tanadagi jarayonlarning soyasi singari ro'y beradigan ruhiy hodisalar to'g'risidagi ta'limotga aylandi.

Niderlandiyalik olim **Spinoza (1632-1677)** ongni katta ko'lamga ega materiyadan sira qolishmaydigan voqe'lik, ya'ni yaqqol narsa deb, tushuntirdi. U **determinizm** (lotincha demmerminara - belgilayman) tamoyilining, ya'ni tabiat, jamiyat hodisalarining, shu jumladan psixik hodisalarning obyektiv sabablar bilan belgilanligi haqidagi ta'limot larg' ibotchisi edi.

XVII asrdagi yirik nemis mutafakkiri **Leybnis (1646-1716)** ning ta'limoti matematika, jumladan, integral va differensial hisoblar kashf etilishiga ta'sir etgan edi. Psixika hayot manzarasi arifmetik yig'indi tariqasida emas, balki integral tarzda namoyen bo'ladi. **Leybnis** tasavvurlarning uzluksiz chegaralanishi g'oyasiga tayangan holda persepsiya (bevosita ongsiz idrok)ni appersepsiyalar diqqat va xotirani o'z ichiga olgan anglangan idroklardan farqlagan edi. **Leybnis** psixologiyaga psixikaning faolligi tabiati va uzluksiz rivojlanishi hamda psixikaning ongliklik va ongsizlik ko'rinishlari o'rtasidagi murakkab nisbat haqidagi g'oyani olib kirdi.

XVII asrda empirizm va sensualizmni tajriba va his etiladigan bilimning «sof» aql-idrokdan afzalligi haqidagi ta'limotning, ya'ni aqlda hech qanday tug'ma g'oyalar va tamoyillar bo'lishi mumkin emasligi haqidagi ta'limotning oldingi marraga ko'tarilishiga olib keldi. Bu ta'limotni ingliz faylasufi va pedagogi **Djon Lokk (1632-1704)** astoydil himoya qilib chiqqan edi. Uni empirik psixologiyaning asoschisi deb, hisoblash qabul qilingan. Harcha bilimlarning tajribadan kelib chiqishi haqidagi ta'limoti psixologiya uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Chunki u ruhiy hayotning aniq faktlari oddiy hodisalardan murakkab hodisalarga o'tish yo'llari puxta o'rganilishini taqazo etadi. **Dj.Lokkning** fikricha, tajribaning ikkita manbai mavjud bo'lib, *hivi* tashqi sezgi a'zolarining faoliyati (tashqi tajriba) va *ikkinchisi* o'zining xususiy miyani idrok etuvchi aqlning ichki faoliyati (ichki tajriba) dir. Kishi hech qanday g'oyalarga ega bo'lmagan holda dunyoga keladi. Uning ruhi - «toza taxta» bo'lib, keyinchalik, unga tajriba yozuvlari bitiladi. Tajriba oddiy va murakkab g'oyalardan tarkib topadi. Bu g'oyalar yo

uzgiltardan, yo ichki idrok (refleksiya) lardan hosil bo'ladi. Ikkinchi holatda ong real narsalarga emas, balki o'z xususiy mahsuliga yo'naltirilib, o'zi bilan o'zi bo'lib qoladi. **Dj.Lokkning** refleksiya ta'limoti kishi psixologik faktlarni interospektiv tarzda bilib oladi, degan taxminga asoslangan edi. Bu bilan yana dualizm ta'limoti ilgari suriladi. Ong va tashqi olamni prinsipial jihatdan turlicha usullar yordamida bilish mumkinligi jihatidan ham ular bir-biriga qarama-qarshi qo'yilar edi.

Dj.Lokkning tashqi va ichki tajriba to'g'risidagi ta'limoti ikki xil xarakterga ega ekanligi ham **materialistik** ham **idealistik** ta'limotlarning taraqqiyotiga turtki bo'ldi. **Materialistlar Gartli (1705-1784)** bosh bo'lgan **fransuz, A.N.Radishchev (1749-1802)** boshchiligidagi rus materialistlari olamni bilishda tashqi tajribani asos qilib, olib inson psixikasining ichki mazmuni asosida odam atrof-muhit bilan o'zaro munosabati yotadi degan odillar.

XVIII asrga kelib nerv sistemasini tadqiq qilishda ulkan yutuqlarga erishildi (Galler, Proxazka). Buning natijasida psixika miya funksiyasi ekanligi haqidagi ta'limot vujudga keldi. Ingliz tadqiqotchisi **Charlz Bell** va fransuz **Fransua Majandi** tomonidan yoyiluvchi va harakat nervlari o'rtasidagi tafovut ochib berildi. Uning negizida psixologiya fanida **reflektor yoyi** degan yangi tushuncha paydo bo'ldi. Bularning natijasida ixtiyoriy (ongli) va ixtiyorsiz (ungsiz) reflektor turlari kashf qilindi.

Yuqoridagi ilmiy kashfiyotlar ta'sirida rus olimi **I.M.Sechenovning (1892-1905)** reflektor nazariyasi ruyobga chiqdi va ushbu nazariya psixologiya fanining fiziologik asoslari, mexanizmlari hosh miya reflekslarining o'ziga xos xususiyatlari tabiatini ochib berish imkoniyatini yaratadi.

Xorij psixologlari tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlarga asoslangan holda rus psixologlari tomonidan psixologiya fanining rivojlanishi borasida qator ishlar olib borilgan.

Aytish kerakki, psixologiya fani borasidagi tadqiqotlar, kashfiyotlar shu bilan tugab qolmasdan, balki bu boradagi ishlar yanada kuchaytirilib samarali natijalarga erishilmoqda.

Miya va psixika

Psixika yuksak darajada tashkil topgan materiyaning alohida xossasi bo'lib, u obyektiv olamni alohida bir tarzda aks ettiradi. Yuksak darajada tashkil topgan materiya deganda biz miyani tushunamiz. Demak, inson va hayvonlar psixikasining moddiy asosini markaziy nerv tizimining eng yuksak qismi bo'lmish bosh miya tashkil etadi. Ammo insonlar miyasi hayvonlar miyasiga qaraganda ancha murakkabroq tuzilgan bo'ladi. Odam miyasi hajmi jihatidan ham katta. Agar maymun miyasining og'irligi 400-500 g bo'lsa, odam miyasining og'irligi o'rtacha hisobda 1400 g dir.

Miya funksiyasi organizm hayotida shunchalik murakkabki, buni biz miya butun gavda og'irligining 2 foizini tashkil qilishidan va organizmga kiradigan kislorodning 18 foizidan ortiqrog'ini ishlashidan ham ko'rishimiz mumkin. Hayvon taraqqiyotining qanchalik yuqoriroq bosqichida tursa, uning tanasiga nisbatan miyasi shunchalik og'irroq bo'lib boraveradi.

- Miyaning tanaga bo'lgan nisbati:

Kit miyasining tanasiga nisbati $\frac{1}{20000}$, fil miyasining tanasiga nisbati $\frac{1}{400}$, maymun miyasining tanasiga nisbati $\frac{1}{100}$.

Odam miyasining tanasiga nisbati $\frac{1}{46}$.

Ayniqsa, bosh miya katta yarim sharlari kishi organizmi hayotida muhim ahamiyatga ega. Odamda o'rtacha 14-15 milliard neyrondan iborat. Eng muhim rolni miya po'stining peshona qismi o'ynaydi. Hayvon taraqqiyotining yuqoriroq bosqichiga qanchalik ko'tarilsa, miya yarim sharlari po'stining peshona qismi shunchalik kattaroq bo'ladi.

Inson bosh miyasi, hayvon miyasidan ancha og'ir.

Odam miyasi – 1400 g.

Ot miyasi – 650 g.

Gorilla miyasi – 400 g.

Ho'kiz miyasi – 500 g.

Kit miyasi – 2800 g.

Fil miyasi – 4000 g.

Individ psixik hayotida miyaning og'irligi alohida ahamiyat kasb etadi. Ammo miyaning tuzilishi juda muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun kishining aqli haqida miyaning og'irligiga qarab hukm chiqarish to'g'ri emas. Ba'zi kishilar miyasining vazni o'rtacha vazniga qaraganda ancha og'ir bo'lgani shuningdek, ba'zi kishilarning miya vazni o'rtacha darajadan kamroq ham bo'lgani ma'lum.

Misalan, I.S.Turgenevning miyasi 2012 g, V.M.Bexterevning miyasi 1720 g, I.P.Pavlovning miyasi 1653 g, D.I.Mendeleevning miyasi 1751 g, Anatol Fransisning miyasi 1017 g bo'lgan.

Odamning bosh miyasi kishi psixikasini o'ziga xos takrorlanmas, murakkab organi hisoblanib, u katta yarim sharlar, miyaqa, oraliq miya, o'rtacha miya va uzunchuq miyadan iborat.

Bosh miya orqa miya bilan markaziy nerv tizimining tashkili qilib, odam organizmidagi barcha organlarning o'zaro faoliyati va bir-biri bilan bog'lanishini hamda uning tashqi muhit bilan bo'ladigan aloqasini ta'minlaydi. Psixik faoliyatlarning ko'pgina qismi bir necha qator bo'lib, joylashgan nihoyatda ko'p nerv hujayralaridan (15 milliarddan ko'p) tashkil topgan, kulrang modda qatlamidan iborat bo'lgan bosh miya katta yarim sharlari qobig'ining faoliyati bilan bog'liqdir.

Nerv tizimi nerv to'qimasidan tashkil topgan bo'lib, u o'z navbatida **nerv hujayralaridan** iborat.

Har bir nerv hujayrasi, ya'ni neyron yadrosi bo'lgan juda ko'p tarmoqlangan kalta o'simtalar – **dendritlar** va bitta uzun o'simta – **aksondan** iborat hujayradan tashkil topgan.

Turli nerv hujayralarining tutashgan jovi **sinaps** deyiladi va u bir neyron boshqasiga impulslarni o'tkazish (to'xtatish yoki ushlab qolish) ni ta'minlaydi.

Nerv hujayralari to'plami miyaning kulrang moddasini, nerv tolalarining to'plami esa miyaning **oq moddasini** tashkil etadi. Nerv to'qimasi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ular

qo'zg'alavchanlik va **o'fkazuvchanlik** asosiy xususiyatlar hisoblanadi.

Markaziy nerv tizimi **bosh** va **orqa miyadan** iborat. **Orqa miya** umurtqa pog'onasining kanalida joylashgan bo'lib, nerv to'qimasidan iborat. Orqa miya ikkita yarim, ya'ni **o'ng** va **chap qismlardan** iborat bo'lib, ularni uzumasiga kergan oldingi va orqa kesiklar ajratib turadi.

Orqa miyada nerv tolalarining tutamlari joylashgan bo'lib, sklet muskullari, nerv va shilliq qavatidagi periferik nerv uchlaridan qo'zg'alish nerv impulslari ko'rinishida, ular orqali miyaga u yerdan esa periferiyaga yetkaziladi.

Orqa miyada ongsiz reflektor harakatlarning gavda va qo'l-oyoqlar muskullarning, shuningdek bir qator fiziologik jarayonlarning tamirlarni harakatlantiruvchi, teri ajratuvchi va hoshqa markazlar joylashgan.

Bosh miya qulida joylashgan bo'lib, orqa miyaning ustida joylashganga o'xshaydi. **Bosh miyada uzunchoq miya**, **orqa miya**, **o'rta miya**, **oraliq miya** va **oldingi miya** farqlanadi.

Orqa miya, Varoliy ko'prigi va miyachadan iborat bo'lib, uzunchoq miya bilan birgalikda miya **sopini** tashkil qiladi. Miya sopi orqa miyani davomidek tutashgan.

Uzunchoq miya orqali orqa miyadan bosh miyaning yuqori bo'limlariga impulslar o'tadi va orqaga qaytadi. Uzunchoq miyaning yadrolari murakkab refleks aktlarida ishtirok etadi: so'rish, chaynash, so'lak ajratish va hokazo.

Miyacha tana harakatlarini muvofiqlashtirishda ishtirok etadi. **O'rta miya**—to'rt tepalik qizil yadro muskul tonusining mo'yoriy taqsimlanishini, tovush va yorug'lik qo'zg'aluvchilarini hamda og'irlik kuchiga nisbatan tananing to'g'ri joylashishini idora etadi.

Oraliq miyada sezuvchanlikning oraliq markazlari mujassamlashgan. **Oldingi miya** va uni qoplab turgan po'stloq bosh miyaning oliy qismlarini tashkil etadi.

Oldingi miya bosh miyaning eng katta qismini deyarli **80 foizini** tashkil qiladi va peshona sohasidan ensagacha cho'zilgan

yoriq bilan ajrashgan ikkita o'ng va chap yarim sharlardan bir-biri bilan qadoqsimon tana yordamida birikadi.

Yarim sharlarning barcha yuzasi (qariyb 2200 sm) **miya po'stlog'i** deyiladi. Miya po'stlog'i kulrang moddadan tashkil topgan. Uning qalinligi turlicha bo'lib **4-5 mm.gacha** boradi. Bosh miya katta yarim sharlari qobig'ining yuzasi odamda katta sohaga ajratiladi, **peshona (eng katta)**, **tepa**, **ensa** va **chakkadan** iborat. Bir xildagi hujayralar qatlamidan iborat qismlar (qobiq shakli va faoliyatining vazifalari turlicha bo'lgan oltita qatlam hujayralaridan tashkil topgan) **qavatlardan** (maydon) iborat. Odamda hammasi bo'lib, **52 ta** maydon mavjud.

Bosh miyaning po'stlog'i ostida yotgan qismlarini **qobiq osti sohasi** deyiladi. Qobiq osti sohasi va qobiq osti tutamlari umumiy sezuvchanlikning differensiyalashgan markazlari hisoblanadi. Bu soha bizning emotsiyalarimiz va instinktlarimiz bilan bog'langan.

Periferik nerv tizim markaziy nerv tizimi bilan ajralmas yaxlitlikni tashkil etadi. Periferik nerv tizimi markaziy nerv tizimidan chiqib, tarmoqlanib, shu bilan birga butun organizmni markaziy nerv tizimi bilan bog'lovchi nervlardan tashkil topadi.

Bosh miyadan **12 juft**, orqa miyadan esa **31 juft** nervlar chiqadi. Periferik nervlarning ikki turi: **sezuvchi** va **harakat nervlari** farqlanadi. Sezuvchi nervlar nerv uchlaridagi tuzilmalarda ta'sirlovchilar tufayli hosil bo'lgan qo'zg'alishni markazga, ya'ni orqa miya va bosh miyaga yetkazib beradi. Ushbu nervlar hoshqacha qilib aytganda, qo'zg'alishni qabul qiluvchi **markazga intiluvchi** yoki **afferent nervlar** deyiladi.

Harakatlantiruvchi (motor) nervlar markazdan kelayotgan impulslarni muskullarga va bezlarga yetkazadi. Bu nervlarni **markazdan qochuvchi** yoki **efferent nervlar** deb ham ataladi. **Vegetativ nerv tizimi** — orqa miya bo'ylab va undan chetda joylashgan nerv tizimlari alohida tutamlar va nerv tugunlarining chigallaridan iboratdir. Vegetativ nerv tizimining alohida tutamlari ovqat hazm qilish, qon aylanish, nafas olish va boshqa organlarida joylashgan bo'lib, ichki organlarning faoliyatini idora qiladi.

DENOV TADBIRKORLIK
VA PEDAGOGIKA
INSTITUTI ARM
№ 29119

Vegetativ nerv tizimidan (uning markazlari gipotalamusda orqa miyaning kurak va yuqori bel segmentlarida joylashgan) va **parasimpatik nerv tizimidan** (uning markazlari o'rta miyadagi turli tepalikda Varoliy ko'prigida, uzunchoq miyada va orqa miyaning dung'aza qismida joylashgan) iborat.

Simpatik va parasimpatik nerv tizimi ichki a'zular faoliyatini idora qilishda o'ziga xos "antagonistlar" qarama-qarshi bo'lib, bir organ faoliyatini qarama-qarshi holatga keltiradi.

Masalan, simpatik tizim yurak faoliyatini tezlashtirsa, parasimpatik tizim esa bu faoliyatni susaytiradi.

Organizmdagi me'yordagi faoliyati simpatik va parasimpatik vegetativ nerv tizimining ma'lum bir "muvozanatida" saqlanadi. Vegetativ nerv tizimi emotsional kechinmalarda katta rol o'ynaydi.

Odanning ko'pincha psixik jarayonlarini, xususiyatlarini va holatlarini idora etishda **retikulyar formatsiya** alohida rol o'ynaydi. **Retikulyar formatsiya** orqali miyada uzunchoq va keyingi miyada joylashgan nerv tolalari tarmug'i bilan o'zaro birikkan to'rsimon tuzilmadir.

U bosh miyaning elektrik faoliyatiga, bosh miya qobig'ining funksional holatiga, qobiqosti markazlariga, miyachaga va orqa miyaga ta'sir qiladi.

Ilmiy psixologiyada miya psixikaning organi sifatidagi o'rganish tarixi **ikkita yo'nalishda** borgan organizm va muhit munosabatlarini idrok etish asoslarini o'rganish va miyaning alohida tuzilmalarini morfologiyasi va funksiyasini o'chishdan iborat.

R.Dekart tomonidan **XVII asrda** refleks tushunchasini fanga kiritilishi organizm va muhit ta'siri asoslari ochilishi borasidagi muhim nazariyalardan biri sifatida rol o'ynaydi.

Refleks – organizmning tashqi va ichki ta'sirotlarga markaziy nerv tizimi orqali bergan javob reaksiyasidir. **I.M.Sechenov (1829-1905)** tomonidan amalga oshirilgan bu tushunchaning rivojlantirilishi va bu mexanizmda barcha psixik jarayonlarga

tegishli ekanligi shunga olib keladi-ki, ilmiy psixologiyada **determinizm tamoyili** uzil-kesil o'z tasdig'ini topdi.

Inson hayotida reflekslarni yuqori baholab, **I.M.Sechenov** tomonidan quyidagicha ta'rif beriladi: "*Ongli va ongsiz hayotning barcha aktlari (harakatlar) kelib chiqishi usuliga (mohiyatiga) ko'ra reflekslardir*".

Reflektor aktda **I.M.Sechenov** uchta bo'g'imni ajratadi:

1. Birinchi bo'g'imda sezayotgan "to'pning" ta'sirlanishi nerv qo'zg'alishiga aylanadi.

2. Qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlari asosida o'ziga xos ravishda axborotni qayta ishlash va qaror qabul qilish ro'y beradi.

3. Buyruqni amalga ushuvchi organlarga (muskullarga va bezlar va hokazo) uzatish.

I.P.Pavlov (1849-1936) **I.M.Sechenovning** miya reflektor faoliyatini o'rganish borasidagi g'oyasini rivojlantirib, refleks tushunchasiga yangi mazmun kiritdi hamda shartli reflekslarning hosil bo'lish asoslarini yaratdi. Reflekslarning ikki turi farqlanadi: **shartsiz va shartli reflekslar**.

Shartsiz reflekslar tug'ma bo'lib, hayotning dastlabki kunlaridan va keyinchalik, hech qanday tajribasiz (malakasiz) namoyon bo'la boshlaydi.

Masalan, igna saanchilganda qo'lni tortib olinishi, ovqatning og'iz bo'shlig'ida tushgandagi so'lukning ajralishi.

Shartsiz reflekslarning markazlari turlichadir – shartsiz reflekslar ynylarning tutashuvchi orqa miyadan va bosh miyaning o'sishidan ro'y beradi.

Shartli reflekslarning hosil bo'lish sahasi bosh miya po'stlog'idir. Shartli ta'sirlagich organizmning hayoti uchun muhim bo'lgan qandaydir hodisalarning mavjudligi haqida, masalan, ovqatning mavjudligi, xavf-xatarning paydo bo'lishi haqida xabar beradi.

Shuning uchun **I.P.Pavlov** bosh miya qobig'i faoliyatini signal faoliyati deb nomladi.

I.P.Pavlov shartli reflekslar metodidan foydalanib, shuni aniqladiki, bosh miya katta yarim sharlari faoliyati organizmning

ichki muhitidan va tashqi muhitdan nerv tizimiga kelayotgan ko'pgina ta'sirlovchilarning tahlil va sintez jarayonlaridan iborat ekan.

Analiz va sintez **I.P.Pavlov** tomonidan **analizatorlar** deb nomlangan u'ziga xos nerv tizimlari yordamida amalga oshiriladi.

Analizatorlar – bu nerv fiziologik apparat bo'lib, periferiyadagi nerv uchidan (**retseptor**) sezuvchi nervdan (**o'tkazish yo'li**) va miya qobig'ining tegishli qo'zg'atuvchini qabul qiluvchi sohasidan iboratdir.

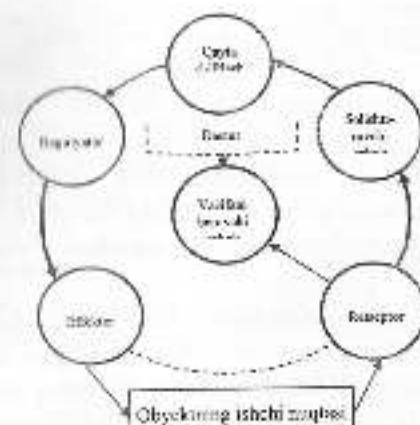
I.P.Pavlovning birinchi va ikkinchi signal tizimlari to'g'risidagi ta'limoti ilmiy psixologiya uchun katta ahamiyatga egadir.

Hayvonlar uchun borliq katta yarim sharlaridagi ta'sirlagichlar va ularning izlari bilan signallashib ular organizmning ko'rish, eshitish retseptorlariga bevosita kelib turadi.

Bu **birinchi signallar** tizimi bo'lib, odam va hayvonlarda umumiydir. So'zlar **ikkinchi**, maxsus insoniy signal tizimini tashkil etadi. So'zlar narsa va hodisalardan kelayotgan signallarning o'rnini egallagani uchun **I.P.Pavlov** tomonidan "**signallar signali**" deb nomlangan. Ikkinchi signal tizimining faoliyati birinchi signal tizimidan ajralmagan holda bevosita bog'liq tarzda boradi. Ikkinchi signallar tizimi **tafakkur** va **nutqning** fiziologik asosi hisoblanadi.

Refleksning klassik tushunchasi yordamida psixik faoliyat asoslarini tushuntirishdagi muhim kamchilik shundan iboratki, refleks tizimi inson psixikasining idora etuvchi va o'zgartiruvchi rolini tushuntirib bermaydi. **I.P.Pavlovning** shogirdlari va izdoshlari bu kamchilikni reflektor organik tizimi tushunchasini reflektor halqasi tizimi tushunchasiga o'zgartirish yo'li bilan yechishga intildilar.

Nerv tizimining reflektorlik faoliyati borasida qator ishlar amalga oshirilgan bo'lib, ular tomonidan turli sxemalar ishlab chiqilgan. Jumladan, **Bernshteyn** bo'yicha reflektor aylanasi quyidagi ko'rinishga ega.

Bernshteyn bo'yicha reflektor aylanasi

Psixikaning fiziologik asoslarini ochish muammolariga hayotining ko'p yillarini bag'ishlagan rus fiziologi **P.K.Anoxin(1898-1974)** qaytarma afferentatsiya tizimlarini aniqladi, natijada **harakat akseptori** deb nomlangan harakatni rejalashtiruvchi va idora etuvchi o'ziga xos funksional organlarga ajratildi.

Fanda ilmiy soha sifatida frenologiyaning asoschisi **F.Gall XIX asrning** boshlarida odamning turli qobiliyatlari, hatto kalla suyagining yuza qavatdagi turli nerv to'qimalari uchrab turadigan joyning kuchliroq rivojlanishi bilan bog'liq deb isbot qilishga harakat qilgan. Alohida psixik funksiyalarning bosh miyasini ma'lum bir qismlariga tegishli ekanini, uning lokal (joylashish) jarohatlanganligida kuzatishgan.

Shu yo'l bilan chap yarim sharining uchinchi peshona burilishida nutq artikulyatsiyasini (talaffuzini) amalga oshiradigan **Broka markazi** (uni aniqlagan fransuz anatomi P.Broka nomi bilan atalgan) so'ngra esa o'sha chap yarim sharining yuqori chakka burmasining orqa qismida "nutqni tushunishini idora qiladigan" **Vernike markazi** (uni ochgan nemis psixiatri K.Vernike nomi bilan atalgan) ajratilgan.

Mashhur neyropsixolog **A.R.Luriyaning** fikricha, aynan shuning uchun miyaning cheklangan sohalaridagi psixik funksiyalarni "lokalizatsiyalash" vazifasi "ushbu funksional tizimni amalga oshiradigan birgalikda ishlovchi miya zonalarining o'sha tizimini tahlili, hoshqacha qilib aytganda qanday qilib funksional tizim bosh miya apparatlari bo'ylab, tegishli tizimlar bo'ylab, joylashganligining tahlili" vazifasi bilan almashtirilishi lozim.

Inson miyasining funksional tuzilishini **A.R.Luriya 3 ta blokka** ajratadi:

1-blok – energetik blok, u miya po'stloq qismining normal ishlash to'usini ta'minlaydi. Miya po'stining yuqoridagi qismida joylashgan.

2-blok – axborotlarni qabul qilish, qayta ishlash va saqlash bloki (ikkala yarim sharlarning orqa qismiga tepa chakka va ensa qismlariga joylashgan).

3-blok – faoliyatni dasturlashtirish, boshqarish va nazorat qilishni ta'minlaydi (peshona qismida joylashgan).

Odam va hayvonlar miyasining funksional tizimida muhim farqlar kuzatiladi.

Hayvonlarning ikkala yarim sharlari bir xil qiymatga ega bo'lgan bir vaqtda odamning chap yarim shari odamda dominanta (hukmron) bo'lib, o'ng miya yarim shari esa unga bo'ysungandir va bu o'ng qo'lning yetakchi roli bilan bog'langan (chapaqaylarda bunday dominantlik yoki o'chib ketadi, yoki o'ng yarim sharga o'tadi).

Chap miya yarim sharida odamning xatti-harakati va faoliyatining murakkab shakllarini idora etish bilan bog'liq bo'lgan nutq markazlari joylashgan.

Bu markazlarning buzilishi mantiqiy-grammatik operatsiyalarning (semantik afaziya) va tafakkurning ijodiy shakllarini buzilishiga olib kelsa, ayni shu damdagi o'ng miya yarim shar xuddi shunday sohalarining buzilishi esa idrokning tasavvur komponentlarini va emotsional jarayonlarini buzadi.

Tuzilgan ilmiy ma'lumot asosida shuni ta'kidlash mumkiyki, chap miya yarim shari o'ng yarim sharining ishiga nisbatan differensiyalashganidir.

Odam bosh miyasi, miya katta yarim sharlarining talvostashgan funksiyalarining mavjudligi haqidagi ma'lumotlar quyidagi jadvalda keltirilgan.

	Chap yarim shar	O'ng yarim shar
1.	Xronologik tarkib	O'tayotgan vaqt
2.	Kayta va chizmalarni o'qish	Aniq ma'kon
3.	Hismlarni, izlarni belgilarni yodda saqlab qolish	Tasavvurlar, aniq voqealarni yodda saqlab qolish
4.	Yutuq faoliyati mohiyatini his etish	Emotsional holatni idrok etish
5.	Odamni xususandchilikda esoyishga ko'rish	Odamni g'amgin holda ko'rish
6.	Butunli idrok qilish	Yaxli idrok qilish

Odamning har bir psixik jarayoni holati va xususiyati butun markaziy nerv tizimining faoliyati bilan bog'liqdir.

Ong haqida tushuncha

Ong psixikaning eng yuksak darajasi bo'lib u faqat insongagina xosdir. Ong ijtimoiy tarixiy sharoitda odam mehnat faoliyatining tarkib topishida til yordamida boshqa kishilar bilan doimiy munosabatda bo'lish natijasidir.

Bu ma'noda ong mutafakkirlar ta'kidlab o'tganlaridek, ijtimoiy mahsulotdir.

Ongning birinchi xossasi – bu anglash demakdir. Inson ongi tevarak-atrofdagi tashqi olamga doir bilimlar yig'indisidan iboratdir. Anglash tashqi olamdagi narsalarni tushunish bo'lib, uning tarkibiga muhim bilish jarayonlari kiradi.

Ongning ikkinchi xossasiga hinoan, **ongda obyekt bilan subyekt o'rtasidagi aniq farq o'z ifodasini topadi**, ya'ni odam «men» degan tushunchani «men emas» tushunchasidan farqini ajratadi.

Odam o'zini bilish qobiliyatiga ega bo'lgan, ya'ni psixik faoliyatda o'zini o'zi tekshira oladigan yagona mavjudotdir.

Ongning uchinchi xossasiga asosan ong yordami bilan odamning maqsadni ko'zlash faoliyati ta'minlanadi. Faoliyat maqsadlarini yaratish ongning vazifasiga kiradi. Bunday faoliyat motivlari yuzaga keladi va chamalab ko'riladi, irodaviy qarorlar qabul qilinadi, harakatlarni bajarish yo'llari hisobga olinadi.

Ongning to'rtinchi xossasiga asosan turli munosabatlardan ongli ravishda turli his-tuyg'ular yuzaga keladi. Ong kishilar munosabatlarining yig'indisidir.

Ong yuzaga kelishining asosiy sharti, vositasi **tildir.** Psixikaning eng quyi darajasi ongsizlikdir.

Ongsizlik - bu shunday psixik jarayonlar va hodisalar yig'indisiki, unda inson o'z xatti-harakatlariga javob bermaydi, anglamaydi. Bunga tush ko'rish, ba'zi patologik hodisalar, alaxlash, gallyusinatsiya kabilar kiradi.

Xulosa qilib aytganda, psixologiya hayot faoliyatining o'ziga xos shakli bo'lib, psixik rivojlanishning qonuniyat va mexanizmlarini o'rganuvchi fandidir. Psixologiya fanining **asosiy vazifasi** psixik hodisalarni o'rganish va ilmiy asoslashdir.

Psixik hodisalar ma'lum qonuniyatlarga bo'ysunadi. Psixologiya shunday qonuniyatlarni mohiyatini ochishga, ularni tarkib topishi va rivojlanishini o'rganishga qaratilgandir.

Ushbu qonuniyatlarni bilish, ularni boshqarish, tashkil etish, ta'lim-tarbiya jarayonini to'g'ri olib borishga yordam beradi.

Tayanch tushunchalar

Akc ettirish nazariyasi - in'ikos nazariyasi; psixik hodisalar borliqni aks ettirishning shakllaridan biri deb qaraladigan nazariya.

Animizm (lot. anima - jon) - odam, hayvonot, o'simlik, predmetlarda mustaqil jon mavjudligi haqidagi tasavvur tizimi.

Asab tizimi - xayvon va odam organizmining barcha funksiyalarini o'zaro hamda tashqi muhit bilan to'g'rilab, uyg'unlashtirib turuvchi a'zolar tizimi.

Birinchi signal tizimi - narsa va hodisalarning sezgi, a'zolariga bevosita ta'sir etishi natijasida bosh miya yarim sharlari qobig'ida hosil bo'ladigan shartli muvaqqat nerv bog'lanishlari, u sezgi va idrok turlarida namoyon bo'ladi.

Bosh miya - markaziy nerv tizimining old (yuqori, oliy) qismi bo'lib, u bosh miya qobig'ida joylashgan oliy nerv tizimining moddiy asosi.

Bosh miya katta yarim shartlari - bosh miyaning ikki pallasi. Uning ustki qismi uchun chuqur bo'lmagan o'nqir cho'nqirlardan iborat.

Bosh miya katta yarim shari orqa, old, yon, orolcha, orqa umurtqalarga bo'linadi. Miya nerv kataklari neyronlardan iborat bo'lib, ikki katta yarim shartlar po'stlog'ini tashkil etadi. Miyadagi oq suyuqlik neyron o'simtlaridan tarkib topib, miya yo'llarini ko'rsatib turadi.

Vegetativ nerv tizimi (lot. vegetatio - o'simlik) - nerv tizimining organizm ichki a'zolari faoliyatini va modda almashinuvini boshqarib turadigan bir qismi.

Dualizm (lot. dualis - ikki yo'qlami) - barliq ham moddiy, ham ruhiy bo'lgan ikki asosdan tashkil topgan deb hisoblovchi falsafiy ta'limot bo'lib, psixofizik parallelizm konsepsiyasining asosidir.

Ikkinchi signal tizimi - odamga xos shartli reflektor bog'lanishlar tizimi bo'lib, nutq signallarining bevosita ta'sirida shakllanadi.

Mielin (yunon. myelos - iliq) - nerv tolalarning yumshoq qobig'i tarkibiga kiruvchi yog'simon moddalar aralashmasi.

Neyron (lot. neuron - tola, ip) - asab tizimining asosiy tuzilishi va funksional birligi, u asab katakchalari, to'qima va undan uzoqlashuvchi o'simtalardan iborat.

Nervlar - tizimchasimon murakkab tuzilma, nerv tolalari tutami, ular miyani va nerv tushunchalarini tananing boshqa a'zolari bilan bog'laydi.

Ong - obyektiv borliqni psixik aks etirishning faqat insongagina xos yuqori usuli. Odamlarning ijtimoiy tarixiy faoliyati vositasida paydo bo'lgan.

Ongsizlik - odam ongiga borib yetmagan psixik jarayonlar majmui.

Ongosti holatlari - faol ravishda anglab olinmaydigan psixik jarayonlar va psixik holatlar yig'indisi. Odamning xatti - harakatlari va uning ongi mazmuniga ta'sir etishga qodir.

Psixika (yunon. psychikos - ruhiy) - yuksak darajada tashkil topgan materiya - miyaning funksiyasi. Uning mohiyati tuyg'ular, idrok, tasavvur, fikrlar, iroda va boshqalar ko'rinishida aks etirishdan iborat.

Psixik jarayonlar - u yoki bu psixik mahsulot va natijalarni (psixik obrazlar, holatlar, tushunchalar, hissiyot va x.k.) hosil qiluvchi, shakllantiruvchi va rivojlantiruvchi jarayon.

Psixologiya (yunon. Psyche - ruh logos - bilim) - odamning obyektiv borliqni sezgi, idrok, tafakkur, tuyg'u - hissiyot va boshqa psixik holatlar orqali aks ettirish jarayonini o'rganadigan fan.

Refleks (lot. Reflexus - aks etish) - organizmning markaziy nerv tizimi orqali ichki yoki tashqi muhit omillari ta'sirida retseptorlar qo'zg'alishiga javoban ko'rsatiladigan reaksiyasi.

Retseptor (lot. recipere - qabul qilmoq) - analizatorning qo'zg'alishini qabul qiluvchi ichki qismi.

Shartli refleks (lot. reflexus - aks etish) - reflektor nazariyasining asosiy tushunchasi, shartli qo'zg'ovchilarga javob berishdan iborat refleks.

Shartsiz refleks (lot. reflexus - aks etish) - psixikaning I.M.Sechenov va I.P.Pavlov tomonidan kashf etilgan reflektor nazariyasining asosiy tushunchasi har qanday ta'sirga instinktiv javob berishdan iborat tug'ma refleks.

Efferent nerv (lot. efferens - olib chiquvchi, neugon - asab) - nerv impulslarini markaziy nerv tizimidan ish bajaruvchi a'zolarga o'tkazuvchi nerv.

Mustaqil ishlash uchun tavsiya etilayotgan mavzular

- 1.Psixologiya fanining predmeti, maqsad va vazifalari.
- 2.Psixologiyani fan sifatida shakllanishi.
- 3.Miya va psixika.
- 4.Ong haqida tushuncha va uning xossalari
- 5.Ong va ongsizlik muammosi
- 6.Sharq mutafakkirlarining psixologiya fani rivojlanishiga qo'shgan hissasi.
- 7.Inson ongi va hayvon psixikasi o'rtasidagi farqlar.
- 8.Psixologiyaning moddiy asoslari.
- 9.Psixika va aks ettirish xususiyatlari

Test topshiriqlari

1.Psixologiya fani nimani o'rganadi?

- A) Idrok qilish shakllarini;
 - B) Jon va ruh haqidagi ta'limot;
 - V) Ruhiy jarayonlar bilish faoliyatlari, individual psixologik xususiyatlarni;
 - G) Psixik faktlar va uning mexanizmlari, qonuniyatlari haqidagi fan;
 - D) Inson shaxsi uning psixologik xususiyatlarini.
- ##### 2.Psixik faktlar qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?
- A) Bilish faoliyatlari; diqqat, nutq, faoliyat;
 - B) Bilish jarayonlari: sezgi, idrok xotira, tafakkur va xayol;
 - V) Ruhiy holatlar yoki shaxsning xissiy irodaviy sohasi: hissiyot, iroda;
 - G) Ruhiy xususiyatlar yoki individual psixologik xususiyatlar: temperament, xarakter, qobiliyat;
 - D) Barcha javoblar to'g'ri.

3. Qaysi qatorda psixik aks ettirish xususiyatlari ko'rsatilgan?

- A) Obyektiv borliqni to'g'ri aks ettirish imkonini beradi;
- B) Obyektiv borliqni to'g'ri aks ettirish xususiyatlari ko'rsatilgan;

- V) Doimo rivojlanib va shakllanib boradi;
- G) Shaxsning individualligi orqali namoyon bo'ladi;
- D) Barcha javoblar to'g'ri.

4. Qaysi qatorda dastlabki psixologiya to'g'risidagi ilk tasavvur ko'rsatilgan?

- A) Dualizm;
- B) Animizm;
- V) Afaziya;
- G) Ideyalar tug'ma bo'ladi;
- D) To'g'ri javob berilmagan.

5. Jon o'z mohiyatiga ko'ra olovsimon uchqundan iboratligini ilgari surgan olim?

- A) Geraklit;
- B) Demokrit;
- V) Aflotun;
- G) Arastu;
- D) Fales;

6. Jon o'z mohiyatiga ko'ra, olovsimon atomdan iboratligini ilgari surgan olim?

- A) Geraklit;
- B) Demokrit;
- V) Aflotun;
- G) Arastu;
- D) Fales.

7. «Ideyalar abadiy va o'zgarmas mohiyatdir, ularning tabiiy olamidan tashqarida oliy olam mavjud bo'lib, ularni odam ko'zi bilan ko'ra olmaydi» mazkur fikr muallifini toping.

- A) Geraklit;
- B) Demokrit;

- V) Aflotun;
- G) Arastu;
- D) Fales.

8. «Dualizm» oqimining asoschisi qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A) Geraklit;
- B) Demokrit;
- V) Aflotun;
- G) Arastu;
- D) Fales.

9. Dualizm talimotining mohiyati?

A) moddiy va ruhiy olam tana va psixikasining bir-biriga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lib, azaldan qarama-qarshi narsalar deb tushuntiradi;

B) ideyalar adabiy va o'zgarmas mohiyatdir;

V) jon va tana bir-biriga bog'liqdir;

G) jon va tana bo'linmas birlik ega, lekin faoliyatlar jamiyatida ular bir-birlarini tark etadilar;

D) to'g'ri javob berilmagan.

10. Kishilik tafakkuri tarixida kim birinchi bo'lib, ruh va joni tananing ajralmasligini isbotlab berdi?

- A) Aflotun;
- B) Anakseman;
- V) Arastu;
- G) Geraklit;
- D) Fales.

11. «Jon qismlarga bo'linmaydi, lekin u faoliyatning oziqlanishi, his etishi va harakatga kelishi, aql-idrok kabi turlarga oid qobiliyatlarni namoyon qiladi» mazkur fikr kim tomonidan ilgari surilgan?

- A) Aflotun;
- B) Anakseman;
- V) Arastu;
- G) Geraklit;
- D) Fales.

12. Dunyoda kim birinchi bo'lib psixoterapevtik usullarni qo'llagan?

- A) Aflotun;
- B) Arastu;
- V) Abu Ali ibn Sino;
- G) Abu Nasr Forobiy;
- D) Abu Rayhon Beruniy.

13. Qaysi qatorda inson miyasining og'irligi to'g'ri ko'rsatilgan?

- A) 1250-1300g;
- B) 1250-1350g;
- V) 1380-1450g;
- D) 1350-1475g;
- G) 1350-1400g.

14. Inson miyasida qancha miqdorda nerv hujayralari mavjud?

- A) 11 mil;
- B) 13 mil;
- V) 14-15 mil;
- G) 13-14mil;
- D) 12-13 mil.

15. Inson miyasining funksional tuzilishini o'rgangan olim qaysi qatorda ko'rsatilgan?

- A) I.P.Pavlov;
- B) I.M.Sechenov;
- V) A.R.Luriya;
- G) M.Teplov;
- D) Neblitsin.

16. Nerv hujayrasi va uning o'simtalari ularni qoplovchi pardalar deb ataladi.

- A) akson;
- B) dendrit;
- V) sinaps;
- G) neyron;
- D) refleks.

17. «Bosh miya reflekslari» asarining muallifi qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A) I.P.Pavlov;
- B) I.M.Sechenov;
- V) A.R.Luriya;
- G) M.Teplov;
- D) Neblitsin.

18. «Ongli va ongsiz hayotning barcha aklari o'zining yuzaga kelishi jihatidan reflekslardan iboratdir» mazkur fikr muallifi va asarning nomi qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A) I.M.Sechenov «Bosh miya funksiyalari»;
- B) I.P.Pavlov «Bosh miya reflekslari»;
- V) I.P.Pavlov «Oliy nerv faoliyati qonuniyatlari»;
- G) I.M.Sechenov «Refleks va reflektor yoyi»;
- D) I.M.Sechenov «Bosh miya reflekslari».

22. Psixik jarayonlar organizmda qanday funksiyalarni bajaradi?

- A) aks ettiruvchanlik;
- B) signallilik;
- V) boshqaruv;
- G) psixik;
- D) aks ettiruvchilik, signallik, boshqaruv.

19. Psixik faoliyatning ruhiy jihatdan boshqarilishi reflektor xarakterga ega ekanligi haqidagi g'oyani ilgari surgan psixolog olim qaysi qatorda ko'rsatilgan?

- A) I.P.Pavlov;
- B) I.M.Sechenov;
- V) A.R.Luriya;
- G) M. Teplov;
- D) Neblitsin.

20. I.P.Pavlovning psixologiya fanidagi yangiligi nimadan iborat?

- A) oliy nerv faoliyati qonuniyatlarini
- B) ikki xil signal tizimi haqidagi talimot
- V) shartsiz va shartli reflekslar tajriba asosida o'rganildi.

G) oliy nerv faoliyati qonuniyatlarini, ikki xil signal tizimi haqidagi talimot.

D) Barcha javoblar to'g'ri.

21.psixikaning eng yuksak darajasi bo'lib, u, faqat insongagina xosdir.

A) psixika;

B) ongsizlik;

V) ong;

G) amaliy tafakkur;

D) to'g'ri javob yo'q;

22. Ongning xarakterli xossalari qaysi qatorda ko'rsatilgan?

A) anglash;

B) obyekt bilan subyekt o'rtasidagi farqni anglash;

V) maqsad ko'zlash;

G) kishilar munosabatlarining yig'inisidir;

D) barcha javoblar to'g'ri.

23.bu shunday psixik jarayonlar holatlar yig'indisiki, unda inson o'z xatti-harakatlariga javob bermaydi, anglamaydi.

A) tush ko'rish;

B) ongsizlik;

V) alahlash;

G) gallyusinatsiya;

D) patologik hodisalar;

24. Turli nerv hujayralarining to'plashgan joyi bu.....

A) oraliq miya;

B) neyron;

V) dendrit;

G) akson;

D) sinaps.

25. Refleks tushunchasi dastlab fanga kim tomonidan kiritilgan?

A) I.M.Sechenov;

B) I.P.Pavlov;

V) R.Dekart;

G) Spinoza;

D) Anokin;

26. Organizmning tashqi va ichki ta'sirotlariga markaziy nerv tizimi orqali beradigan javob reaksiyasi deb ataladi.

A) instinet;

B) reflex;

V) ko'nikma;

G) malaka;

D) odat.

27. Quyidagi fikr kim tomonidan ilgari surilgan «Ongni katta ko'lamiga ega materiyadan sira qolishmaydigan voqelik, yani yaqqol narsa deb tushuntiradi».

A) Leybnis;

B) Gartli;

V) Spinoza;

G) Gobbs;

D) Dekart.

28. Ruhni mutlaqo rad etib, mexanik harakating yagona voqelik deb tan olib, uning qonuniyatlari psixologiyaning ham qonuniyatlari ekanligini takidlagan olim qaysi qatorda ko'rsatilgan?

A) Leybnis;

B) Gartli;

V) Spinoza;

G) Gobbs;

D) Dekart.

29. Psixika miyaning funksiyasi haqidagi talimot qachon vujudga keldi?

A) XVII asrda;

B) XVI;

V) XIX asr o'rtalarida;

G) XVIII asrda;

D) XVIII asr o'rtalarida.

30. Determinizm tamoyilini targ'ibotchisi bo'lgan psixolog olim qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A) Gartli;
- B) Gibbs;
- V) Dekart;
- G) Jan Lekk;
- D) Spinoza.

Nazorat savollari

1. Psixologiya fanining predmeti maqsadi va vazifalarini ko'rsatib o'ting?
2. Psixologiya fanining shakllanish bosqichlari to'g'risida nimalarni bilasiz?
3. Psixologiyaning moddiy asosi nimalar bilan belgilanadi?
4. Ong tushunchasining mahiyatini izohlang?
5. Insonlarda ongsizlik holati qachon ru'y beradi?
6. Inson va hayvon psixikasi o'rtasidagi farqlar nimalarda ko'rinadi?

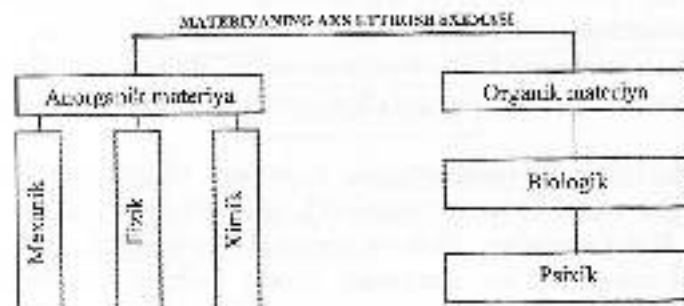
PSIXIKA VA ONGNING TARAQQIYOTI

Psixikaning filogenetik taraqqiyoti

Jamiki materiya, jonsiz anorganik materiyadan tortib, to organik materiyaning yuksak hamda murakkab shakli – inson miyasigacha moddiy olamning umumiy xususiyatiga, ya'ni turli ta'sirlarga javob qaytarish qobiliyatiga egadir.

Voqelikdagi ta'siri aks etish qobiliyati-materiyaning umumiy xususiyatidir. Lekin olamda tirik va o'fik tabiatni aks etishi turlichadir. Tirik materiyaning tashqaridan ta'sir etayotgan moddalar almashinuviga javob berishi ta'sirlanuvchanlik deb ataladi. Oddiy ta'sirlanuvchanlik barcha o'simliklarga xos. Evolyutsiya jarayonida organizmlar tashqi muhit bilan munosabatlarining umumiy turini o'zgarishi natijasida ta'sirlanuvchanlikning sifat jihatidan yangi bosqichga o'tishi sezuvchanlikni yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. A.N.Leontevning faraziga asosan sezuvchanlik «genetik shunday ta'sirlanuvchanlik-ki tashqi muhit ta'siriga organizmni yo'naltiradi va buning natijasida organizm tashqi muhitida signal vazifasini bajaradi.

Jonsiz tabiatda harakat, jism yoki moddalarning o'zaro mexanik, fizik va kimyoviy munosabatlari tarzida namoyon bo'lishi mumkin. Materiyaning aks etirish shaklini quyidagicha ifodalash mumkin:

Demak, sezuvchanlik shunday ta'sirlanuvchanlik-ki, uning natijasida hayot uchun zarur ta'sirlar signallashadi. Sezuvchanlikning namoyon bo'lishi, psixikaning paydo bo'lishiga obyektiv biologik belgi sifatida xizmat qiladi. Psixik ta'sirlanuvchanlikning o'ziga xos yuqori sifat o'zgarishi – sezuvchanlik-psixik aks ettirishning oddiy turi yuzaga kelganida boshlanadi. Hayvonlar evolyutsiyasi jarayonidagi psixikaning sifat o'zgarishlarini A.N.Leontev o'zi ifodalagan psixik rivojlanish bosqichlariga asos qilib oldi. A.N.Leontev bo'yicha psixika rivojlanish bosqichlarining jadval ko'rinishi va ularning sxematik ifodalanishi:

Asosiy bosqichlar

III	<i>intellektual bosqich</i> – predmet-lararo aloqalarni aks ettiradi.	↑
II	<i>perseptiv bosqich</i> – predmetni idrok etish bilan bog'liq.	
I	<i>sensor bosqich</i> – elementar sezuvchanlik bilan belgilanadi.	

1.Elementar (sodda) sensor psixika bosqichi - A.N.Leontev ta'rificha, tashqi muhit obyektning u yoki bu sifatiga qarab javob beraveradi. Bu oddiy sezish bosqichidir. **K.E.Fabri fikricha**, oddiy sensor psixikaning ikki–past va yuqori darajasiga ajratiladi. Ko'pgina bir hujayralilar hamda ayrim ko'p hujayralilarda psixik rivojlanishning past darajasi kuzatiladi. Bunda psixik faollikning oddiy turlari namoyon bo'ladi. Elementar psixikaning yuqori bosqichida ko'p hujayrali umurtqasizlarda namoyon bo'ladi. Bu hayvonot evolyutsiyasining zarur davridir. Nerv tizimi diffuz, to'rsimon ganglioz yoki zanjirsimon bo'lib, ular alohida predmetlarning sifatlarinigina aks eta oladilar. Hayvonlar uchun ushbu bosqichda predmet olami mavjud bo'lmaydi, ular obyektни idrok eta olmaydilar. Ular psixik aks ettirishi oddiy sezgi tarzida bo'ladi.

2.Perseptiv bosqich bo'lib, u tashqi, obyektiv voqelikni yaxlit aks etishi bilan xarakterlanib, alohida oddiy sezish turi emas. **K.E.Fabrining** fikricha, perseptiv psixikani ham ikki darajasi mavjud. **Past darajaga** yuqori darajali umurtqasizlar

kiradi. Perseptiv psixikaning **quyi bosqichida** mavjud bo'lgan hayvonlar uchun ijobiy ta'sir etuvchilarni faol izlash xususiyati soadir.

Predmetni idrok etish-perseptiv psixikaning yuqori darajasidir. Ushbu daraja rivojlangan nerv tizimiga ega umurtqalilarga xosdir.

3.**Intellektual bosqich** – yuksak darajada rivojlangan nerv tizimiga ega bo'lganlar, ya'ni odamsimon maymunlarga xosdir.

Seskanuvchanlik va tropizm

Hamma tirik organizmlar o'simliklardan tortib, hayvonlargacha aks ettirishning biologik shakli seskanuvchanlik xususiyatiga egadir. **Seskanuvchanlik** - tirik organizmning biologik ahamiyatiga ega bo'lgan ta'sirlariga javob qaytarish qobiliyatidir. Biotik, ya'ni biologik ahamiyatga ega bo'lgan omillariga maxsus harakatlar bilan reaksiya qilish usullariga **tropizm** yoki **taksislar** deyiladi.

Tropizm turlari quyidagi jadvalda yaqqol aks ettirilgan.

1.**Fototropizm** - bu tirik organizmning yorug'lik ta'sirida harakatga kelishidir. **Masalan**, yoz kuni tungi chiroq yorug'ligiga mayda chivinlarning uchib kelishi.

2. **Termotropizm** - tirik organizmning issiqlik ta'siri ostida harakat qilishga moyilligidir. *Masalan*, bahar kelishi bilan hashoratlarning jonlanib harakatga kelishi.

3. **Xemotropizm** - tirik organizmning fizik-ximiyaviy muhitni tanlab olishga bo'lgan moyilligidir. *Masalan*, achigan, qatiq, mevalarga mayda chivinlarning yig'ilishi.

4. **Topotropizm** - tirik organizmlarning mexanik qo'zg'atuvchilar ta'siri ostida harakat qilishga moyilligidir. *Masalan*, chirigan otmaga tegilsa, unga yig'ilgan mayda hashoratlarning hammasi uchib ketadi. **Mimoza** o'simligiga tegilsa, u darhol yaprog'ini yopib oladi.

5. **Gemotropizm** - tirik organizmning quyosh nuri ta'siri ostida harakat qilishga moyilligidir. *Masalan*, kangaboqar o'simligining quyosh nuri tomon harakatlanishi.

6. **Barotropizm** - tirik organizmning havo bosimi ostida harakat qilishga moyilligidir. *Masalan*, havo bulut bo'lganida, havoda uchib yurgan hashoratlari yerga pastga qarab uchadilar.

7. **Gidrotropizm** - tirik organizmning namlik suv ta'siri ostida harakat qilishga moyilligidir.

O'simliklarda aks ettirishning biologik shakli faqatgina tropizmlardan iborat bo'lib, bu harakatlar o'simliklarga o'zini o'zi boshqarishga yordam beradi, ya'ni ular o'zlari uchun foydali bo'lgan manbaga qarab intiladi yoki o'zini himoya qilishga doir boshqacha harakat qiladi.

Masalan, nomozshomgul kechki payt ochilib, kunduzi yorug'likdan yopiladi. Hayvonlarda aks ettirishning yangi turi - sezuvchanlik yuzaga keladi.

Sezuvchanlik qobiliyati tufayli, hayvonlar, o'simliklarga nisbatan ancha ko'p ta'sirotlarni aks ettirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Hayvon nerv tizimi va miyasi qanchalik yuksak darajada taraqqiy etgan bo'lsa, uning psixikasi ham shunchalik yuqori bosqichga ko'tarilgan bo'ladi.

Odanda psixikaning rivojlanishi eng yuqori bo'lib, ong darajasiga ega.

Hayvonlarning instinktlari

Instinktlar - hayvonning tabiiy ehtiyojlarini qondirish uchun qaratilgan murakkab tug'ma harakatlardir. Qushlar juda ustalik bilan in yasay ekanlar, material tanlash va inni pishiq qilib qurish yo'lida xilma-xil harakatlarni bajaradilar. *Masalan*, qaldirg'ochlarning in qurishi, Kalyushka deb ataluvchi baliqning ochiq suv tagida yerdan chuqurcha kovlab, uni mayda suv o'simliklari bilan to'sadi, inining yon devorini quradi va ustini berkitadi buni u yiriqroq o'simliklardan o'z tanasidan yelimsimon modda chiqarib yasaydi. Shundan keyin erkak baliq urg'ochi baliqni urug' qo'yish uchun haydash kirgizadi va to urug'dan baliqchalar ochib chiqqunga qadar in atrofini qo'riqlab turadi. **Rus zoopsixologi V.A.Vanger (1849-1934)** urg'ochi o'rgimchakning nomaqul bo'lib qolgan instinktlari sharoitida uning xatti-harakatlarini kuzatgan va tasvirlab bergan edi. Chunonchi, ko'pincha o'rgimchak pillasining ichidagi zararkunandalar yeb ketgan bo'ladi. Lekin urg'ochi o'rgimchak bo'shab qolgan pillani qo'riqlashda va u yoqdan-hu yoqqa ko'chirishda davom etadi. Shunday hollar ham bo'ladi-ki, urg'ochi o'rgimchak pillani yasab va odatda tuxum qo'yish chog'ida bajariladigan harakatlarni bir necha marta takrorlab, amalda tuxum qo'ymasligi ham mumkin. Shunday bo'lsa-da, u kelgusi bosqichga, ya'ni bo'sh pillani qo'riqlashga va uni u yoqdan - bu yoqqa ko'chirishga o'tadi.

Asalarilar reaksiyasining maqsadga muvofiqligi ham nisbiydir. Agar mumkatakning orqa tomoni teshib qo'yilsa, asalari yaroqsiz uyaga ma'lum miqdordagi shirani to'kib bo'lgach, garchi uning ikkinchi tomonidan shira oqib ketadigan bo'lsa ham mum bilan berkitib ketadi. Fransuz tadqiqotchisi **K.E.Fabri** yer arisining bir qolipdagi maqsadga muvofiq bo'lmagan xatti-harakatini kuzatgan edi. Yer arisi uyasining oldiga chalajon chigirtkani keltirib, barcha arilar singari uyasini tekshirish uchun kirib ketganida tadqiqotchi uning o'ljasini yiroqqa surib ko'yadi. Ari uyasidan chiqib, uni izlab, shoshib yana uyasining oldiga

qo'yadi va tekshirish uchun yana uyasiga kirib ketadi. K.E.Fabri arining uyasi oldidan chigirtkani qirq marta chetga surib qo'yadi va ari qirq martasida ham o'ljasini topib, uni olib kirish uchun uyasini tekshirgan. Bu misollar instinktning cheklanganligini ko'rsatadi. Instinktiv harakatlar muayyan shart-sharoitlarga qat'iy bog'liq bo'ladi. Instinktning amal qilish mexanizmi shundan iborat-ki, tashqi shart-sharoitlar reflektor munosabatni bildirishga undaydi, eng oxirida esa navbatdagi munosabat bildirish uchun qo'zg'aydi va hokazo. Shu tarzda reflekslarning butun bir zanjirini harakatga keltiradi va nasliy yo'l bilan mustahkamlangan dasturini amalga oshiradi. Instinktiv harakatlar standart shart-sharoitlar o'zgarishi bilanoq o'zining maqsadga muvofiqligini yo'qotadi. Shunday qilib, xatti-harakatlarning instinktiv shakllari faqat doimiy sharoitlardagina maqsadga muvofiqdir. Hayvonlarning instinktlari turli xil ko'rinishda namoyon bo'ladi.

Ovqatlanish instinkti – hayvonlarning o'zi va bolasi uchun ovqat qidirib topish, ovqat g'amlash harakatlaridir. **Himoyalaniş instinkti** – hayvon, o'z hayotini va omonligini saqlash harakatlarida ifodalaniş, u ikki ko'rinishda sodir bo'ladi.

Birinchisi dushmanga hujum qilish, **ikkinchisi** o'zini himoya qilishdir. Har bir hayvon dushmandan himoya qilish uchun biror organidan shoxlari, tuyoqlari, tish-tirmoqlari, tikanlari kabi yoki zaharli-hidli suyuqlikdan foydalanadi. *Masalan*, Afrika kobrasi o'z zahrini 3,5 metr masofagacha ota oladi. Amerikada terisining usti qora jun bilan qoplangan uncha katta bo'lmagan bir yirtqich hayvon yashaydi. U amalda barcha turdagi yirtqich hayvonlarning hujumidan saqlangandir. Hayvonlar uni orqasidagi uzun chizig'idan tanib oladi. Bu hayvon skuns deb ataladi. Tabiat skungga bir bezni ato etganki, u benihoya zaharli, hidli suyuqlik tarqatadi. Salgina xavf tug'ilishi bilanoq, skuns dushmaniga orqasini o'girib, dumini ko'taradi va havoga suyuqlik purkaydi. Natijada eng katta yirtqichlar ham bir necha soat davomida «hushidan ketib qoladi». Amerika qit'asidagi barcha hayvonlar skunsni chetlab o'tishga harakat qiladilar. Bu hayvonni yangi iqlimga moslashtirishga qaror qilinib, yosh hayvonlarni oldiniga

o'tirgan maydonda saqlashdi. Yirtqichlarni parvarish qilishda o'rganichilar qiynalmasliklari uchun hayvonlardagi mumak bezlari uni tashladilar. Erkinlikka qo'yib yuborilgan skunlar o'rmonlarda munosabat yurishardi. Skunlarga hujum qila boshlanganida, ular qachmasdan, orqalarini o'girib turishaverdi va dushmanlarining yuzig'iga o'ljasiga aylanishdi. Shundan keyin, skunlarning bezlari kesib tashlanmay, ularni boqishning boshqa usullari topildi.

Nasl qoldirish instinkti – bu ota-onalik instinkti sifatida ko'rinib, nasl – avlod uchun g'amxo'rlik qilish, uni ma'lum vaqtgacha ovqat bilan ta'min etish, xavf-xatardan saqlash o'z bolalarini parvarish qilish tug'ma mahoratiga ega bo'lib, o'z naslining kelajagi haqida g'amxo'rlik qiladi. Jumladan, o'rgimchakning ba'zi turlarida urg'ochilari o'z tuxumi uchun bolalardan pillalar yasaydi. Bu pillani urg'ochi o'rgimchak qo'riqlab va tez-tez ko'chirib yuradi, o'rgimchak bolalari paydo bo'lishi bilan urg'ochi o'rgimchak uyalarini yonidan siljimasdan qo'riqlab turadi. Nasli kattalashgani sari urg'ochi o'rgimchak ham ularga shuncha befarq bo'la boradi va so'ngra esa o'rgimchak bolalari mustaqil harakat qiladigan bo'lib, qolgandan keyin ularni tashlab ketadi.

To'da bo'lib yashash instinkti–bu instinkt hayvonlarning turli usullar bilan o'zaro aloqa qilishida xilma-xil shaklda birgalashib, to'dalashib, pada bo'lib, gala bo'lib yashashlarida tobir bo'ladi. Bu to'dalanish ba'zi hayvonlarda doimiy xarakterga ega bo'lsa (chunonchi, chumolilar, asalarilar), ba'zilari esa o'ziga o'xshash hayvonlar bilan **vaqti-vaqti bilan** birgalashib yashaydi asosan yirtqich hayvonlar *masalan*, qoplon eng kuchli va maymun uchun eng qo'rqinchli yirtqich hisoblanadi. Qoplon maymunlarga yerda doim mushukdek chaqqon hujum qiladi. Shimpanze doim kuchli hayvon, lekin qoplondan ularga doim kun yo'q. Shimpanzalar qoplonni odatda yomon ko'radilar, uni ko'rishlari bilanoq shimpanze maymunlari to'da bo'lib, vahshiyona bukchayib qo'llarini pastga tushirib, sakrab, baqirishib hayvonni hamma tomonidan qurshab oladilar. Ayrim hollarda

shimpanzeler qo'llariga kaltak olib, qoplonni urib haydaydilar. Hashoratlar galasi, kushlar galasi, sut emizuvchilar podasi, yirtqichlar to'dasi, hayvonlarning doimiy to'da bo'lib yashash shaklidir.

Ma'lumki, asalarilar uyasida bitta ona ari, bir necha o'nlab erkak va bir necha yuzlab bopusht ishchi ari (jinsiy organlari yetishmagan)lar bo'ladi. Ishchi arilarning xatti-harakatlari juda ham murakkabdirlar. Rivojlana borgan sari har bir ishchi asalari uyadagi vazifasini o'zgartira boradi.

Oldiniga u asalari bolalarini (gumaklarini) boqadi, uyani tozalaydi, so'ngra uyani qo'riqlaydi, ozuqa topib keladi, katakchalar yasaydi.

Yerda yashaydigan arining instinktlari ham juda murakkab harakatlar zanjiridan iboratdir. U o'ziga uya qazib olib, uchib ketishidan oldin har gal uni og'zini tuproq bilan qoplaydi. O'ljasini olib kelganidan keyin ari uni uyaga kiraverishiga qo'yib, haligi tuproqni chetga surib, uyani tekshirib ko'radi, shundan keyingina uni uyaga olib kiradi. Instinktiv harakatlar, tug'ma va nasldan-naslga o'tadigan ongsiz harakatlardir.

Ular hayvonlarning hayot uchun kurashish va muhitga eng muvaffaqiyatli uyg'unlashish jarayonida hosil qilingan holda irsiy yo'l bilan mustahkamlanib qolgan, ongsiz harakatlardir. Bular aql bilan o'ylab bajariladigan oqilona harakatlar emas.

Masalan, yangi tug'ilgan sichqon bolalarini cha'miltirib, mushuk oldiga olib kelinsa, u sichqonni o'z bolalaridek mehr bilan boqadi, emizadi, himoya qiladi, ammo uni sichqon bolasi ekanligini anglamaydi.

O'rdak tuxumlari tovuqqa bostirilganda, u o'rdak tuxumining farqiga bormasdan, shu tuxumdan chiqqan o'rdak bolalarini boqadi, ular suvga tushib suzganlarida suv labida u yoq, bu yoqqa yurib ularning tovuq jo'jalari emasligini anglamaydi.

Demak, instinktlar daimo bir shaklda ko'rinadigan harakatlardir, ammo instinktlar sharoitga muvofiq o'zgarishi mumkin.

Hayvonlarning ko'nikmalari

Taraqqiyotning yuqori bosqichidagi hayvonlarda harakatlarning instinktiv shakllari bilan bir qatorda, xatti-harakatning individual o'zgaruvchan shakllari – ko'nikma va intellektual harakatlar ham mavjud. **Ko'nikma** – bu hayvonlarda shartli bog'lanishlar asosida yuzaga keluvchi va avtomatik ravishda sodir bo'luvchi harakatlardir, ya'ni biror faoliyatni takrorlanib turishi natijasida asta-sekin hosil qilingan xatti-harakatlardir. Nerv tizimining rivojlanishi jihatidan hayvon qanchalik yuqori o'rinni egallasa, u o'zida shunchalik murakkab ko'nikmalarini hosil qila oladi. Instinktlarga qaraganda, ko'nikma xatti-harakatlarning ancha o'zgaruvchan sha

kli hisoblanadi. Hayvonlarning ko'nikmalari, ota-onula-ridan "o'rganish" yo'li bilan ham hosil bo'ladi. *Masalan*, bo'rilar bolalarini ovga o'rgatadilar, qari bo'ri qilgan harakatni yosh bo'ri takrorlaydi, bu taqlid qilish instinktiga asoslangan. xatti-harakatlar ko'nikmasidir. Uy hayvonlarini odam o'rgatganda ular ko'p ko'nikmalar hosil qiladi.

Shuningdek, sirkda o'rgatilgan hayvonlar xilma-xil juda murakkab ko'nikmalarni namoyon etadilar.

Ma'lumki, hayvonda odam tomonidan ko'nikmalar hosil qilinishi **o'rgatish** yoki **dressirovka** deyiladi. Mashhur hayvon o'rgatuvchi **V.Durovning** ta'kidlashicha, ma'lum narsaga o'rgatishda hayvonlar kerakli harakatni bajargan paytda ularga ovqat berib, rag'ballantirgan, shu yo'sinda murakkab ishlarini bajarishga o'rgatgan. *Masalan*, ayiqlarni velosipedda yurishga yoki samovarni stolga qo'yishga, fillarni uyin tushishga va shu kabi murakkab xilma-xil ko'nikmalarga o'rgatgan.

Hosil bo'lgan ko'nikmalar hatto ayrim instinktlarni to'xtatib qo'ya oladi. Jumladan, baliqlarda shartli bog'lanishlar ancha tez hosil bo'ladi. Shartli bog'lanishlarning hosil bo'lishi uchun yorug'lik, rang, narsaning shakli, shuningdek, tovush va ta'm belgilari signal bo'lib xizmat qilishi mumkin. Lekin bu bog'lanishlar tez o'zgar olmaydigan bo'ladi.

Chunonchi cho'rtanbaliqda mayda baliqlarni ovlashga oid shartli refleks osongina hosil bo'ladi. Lekin bu refleksni susaytirish juda qiyin. Tadqiqotda mayda baliqlar cho'rtanbaliqdan shisha bilan ajratib qo'yilganda yirtqich yangidan vaqtinchalik bog'lanish hosil qilmagunga qadar uzoq vaqt davomida shishaga urilib turdi, shisha olib qo'yilgandan so'ng esa yangi bog'lanish o'z navbatida uzoq vaqt saqlanib turadi. Shundan keyin cho'rtanbaliq yonida suzib yurgan mayda baliqlarga umuman ahamiyat bermay qo'yadi.

Bu faktlardan ma'lumki sharoit o'zgarib ketganda shartli bog'lanishlar hayvonlarning xatti-harakatlarini bir oz o'zgartirishi mumkin ekan. Shunday qilib, ko'nikmalar bir-biridan muhim jihatidan farq qilishi mumkin: bir holatda ko'nikmalar o'zlarining avtomatizmlarga ko'ra instinktlarga yaqinlashsalar, boshqa bir holatda intellektual harakatlarga yaqinlashadilar.

Hayvonlarning intellektual harakatlari

Aql (intellektual) bosqichi hayvonlarning deyarli murakkab faoliyati bilan tavsiflanib, u aks ettirishning murakkab turidir. Hayvonlarning borliqni psixik aks etish usuli intellektual faoliyatga o'tishida alohida narsalargina emas, balki ularning munosabatlarini aks ettirish ham vujudga keladi. Hayvonlar rivojlanishning bu bosqichida, narsalar orasidagi bog'lanishlarni aks ettira oladilar.

Nemis zoopsixologi **V.Kyolerning** tadqiqotlarida maymunlarga yetib bo'lmaydigan joyga xo'rak qo'yiladi. Xo'rakdan yaqinroq, lekin bevosita yetib bo'lmaydigan joyga uzun tayoq qo'yiladi. Bu tayoqqa yetishish uchun qafasda qisqa tayoqcha bilan xo'rakni olib bo'lmaydi. Maymun esa birinchi bosqichda qisqa tayoq bilan uzun tayyqni oladi. Ikkinchi bosqichda esa uzun tayoq orqali xo'rakni olishga muvaffaq bo'ladi.

A.N.Leontevning fikricha, muvaffaqiyatsiz harakatlardan so'ng to'saldan javobni topishi aqliy xatti-harakatlarning yana

hosil bo'lishidir. Bu hodisa **V.Kyoler** tomonidan "insayt"-tanishtirish deb atalgan.

Aqliy xatti-harakat boshqa ikki xususiyati mavjud bo'lib, bu tanigan muammoning yechimini tez eslab qolish va shu bilan shakllangan operatsiyalarni bir faoliyatdan ikkinchi faoliyatga o'tirish olishidir. Hayvonot olamining yuksak bosqichidagi taktilari (quruqlikda yashovchilardan, xususan, odamsimon maymunlar, dengiz hayvonlaridan delfinlar) instinkt, ko'nikmalarni egallashdan tashqari yana murakkab harakatlarni bajar oladi, hayvonlarning bunday xatti-harakatlarini **intellektual harakatlar** desa bo'ladi. Intellektual xatti-harakatlar hayvonning ancha yuksak shakldagi psixik faoliyati bilan bog'liq bo'lib, u bog'lanish instinktlar va hayotda hosil qilingan ko'nikmalar hayvonning yashash sharoiti talablariga javob hera olmagan taqdirda yuzaga keladi. Yuksak taraqqiy qilgan hayvonlar ular uchun ma'lum muammolar bilan bir qatorda yangi bo'lgan narsani ham hal qila oladilar. **Masalan**, tajriba o'tkazilgan asbob ikkita bo'lib naychadan iborat edi. Naychadan birtasiga qarg'aning ko'z o'ngida inga bog'langan xo'rak bir parcha go'sht joylashtirildi. Qarg'a xo'rakning naycha ichiga kirib ketganini ko'radi. Qarg'a shu zahotiyiq ikkinchi naychani oxiriga sakrab boradi va xo'rakning paydo bo'lishini kutib turadi. Shuningdek, maymunlarda o'tkazilgan tadqiqot ham bunga yaqqol misoldir. Qafasning shipiga banan osib, qafas ichiga ikki - uchta yashik yoki bir ikkita qamishli tayoqcha qo'yadilar. Maymun qafas ichiga kirishi bilan mevani olmoqchi bo'ladi, ammo bo'yi yetmaydi. Maymun tevarak-atrofida ko'z yugurtirib, yerda yotgan qamishni ko'radi, va hu qamish bilan mevani qoqib tushirishga harakat qiladi. Lekin unda ham bo'yi yetmaganidan so'ng qamishlarni olib, bir necha vaqt ular bilan turlicha harakatlarni qilib ko'rib, ular bir-birini ichiga kirib, uzunlashadi, keyin maymun bananni qoqib tushiradi. Yoki yerda yotgan yashikni ustma-ust qo'yib uni mevani tagiga surib keltiradi va ustiga chiqib mevani olmoqchi bo'ladi. ammo bo'yi yetmaydi. Shunda

maymun yerda yotgan boshqa yashiklarni ustma-ust qo'yib, narvon qiladi va ularning ustiga chiqib mevani olib yeydi.

Kishi ko'ziga maymunlar nechog'li aqlli hayvon bo'lib tuyulmasin, ammo ularning tafakkuri nihoyatda turdir. Bu fikrni isbotlash uchun shunday bir tajriba o'tkazilgan. Yashik qo'yilgan meva oldiga spirt lampasi yoqib, yonib turgan spirt lampasining tepasiga suvli - jo'mrakli bak va stakan qo'yiladi. Mevani olish uchun maymun avval olovni o'chirish kerak bo'ladi. Bir odam olovni o'chirib, ovqat olish yo'lini maymunga ko'rsatadi, maymun bakdagi suvdan krujkaga quyib olovga sepadi va so'ng mevani olib yeydi. Keyinchalik suv to'ldirilgan bak boshqa stolga ko'chiriladi. Maymun bir stoldan, ikkinchisiga o'tish uchun uzun ko'priklarni yasab ko'priklarni orqali boshqasiga o'tgan va bakdan krujkaga suv to'ldirib yana orqasiga qaytgan, nihoyat olovni o'chirib, mevani olib yegan. Aynan maymun atrofida suv turib bundan foydalanmagani qiziqdir. Bu maymunda umumlashtirish xususiyati yo'qligidan dalolat beradi, ya'ni har qanday suv olovni o'chira olishini maymun mutlaqo tushunmaydi, u o'zi ko'rgan ishini, ya'ni bakdan olingan suv bilan olovni o'chirishningizna qila oladi, xolos. Bulardan ma'lumki, aqlni ishlatish bilan hiror bir masalani hal qilishda maymun masalani yechishni barcha zarur shartlarini ko'ra olmaydi, ulardan faqat ayrimlarinigizna fahm laydi, xolos. Maymunlarning intellektual harakatlari har qanday harakatlarni sinab ko'rish jarayonida aniq amaliy tafakkur tarzida sodir bo'ladi. Taqlidchanlik - maymunlar hulq-atvorining xarakterli xususiyatidir. *Masalan*, maymun supurgi bilan polni supuradi va «lattani ho'llab siqadi», «polni artadi», «yuvadi». Odatda, maymunlar harakatning natijasiga emas, balki harakatning o'ziga taqlid qiladilar. Maymun polni supurar ekan, axlatni bir joydan ikkinchi joyga ko'chirib yuraveradi-yu, lekin axlatni poldan tozalab ola bilmaydi. Shunday tadqiqot o'tkazilgan. Uyg'a bo'sh chelak va quruq latta qo'yilgan. Maymun latta bilan polni artadi va har safar u lattani chelakka tushurib aylantirib siqadi, bu ishni maymun farrosh qilgani kabi bajaradi. Shuningdek, maymun qalam bilan daftarga «yozadi» (chiziqlar

chiziqlar) va unga diqqat bilan qaraydi. Maymunga qalam o'rniqa berilgan, ham u «yozishni» davom ettiradi. Intellektual harakatning natijasiga taqlid qilish maymunlarda uchramaydi.

Amerikalik olimlar **G.Xarlou, M.Xarlou, S.Suomilarning** tadqiqotlari yangi tug'ilgan maymunlar holasi sun'iy onaning ta'lim turidagizna haddan ziyod ixlos qo'yishi mumkinligini ko'rsatadi. Tajriba qo'yidagizna olib boriladi, ya'ni Makaka maymunining yangi tug'ilgan bolalarini xuddi haqiqiy onasining ko'rigizna qilib ishlangan sun'iy ona bilan qafasga solib qo'yiladi. Maymunchalarning biriga metall kraskadan yasalgan «ona», ikkinchisiga yog'och silindrdan yasaliib, tukli mato bilan o'ralgan «ona» to'g'ri keladi. Yumshoq onalik maymuncha ko'p vaqtini uning yonida o'tkazadi, uni goh quechoqlar, goh uning ustiga ham chiqib ketardi. U har gal xavf tug'lsa, onasining himoyasiga qochib borgan. Metall onaga tekkan maymuncha esa juda qiynaldi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, maymunlarning bolalari sut bergan onadan ko'ra, sut bermasa ham matodan yasalgan onani afzal ko'rishadi. Matodan yasalgan onalar maymunlarda xavfsizlik va ishonch hissini uyg'otadi. Biroq yuksak taraqqiy etgan katta maymunlarning instinktiv xatti-harakati, bir hujayrali hayvonlar instinktidan jiddiy farq qiladi. Yuksak taraqqiy etgan maymunlar (jumladan shimpanze)da xatti-harakatning uya qurishdek tug'ma shakli mavjuddir. Tabiiy sharoitlarda ular har kuni daraxtlarda shox-shabalardan uya qurishadi. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, maymunlar uya qurishda, materiallarni tatlash chog'ida amaliy tahtilga binovan ish ko'radilar. Tadqiqot jarayonida maymunlarning binokorlik «faoliyati» kemiruvehilar (kalamush)ning uya qurishi bilan taqqoslab ko'rildi. Qattiqligi turlicha materiallar, jumladan, daraxt shoxlari va qog'oz mavjud bo'lgan holda shimpanze va kalamushlar ham uyani bir xil tipda, ya'ni uyani asosiy qismini qattiq materialdan yasab, ichiga ancha yumshoqroq material to'shaydi. Agar shimpanze va kalamushga faqat yumshoq material berilgan, u holda ikkalasi ham uyani shu materialdan qurishga tushadi. Lekin ular tavsiya qilingan materialdan uyalarini yasab

bo'lganlaridan keyin ularga ancha dag'alroq material berilsa, u holda hayvonlarning reaksiyalarida darhol sifat farq ko'rinadi. Shimpanze ancha dag'al materialga ega bo'lganidan keyin shu zahotiyoq uyasini qayta qurishga kirishadi.

Yumshoq materialdan qurilgan inshootini bir chekkaga surib qo'yadi va ancha dag'al materialdan uyaning asosini qum boshlaydi. Shundan keyingina u yumshoq materialdan foydalanadi, uni uyasining ichki yuzalariga to'shaydi, kalamushlarda ham xuddi shunga o'xshash vaziyatni ko'rishni davom ettiradilar, dag'al materialni yumshoq material ustidan tushay beradilar. Shunday qilib, uya qurish maymunlarda garchi instinktiv harakatlar natijasida amalga oshirilgan bo'lsa, ham bu harakatlar tashqi shart-sharoitlar hisobiga olingan holda yuz beradi.

Intellektual xatti-harakatlar hayvonlarning ko'pincha yashirin imkoniyati sifatida qolib ketadi. Jumladan, rus psixologi **N.N.Ladigina-Kots (1889-1963)** ning tajribalarida Paris degan shimpanze ichiga xo'rak solingan naychani olishi bilan oq naychani ichiga kiritish uchun yaroqli bo'lgan, ishlatishga qulay qurolni tanlashga tushardi.

Bunda Paris turli belgilarni, narsalarning shakli, uzunligi, kengligi, qalinligini ajrata bilardi. Agar mos keladigan narsa topilmasa Paris yonida yotgan daraxt shoxlaridan yon shoxlarini yulib olar, enli taxtadan payraxalar ajratib chiqar, buklangan simlarni to'g'irlar, xullas maymunlar «qurol» yasay edi. Biroq yuksak taraqqiy etgan maymunlardan «qurol yasash» faoliyatining ahamiyatini oshirib yuborish yaramaydi. **E.G.Vasuro, N.N.Ladigina-Kotslar** o'tkazgan tajribalaridan ma'lumki, shimpanzalar aynan bir xildagi vaziyatda, ya'ni maqsadga erishish uchun ikkita tayoqni birlashtirish zarur bo'lgan paytda o'zlarini yo'qotib qo'yishadi. Buni quyidagicha izohlash mumkin, ya'ni shoxlarni g'ajish, payraxalarni ajratish maymunning tabiatda bajaradigan harakatlaridir. Lekin maymunlar tabiiy sharoitlarda tayoqlarni bir-biriga ulab ish ko'rmaydi.

Psixikaning muhit va a'zolar tuzilishiga bog'liqligi

Muhit sharoiti jihatidan nihoyat darajada har xil ekan, bu hol organizmlarning differentsiallashtirishiga olib kelgan. Barcha tirik organizmlar mavjud sharoitga moslashadi. O'zini o'zi boshqarish usuli ta'sirlanuvchanlikdan boshlanib, o'zining yuksak taraqqiyotiga erishadi.

Aks ettirish usuli qanchalik yuksak bo'lsa, mazkur turdagi hayvon muhitning bevosita ta'siridan shunchalik ozod bo'ladi. Shundagi haroratning o'zgarishi bilan organizmdagi kimyoviy reaksiyalar tezligi ham o'zgaradi, harorat ko'tarilsa, reaksiya tezligi oshadi, harorat pasaysa reaksiya tezligi kamayadi. Bordini, harorat juda oshib yoki juda tushib ketsa: bir hujayrali organizm halok bo'ladi.

Yuksak taraqqiy etgan hayvonlar esa sharoit o'zgarishi bilan bir joydan ikkinchi joyga ko'chishga majbur bo'ladi. **Masalan:** kemiruvchilar yerni chuqur kavlab ichkariga kirib ketadi. Bunda instinkt ta'sir qiladi. Yozning issiq kunida fil o'ziga suv sepib turadi. Hayvonlar taraqqiyotining har qanday darajasida ham muhitga bo'lgan bog'liqlikdan hatamom qutulmaydi. **Muhit** tirik organizmning yashash sharoiti, tirik organizmlar hayotini belgilovchi omildir.

Taraqqiyotning navbatdagi pog'onasida asab tizimida bir qator sifat o'zgarishlar yuzaga keladi. Tuguncha shaklidagi nerv hujayralari asab tizimining ko'proq miqdordagi qo'zg'atuvchilarni qabul qilish va qayta ishlash imkoniyatini beradi. Chunki bunday asab tizimi uchun muhit qandaydir o'zgarmaydigan doimiy narsa emas.

Inson ongining rivojlanishi

Inson psixikasi bilan eng yuksak taraqqiy etgan hayvon psixikasi o'rtasida katta farq mavjud. Hayvonlar "tili" bilan inson tilini hech bir jihatdan uqqoslab bo'lmaydi. Hayvon o'z to'dasidagi boshqa o'ziga o'xshash hayvonlarga ayni choqdagi bevosita vaziyat bilan cheklangan hodisalar haqida faqatgina

signal berolsa, inson til yordami bilan boshqa odamlarga o'tgan, hozirgi va kelgusi zamondagi narsalar haqida axborot berishi va ularga ijtimoiy tajribani o'tkazishi mumkin.

Hayvon va odam tafakkurining bir-biridan farq qilishi ular tili o'rtasidagi farqqa bog'liqdir. Inson abstrakt tafakkurga, hayvon esa amaliy tafakkurga ega. Odam zaruriyatga mos ravishda ongli suratda ish ko'rish qobiliyatiga ega. **Qurol yasash va uni asrash qobiliyatiga** egalik odam psixikasi bilan hayvon psixikasining bir-biridan ajratuvchi ikkinchi muhim farq hisoblanadi. Konkret vaziyatdan tashqarida hayvon hech vaqt qurolni boshqa narsalardan farqlab, qurol sifatida ajratmaydi va uni keyinchalik foydalanish uchun saqlab qo'ymaydi. Aniq vaziyatda qurol o'z rolini o'tab bo'lgach, shu zahotiyoq, hayvon uchun qurollik sifatini yo'qotadi. Odam ilgari odam o'ylab qo'yilgan reja bilan qurol yasaydi, quroldan tegishli maqsadlarda foydalanadi hamda uni saqlab qo'yadi. Odam nisbatan doimiy buyumlar olamida yashaydi. Odam quroldan foydalanish tajribasini boshqalardan o'rganadi va o'zi bu tajribani boshqalarga o'rgatadi. Odam psixik faoliyatining hayvonlar psixikasidagi uchinchi farqi shuki, **inson o'zidan keyingi avlodlarga ijtimoiy tajriba** qoldiradi.

Odam bilan hayvon o'rtasidagi to'rtinchi g'oyat muhim farq **hissiyot** o'rtasidagi farqdir. Rivojlanish sharoitlarining turlicha bo'lishi odam psixikasining hayvon psixikasidan ajratuvchi muhim farqlardan hisoblanadi. Agar odam insoniyat tajribasini o'zlashtirmas ekan, o'ziga o'xshagan odamlar bilan munosabatga kirishmas ekan, shaxs sifatida tarkib topmaydi. Inson ongining rivojlanishiga asosiy omil mehnat faoliyati, ya'ni odamlarning birgalikda qurol yasash va undan foydalanish faoliyatlari bo'lgan.

Mehnat faoliyati ijtimoiy munosabatlar taraqqiyotiga ta'sir qiladi, ijtimoiy munosabatlarning rivojlanishi esa mehnat faoliyatining takomillashuviga ta'sir ko'rsatadi. Inson ongi mehnatda rivojlanadi. Inson ongi evolyutsion taraqqiyot jarayonida aks ettirishning eng yuksak shakli sifatida maydonga kelib, ong tufayli odam moddiy dunyodagi narsalarning obyektiv, barqaror xususiyatlarini ajrata oladi va shu asosda tevarak-

atmadagi voqelikni o'zgartira oladi. Demak, inson psixikasining ongi bosqichini ong deb atash mumkin.

Tayanch tushunchalar

Instinkt - (lot. *instinctus* uyg'onish) - murakkab shartsiz refleks, u hulq - atvorning tug'ma yig'indisi, tashqi yoki ichki ta'sirlarga javoban hosil bo'ladi.

Ontogenez (yunon. *on, ontos* - asl, tub, genesis - tug'ilish, paydo bo'lish) - organizmning individual rivojlanishi. Tirik mavjudotning paydo bo'lgan davridan to oxirigacha bo'lgan davrdagi o'zgarishlar majmui.

Seskanuvchanlik - tirik organizmlarning ta'sirlarga biologik ahamiyatga ega javab qaytarish qobiliyati.

Filogenez (yunon. *phyle* - qabila, urug', genesis - paydo bo'lish) - muayyan tirik mavjudot turining yerda hayot boshlanganidan keyingi evolyutsion taraqqiyot jarayoni.

Qo'zg'atuvchanlik, qo'zg'atuvchanlik - tashqi qo'zg'ovchi omillar ta'sirida fiziologik holatlarini o'zgartirib yuborish qobiliyati. Barcha tirik mavjudotga xos xususiyat.

Mustaqil ishlash uchun tavsiya etilayotgan mavzular

1. Psixikaning filogenetik taraqqiyoti.
2. Seskanuvchanlik va sezuvchanlik tushunchalarining o'zaro munosabati
3. Tropizm tushunchasining mohiyati
4. Hayvonlarning xatti-harakat tiplari.
5. Sensor bosqich va uning xarakterli xususiyati.
6. Perseptiv bosqich va uning xarakterli xususiyati.
7. Intellektual bosqich va uning xarakterli xususiyati.
8. A.N.Leontev va K.E Fabri bo'yicha psixikaning rivojlanish bosqichlari.
9. Instinkt tushunchasining mazmuni.
10. Ko'nikma va malakalarning mohiyati.
11. Hayvonlarning intellektual xatti-harakatlari.

12. Psixikaning muhit va a'zolar tuzilishiga bog'liqligi.
13. Inson ongining rivojlanishi.

Test topshiriqlari

1.tirik organizmlarning biologik ahamiyatga ega bo'lgan ta'sirlarga javob qaytarish qobiliyatidir.

- A) seskanuvchanlik;
B) sezuvchanlik;
V) tropizm;
G) instinkt;
D) sensor bosqich.

2. Biologik omillarga maxsus harakatlar bilan reaksiya qilish usullariga deb ataladi.

- A) seskanuvchanlik;
B) sezuvchanlik;
V) tropizm;
G) instinkt;
D) sensor bosqich.

3. Bu bosqich uchun xarakterli xususiyati shundan iboratki hu bosqichda organizm narsalarning o'zini emas balki alohida xususiyatlarini aks ettiradi? A) seskanuvchanlik;

- B) sezuvchanlik;
V) tropizm;
G) instinkt;
D) sensor bosqich.

4. Mazkur bosqichga mansub hayvonlar atrof-muhitining ayrim xususiyatlarini emas, balki ularni butun narsalar sifatida aks ettiradi.

- A) seskanuvchanlik;
B) perseptiv;
V) tropizm;
G) instinkt;
D) sensor bosqich.

5. Hayvonlarning o'z ehtiyojlarini qondirish uchun qiladigan tug'ma murakkab harakatlari deb ataladi.

- A) seskanuvchanlik;
B) perseptiv;
V) tropizm;
G) instinkt;
D) sensor bosqich.

6. Hayvonlarning biologik ehtiyojlariga qarab instinktiv harakatlari qanday turlarga bo'linadi?

- A) ovqatlanish;
B) saqlanish;
V) nasl qoldirish;
G) poda-poda bo'lib yashash;
D) barcha javoblar to'g'ri.

7. Instinktlar qaysi yo'l bilan hosil qilinadi?

- A) mashq qilish;
B) o'rganish;
G) sharsiz reflekslar asosida;
V) biologik irsiyat;
D) to'g'ri javob yo'q.

8. Instinktlarning nerv fizologik asosini nima tashkil qiladi?

- A) bosh miya po'stloq qismi;
B) shartli refleks;
V) murakkab harakatlar;
G) reflektor yoyi;
D) shartsiz refleks.

9. Hayvonlarning individual hayoti davomida paydo bo'ladigan harakatlar bu.....

- A) instinkt;
B) malaka;
V) ko'nikma;
G) tajriba;
D) odal.

10. Hayvon ko'nikmalarini nimalar asosida vujudga keladi?

- A) instinktlar;
- B) ilgari hosil qilingan reflekslar;
- V) shartsiz refleks;
- G) barcha javoblar to'g'ri;
- D) instinktlar, ilgari hosil qilingan reflekslar.

11. Ayrim narsalar o'rtasida murakkab munosabatlarning aks ettirilishi bu.....

- A) sensor bosqich;
- B) perseptiv bosqich;
- V) intellektual bosqich;
- G) instinkt;
- D) ko'nikma.

12. tirik organizmlarning yashash sharoiti, tirik organizmlar hayotini belgilovchi omildir.

- A) ko'nikma;
- B) malaka;
- V) odat;
- G) muhit;
- D) retseptor.

13. Inson va hayvon psixikasi o'rtasidagi farq qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A) til va tafakkur;
- B) qurol yasash va uni asrash;
- V) ijtimoiy tajriba;
- G) hissiyot;
- D) barcha javoblar to'g'ri.

14. Asalari va chumollarning murakkab xatti-harakatlarini nima deb atash mumkin?

- A) aqliy harakatlar;
- B) ko'nikma;
- V) instinktiv harakatlar;
- G) mehnat;
- D) malaka.

15. Bahor kelishi bilan hashoratlarning jonlanib harakatga kelishi qaysi tropizm turiga misol bo'la oladi.

- A) termotropizm;
- B) fototropizm;
- V) xemotropizm;
- G) topotropizm;
- D) geotropizm.

16.bu tirik organizmning ma'lum fizikaviy ximiyaviy muhitni tantab olishga bo'lgan moyilligidir.

- A) termotropizm;
- B) fototropizm;
- V) xemotropizm;
- G) topotropizm;
- D) geotropizm.

17. Achigan qatiq turli chirigan mevalarga mayda chivirlarning yig'ilishi qaysi tropizm turiga misol bo'ladi.

- A) termotropizm;
- B) fototropizm;
- V) xemotropizm;
- G) topotropizm;
- D) geotropizm.

18. Tirik organizmning mexanik qo'zg'atuvchi ta'siri ostida harakat qilishga moyilligideb ataladi.

- A) termotropizm;
- B) fototropizm;
- V) xemotropizm;
- G) topotropizm;
- D) geotropizm.

19. Chirigan olmaga yig'ilgan mayda hashoratlarga tegilsa hammasi barovar uchib ketadi, mimuza o'simligiga tegilsa u darov yaprog'ini yopib oladi mazkur misol tropizmning qaysi turiga tegishli.

- A) termotropizm;
- B) fototropizm;
- V) xemotropizm;

G) topotropizm;

D)geleotropizm.

20..... bu tirik organizmning quyosh nuri ta'siri ostida harakat qilishga moyilligidir.

A) termotropizm;

B)fototropizm;

V) xemotropizm;

G) topotropizm;

D)geleotropizm.

21.Kungaboqar o'simligining quyosh nuri tomon harakatlanishi qaysi tropizm turiga misol bo'la oladi.

A) termotropizm;

B)fototropizm;

V) xemotropizm;

G) topotropizm;

D)geleotropizm.

22.Tirik organizmning havo bosimi ta'siri ostida harakat qilishga moyilligideb ataladi.

A) termotropizm;

B)fototropizm;

V) xemotropizm;

G) topotropizm;

D)barotropizm.

23. Quyidagi misol qaysi tropizm turiga taalluqli masalan, havo bulut bo'lganda havoda uchib yurgan hashoratlar yerga -pastga qarab uchadilar.

A) termotropizm;

B)fototropizm;

V) xemotropizm;

G) topotropizm;

D)barotropizm.

24.Tirik organizmning namlik suv ta'siri ostida harakat qilishga moyilligi.

A) termotropizm;

B)fototropizm;

V) xemotropizm;

G) gidotropizm;

D)geleotropizm.

25.Qaysi qatorda mashhur dressirovkachining nomi ko'rsatilgan?

A)Vladimir Durov;

B)V.A.Vanger;

V)A.I.Oparin;

G)I.P.Pavlov;

D)G.Xarlou, M.Xarlou.

26.Hayvonlardagi to'da-to'da bo'lib yashashlarining asosiy xususiyati.

A) dushmanlarga birgalikda kurashish;

B) o'zini himoya qilish;

V) xujum qilish, himoya qilish;

G) vaqtinchalik, doimiy;

D) to'da, gals, poda bo'lib yashash.

27. Amerikalik olimlar G.Xarlou, M.Xarlou, 8.Suomilarning tadqiqotlarining mazmuni nimadan iborat.

A) Yangi tug'ilgan maymun bolasi bilan sun'iy ona o'rtasidagi munosabat; B)Urg'ochi o'rganchaklarda;

V)Kalamushlarda in qurish jarayonida;

G)Maymunlarda mevali yashiklar bilan;

D)Qarg'a va bo'sh naychalarda.

28..... bu tirik organizmning yorug'lik ta'siri ostida harakatga kelishidir.

A) termotropizm;

B)fototropizm;

V) xemotropizm;

G) topotropizm;

D)geleotropizm.

29. Yoz kuni tungi chiroq yorug'iga mayda chivinlarning uchib kelishi qaysi tropizm turiga misol bo'la oladi.

A) termotropizm;

B)fototropizm;

- V) xemotropizm;
- G) topotropizm;
- D) gelectotropizm.

30. Tirik organizmning issiqlik ta'siri ostida harakat qilishga moyilligi.....deb ataladi.

- A) termotropizm;
- B) fototropizm;
- V) xemotropizm;
- G) topotropizm;
- D) gelectotropizm.

Nazorat savollari

1. Psixikaning filogenetik taraqqiyoti nimalar bilan belgilanadi?
2. Hayvonlarning xatti-harakat tiplariga nimalar kiradi?
3. Sensor bosqich va uning xarakterli xususiyatini ko'rsating?
4. Perseptiv bosqich va uning xarakterli xususiyatini ko'rsating?
5. Intellektual bosqich va uning xarakterli xususiyatini ko'rsating?
6. Psixikaning muhit va a'zolar tuzilishiga bog'liqligini izohlang?

HOZIRGI ZAMON PSIXOLOGIYASINING TUZILISHI VA TABIIQOT METODLARI

Psixologiyaning fanlar tizimida tutgan o'rni

Psixologiya ko'plab fanlar bilan uzviy bog'liq holda rivojlanib bormoqda. Fanlar orasidagi bog'liqliklar psixologiyaning fanlar tizimidagi o'rni belgilab beradi.

Bizga ma'lumki, mavjud fanlar gumanitar, tabiiy va falsafiy turlarga bo'linadi. Bir qator bir-hiri bilan yondosh bo'lgan fanlar mazkur tasniflashga kiritiladi, lekin psixologiya mustaqil fan sifatida namoyon bo'ladi.

U inson ruhiy faoliyatining tabiiy, tarixiy va ijtimoiy tomonini o'rganadi. Psixologiya barcha turdagi fanlar orasida muhim o'rinni egallaydi. Psixologiya falsafa, tarix, san'atshunoslik, texnika, pedagogika fanlari bilan uzviy bog'liq.

Shunga muvofiq, psixologiyani fanlar orasidagi bog'liqligini tahlil qilsak, ayniqsa, psixologiya fanining fanlar tizimida tutgan o'rni xususida 44-betdagi jadvalda ma'lumotlar keltiriladi.

Psixologiya falsafa fani bilan chambarchas bog'langan. Bu bog'liqlik ikkala fanning inson va uning hayoti mohiyatini to'la anglash va rivojlantirish an'analarini belgilashdagi o'rni va ahamiyatidan kelib chiqadi.

Tabiat, jamiyat va inson tafakkurini rivojlanishiga oid bo'lgan umumiy qonuniyatlar va tamoyillarni psixologiya falsafaning bazasidan oladi va shu bilan birga o'zi ham inson ongi va tafakkuri qonuniyatlari sohasidagi yutuqlar bilan falsafani boy ma'lumotlarga ega bo'lishiga yordam beradi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, mustaqillik mafkurasi va milliy ongni shakllanishiga taalluqli, umumiy, ilmiy qonuniyatlarni tizimlashda bu ikkala fan - falsafa va psixologiyaning hamkorligi bevosita sezilmoqda. Bu bog'liqlik avvalo yangicha tafakkur va dunyoqarashni shakllantirish muammosi ko'ndalang turgan tarixiy davrda milliy istiqbol g'oyalarini yurtdoshlarimiz ongi va

tafakkurida shakllantirish kabi dolzarb vazifalarni bajarishga xizmat qilmoqda.

Sotsiologiya fani ham yangicha munosabatlar sharoitida o'z taraqqiyotining muhim bosqichiga erishar ekan, psixologiya ushbu fan tomonidan qo'lga kiritilgan yutuqlardan foydalanadi hamda ularning qo'llanilishiga, ommalashishiga baholi qudrat xizmat qiladi.

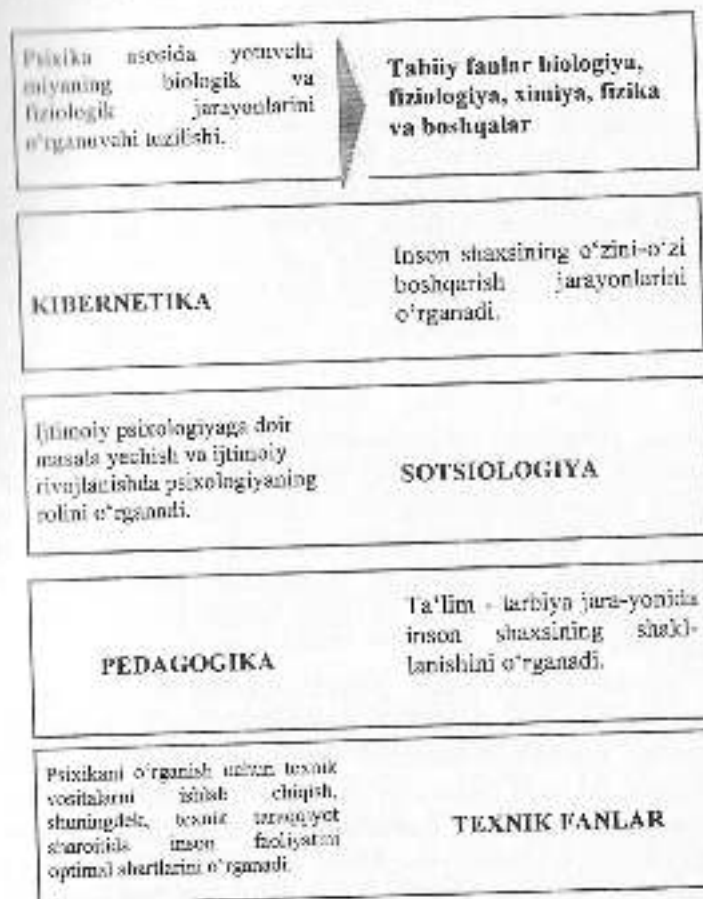
Ayniqsa, psixologiyadan mustaqil ravishda rivojlanib, ajralib chiqqan bugungi taraqqiyot davrimizda alohida ahamiyat kasb etgan ijtimoiy psixologiyaning sotsiologiya bilan aloqasi uzviy bo'lib, ular jamiyatda ijtimoiy taraqqiyot va rivojlanishni ta'minlash ishiga xizmat qiladi.

Qolaversa, huquqiy-demokratik davlat qurish ishini suhitaqadamlik bilan amalga oshirayotgan O'zbekiston aholisining huquqiy madaniyatini va demokratik o'zgarishlarga psixologik jihatdan tayyorligini amalda ta'minlash bu sohada muntazam tarzda ijtimoiy fikr, insonlar fikr va qarashlaridagi o'zgarishlarni o'rganish, bashorat qilish va taraqqiyot mezonlarini ishlab chiqishda ikkala fan metodologiyasi va metodlarini birlashtirish tabiiy ahamiyat kasb etadi.

Pedagogika bilan psixologiyaning o'zaro hamkorligi va aloqasi an'anaviy va azaliy bo'lib, ularni yosh avlod tarbiyasining zamon talablari ruhida amalga oshirishdagi roli va nufuziga xosdir. O'z-o'zidan ravshanki, bunday aloqa hamisha ham mavjud bo'lib kelgan va buni ilg'or psixologlar va pedagoglar tushuntirib berishga harakat qilishgan. Rus pedagogi va psixologi K.D.Ushinskiy pedagogika uchun o'z ahamiyatiga ko'ra, psixologiya barcha fanlar ichida birinchi o'rinda turadi, deb ta'kidlagan edi. Kishini har jihatdan tarbiyalamoq uchun, - deb qayd etgan edi K.D.Ushinskiy, uni har jihatdan o'rganmoq darkor.

Tabiiy fanlar - biologiya, fiziologiya, ximiya, fizika va boshqalar psixik jarayonlarning tabiiy fiziologik mexanizmlarini tushunish va shu orqali ularning kechish qonuniyatlarini obyektiv o'rganish uchun materiallar beradi.

Ayniqsa, bosh miyaning hamda markaziy asab tizimining boshqarish faoliyatlarini boshqarishda va ularni muvofiqlashtirishdagi roli e'tirof etgan holda psixologiya fani tabiiy fanlar erishgan yutuqlar va ulardagi tadqiqot usullaridan omilkorona foydalanadi.

Masalan, shaxs qobiliyatlarini diagnostika qilish uning tug'ma layoqatlari hamda orttirilgan sifatlarini bir vaqtda bilishni taqozo etganligi sababli unga tabiiy layoqatning xususiyatlarini aniqlashda psixofiziologiyaning qator usullaridan o'z o'rnida

foydalanadi va biologiya, anatomiya, fiziologiya, neyrofiziologiya kabi fanlarning shu kungacha erishgan yutuqlaridan foydalanadi. Shuning uchun tabiiy fanlar sohasida erishilgan barcha yutuqlar psixologiya fanining predmetini mukammalroq yoritishga o'z hissasini qo'shgan.

Kibernetika fani sohasidagi erishilgan yutuqlar psixologiya uchun ham ahamiyatli va zarur bo'lib, u inson shaxsining o'zini-o'zi boshqarish va psixik jarayonlarni takomillashtirish borasida axborotlar texnologiyasi va kibernetika fani tomonidan qo'lgan kiritilgan yutuqlar va tadqiqot metodlari, maxsus dasturlardan o'z o'rnida foydalanadi. Ayniqsa, ma'lumotlar asri bo'lgan XX-asrda va har bir alohida ma'lumotning qadr-qimmatini oshishi bashorat qilingan. XXI-asrda global axboriy jarayonlar va yangi ilg'or texnologiyalarni modellashtirish borasida psixologiya hamda kibernetika hamkorligining salohiyati yanada ortadi. Masalan, oddiy muloqot jarayonini yanada takomillashtirish, har bir so'zning shaxslararo munosabatlardagi ta'sirchanligini oshirish maqsadida, hamda ana shunday ijtimoiy faoliyatli jarayonda shaxs tizimini takomillashtirishda turli kibernetik modellardan o'rinni foydalanish zamonaviy psixologiyaning jamiyatdagi o'rni va rolini oshiradi va maxsus kompyuter dasturlarining keng qo'llanilishi, inson miyasi va ruhiy olami sirlarini tez va aniq o'rganishni kafolatlaydi.

Texnika fanlari bilan psixologiyaning o'zaro aloqasi va hamkorligi ayniqsa, hozirgi kunga kelib yaqqol sezilmoqda. Bir tomondan, murakkab texnikani boshqaruvchi inson muammosini yechishda, ikkinchi tomondan psixik holatni murakkab qirralarini ochishda maxsus texnik vositalardan foydalanish zarurati bu ikki yo'nalishning erishgan yutuqlarini birlashtirishni nazarda tutadi. Masalaning yana bir alohida tomoni ham borki, u ham bo'lsa, texnika taraqqiyotiga bir vaqtda murakkab texnika va mashinalar bilan muloqot qilayotgan shaxs faoliyatini yanada takomillashtirish va uning imkoniyatlariga mosligi masalasi ham ana shu hamkorlikda qilinishi lozim bo'lgan masalalardir. Ayniqsa, mustaqil O'zbekiston uchun murakkab zamonaviy texnika sir-

larini biladigan, uning jamiyat va fan ravnaqiga xizmatini ko'rsatish qanchalik dolzarb bo'lsa, ana shu texnikaga har bir tabiiy fuqaro ongi, tafakkuri va qobiliyatlarini moslashtirish va inson-mashina dialogining eng samarali yo'llarini izlab topish juda muhim. Texnika bilan bemaol "tillashadigan" malakali mutaxassislar tayyorlash borasida ham texnika fani pedagogika va psixologiya fanlari metodlaridan foydalana olsagina muvaffaqiyatga erishadi.

Iqtisodiyot bilan psixologiyaning o'zaro aloqasi va hamkorligi XX asrning yangiliklaridan bo'lib, ayniqsa, bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tish sharoitida iqtisodiyotning ham iqtisodiy xulqning o'ziga xos namoyon bo'lish imkoniyatlarini o'rganishda ikkala fanga xizmat qiladi.

O'zbekistonning birinchi Prezidenti I.A.Karimov mustaqillikning dastlabki yillaridanoq fuqarolarning birinchi navbatda onglarida yangicha iqtisodiy tafakkurni shakllantirishning jamiyat iqtisodiy taraqqiyotidagi ahamiyatiga o'tiborni qaratgan edilar. Demak, yangi davr shaxsni tarbiyalash va uning jamiyatga moslashuvi masalasida psixologiya iqtisodiyot fanida qo'lga kiritilgan yutuqlar, yangiliklar va iqtisodiy samaraga erishish amaliyotlarini hisobga olsa, iqtisodiyot o'z navbatida islohotlarning obyektini hamda subyektini bo'lmish inson olamidagi barcha psixologik o'zgartirishlarni aniqlash, tahlil qilish va shu asosda bashorat qilish vazifalarini yechishi kerak. Bundan tashqari menejment, marketing boshqaruvi sohasidagi har bir izlanish hoh u iqtisodchi tomonidan amalga oshiriladimi, hoh psixologlar tomonidanmi, baribir ishlab chiqarishning samaradorligini oshirishda shaxsning individual qobiliyatlarini inobatga olish insonlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning sirlarini mustahkamlash bilan inson resurslari masalasiga to'g'ri, odilona yondashishni taqozo etadi. Bu esa o'z navbatida shaxs va guruhlar psixologiyasini bilish va ishlab chiqarishning iqtisodiy omillarini odam qobiliyatiga muvofiqlashtirishni nazarda tutadi.

Psixologiyaning tabiatshunoslik bilan aloqasining tobora mustahkamlanishiga quyidagi omil asosiy sabab bo'lgan. Bu

jarayon XIX asrning ikkinchi yarmida boshlangan edi. Eksperiment metodining G.Fexner tomonidan fanga jori etilganligi ana shu jumladan bo'lib, bu I.M.Sechenovning "Bosh miya reflekslari" kitobi bosmadan chiqqanidan keyin ayniqsa keng tus olgan edi. Bu kitobda psixik hodisalar ham xuddi odam organizmining boshqa barcha funksiyalari kabi tabiiy hodisalar ekanligi, ular sababsiz yuz bermasdan, balki nerv tizimining reflektor aks etishi faoliyati natijasi ekanligi ko'rsatib berilgan edi. I.M.Sechenovning reflektor nazariyasi psixologik bilimlarning tabiiy-ilmii negizini tashkil etadi. Bu nazariya keyinchalik I.P.Pavlovning shartli reflekslar haqidagi ta'limotida uning shogirdlari L.A.Orbeli, P.K.Anoxin, K.M.Bikov, N.I.Krasnogorskiylarning asarlarida, shuningdek, A.A.Uxtomskiy, N.A.Bernshiteyn, I.S.Beritashvili va boshqalarning izlanishlarida yanada rivojlantiriladi. Hozirgi paytda psixologiya fanining tabiiy-ilmii jihatdan bu xilda usoslanganligi olimlar tomonidan miya faoliyatining neyrofizilogik mexanizmlari o'rganilayotganligi hisobiga tobora kuchaytirilmoqda. Shu tariqa psixik faoliyatning murakkab fiziologik mexanizmlari tizimini tadqiq qilish borasidagi yutuqlar psixologiya bilan tabiiyshunoslik o'rtasidagi aloqalarning aniq natijasi sifatida yuz beradi.

Hozirgi zamon psixologiyasining asosiy muammolarini tadqiq qilishda buyuk tabiiyshunos **Ch.Darvin** tomonidan 1859-yilda yozilgan "Tabiiy tanlanish yo'li bilan turlarning kelib chiqishi to'g'risida yoki yashash uchun kurashda qulaylikka ega bo'lgan turlarning saqlanishi" kitobida bayon etilgan evolyutsion g'oyalari juda katta ta'sir ko'rsatadi. Bu g'oyalar jonli mavjudotlar muhitning o'zgaruvchan sharoitlariga moslashish jarayonida psixikaning rolini aniqlash, psixik faoliyatning o'liy shakllari quyi ancha sodda shakllaridan kelib chiqqanligini anglash imkonini beradi. Ch.Darvin butun jonzo'ning evolyutsion g'oyasini hayvonlarda sezgining paydo bo'lishiga nisbatan qo'llashga muvaffaq bo'ladi. U biologik rivojlanish jarayonida tananing tuzilishidagi va uning ayrim a'zolaridagi o'zgarishlarga olib keladigan o'sha asosiy omillarini ko'rsatib beradiki, bu

organizmdagi psixik taraqqiyotning kuchlari bo'lib hisoblanadi. Psixologiyada Ch.Darvinning hayvonlar psixikasining evolyutsiyasi haqidagi g'oyalari ko'pgina olimlarning va eng avvalo A.N.Seversov bilan V.A.Vangerning ilmiy ishlarida rivojlantirildi. Bu hayvonlar psixik faoliyatining turli xil shakllarini, ularning kelib chiqishidan boshlab tadqiq etish imkonini beradi. A.N.Seversovning tasdiqlashicha, hayvonlarda organizmlar tuzilishi o'zgarmagan holda faqat ularning xatti-harakatini o'zgartirish yo'li bilan muhitga moslashtirishning evolyutsiyasi bir-biriga qo'shilmaydigan ikki yo'ldan borgan va hayvonot olamining ikkita tipida o'zining yuksak taraqqiyot darajasiga erishgan. Bug'imoyoqlilar turida xatti-harakatning irsiy o'zgarishlari jadal tarzda evolyutsiyalasha boshladi, ularning yuksak taraqqiy etgan vakillari bo'lgan hashoratlarda esa hayot tarzining barcha iker-chikirlariga moslashgan g'oyat murakkab va mukammal instinktiv faoliyatning bu murakkab va mukammal apparati ayni chog'da o'ta qoloq hamdir, hayvonlar muhitning tez o'zgarishlariga moslasha olmaydilar. Xordalilar turida evolyutsiya boshqa yo'ldan boradi, instinktiv faoliyat juda katta yuksaklikka erishmasa, ham lekin xatti-harakatni individual tarzda o'zgartirish orqali moslashuv jadalroq rivojlana boshladi va organizmning o'zgaruvchanligini juda ham oshirib yuboradi. Irsiy moslashuvchanlik ustida xatti-harakatning individual tarzda o'zgaruvchanligidan iborat ustqurma paydo bo'ladi.

Shunday qilib, evolyutsion ta'limot xulq-atvorning irsiyat bilan dasturlashtirilgan instinktiv shakllarining ham hayot kechirish davomida shartli reflekslar murakkab tizimining paydo bo'lishi natijasida orttiriladigan shakllarining ham kelib chiqishini tushuntirib berish imkonini tug'diradi.

Tibbiyot psixologiyasi asoslarini tadqiq etgan klinitsist psixologlar (V.M.Bextero, S.P.Botkin, S.S.Korsakov, A.R.Luriya, V.N.Myasishchev va boshqalar) tadqiqotlarining kishi xulq-atvorida psixikaning qanday rol o'ynashini aniqlashdagi o'rni kattadir. Psixologiya va tibbiyotning tutashgan joyida bo'lgan tibbiyot psixologiyasi psixologiya fanining

yutuqlarini kasalliklarning oldini olish bilan bog'liq masalalarni o'rganishda qo'llanib kelinmoqda.

Kasallikning zo'rayishi bir tomondan psixik omillarga (tushkunlikka berilish vasvasaga tushush, hadiksirash va shu kabilarga) bog'liq bo'lsa, ikkinchidan dardning o'zi ham, jumladan terapevtik muolajaning samaradorligini pasaytirib yuborishi mumkin bo'lgan alohida psixik holatlarni keltirib chiqaradiki, bu hol vrach va psixologning kuch-g'ayratlari birlashtirilishini zarurat qilib qo'yadi.

Shu bilan barobar miya qobig'ining ba'zi bir joylari, masalan, chakka qismi lat yeganda psixikaning buzilishini klinik-psixologik tadqiq qilish natijasida idrok va xotiraning qonuniyatlarini tushunish imkonini beradigan yangi ma'lumotlar olindi. Psixolog-klinitsist bemorning og'zaki yoki yozma nutqini psixologik jihatdan buzilishi xususiyatlarini aniqlab, dardning manbai kishi bosh miyasi katta yarim shartlarining muayyan bo'lmasida ekanligini qayd qiladi va bu bilan neyroxirurgiyaga yordam beradi.

Yuqoridagilardan shuni xulosa qilish mumkinki, psixologiya tibbiyot, tabiatshunoslik fanlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ular bir-birini nazariy va amaliy bilimlar bilan boyitib boradi.

Umumiy psixologiyani bu sohalar bilan bir qatorda qo'yish noto'g'ri chunki, umumiy psixologiya inson ruhiyatining umumiy qonunlarini turlarini metodologik va nazariy tamoyillari asosida o'rganish bilan shug'ullanadi.

Albatta, bugungi kunda psixologiya fani ko'plab fanlar bilan uzviy bog'liqdir. Buni psixofizika, psixofiziologiya, psixolingvistik, matematik psixologiya va hokazolar misolida ko'rish mumkin. Akademik B.M.Kedrovning klassifikatsiyasi bo'yicha barcha fanlar 3 guruhga bo'linadi: gumanitar, falsafiy va tabiiy fanlar. Psixologiya faniga to'xtaladigan bo'lsak: B.M.Kedrov fikricha, bu katta uch guruhdan fanlar tizimida psixologiya mustaqil fan sifatida namoyon bo'ladi, hamda u inson psixik faoliyatini tabiiy-tarixiy va ijtimoiy tomonini o'rganadi.

Hozirgi zamon psixologiyasining tamoyillari

Psixologiya fanining rivojlanishi qator bosqichlarni o'z ichiga qamrab olib, bu davrlarda samarali tadqiqot ishlari olib borilgan. Aynan tadqiqot ishlarini samarali bo'lishi uchun fan doirasida tamoyillarni ishlab chiqish uchun zarurat sezila boshladi. Bu tamodagi ishlar Amerika va boshqa chet el psixologiyasi yo'nalishlari namoyandalari tomonidan ilgari surildi. XX asr boshlarida bixeviorizm, freydizm yo'nalishlari vujudga kelgan edi. Bixeviorizm yo'nalishi hayvonlarda o'tkazilgan kuzatishlar natijasiga asoslangan bo'lib, uning namoyandalari E.Torndayk va D.Uotsonlar hisoblanadi. "Bixeviorizm" ingliz tilida "hulq-atvor" degan ma'noni bildiradi. Bu oqim psixika va ongni inkor qilib, hulq bilan tashqi muhit o'rtasidagi munosabatlarni, qonuniyatlarni tekshirishni taklif qiladi. Ularning fikricha, psixologiyaning vazifasi stimulg (qo'zg'atuvchi), ya'ni sezgi a'zolariga ta'sir qilayotgan qo'zg'atuvchiga o'q otish, unga qanday javob reaksiyasi bo'lishini, yoki bunday reaksiyani qanday stimul tug'dirishini oldindan aytib bera olishdan iborat. Bixevioristlarning formulasi "S → R" dir.

Psixologiyaning asosiy tamoyillari

- DETERMINIZM

Psixika barcha sharoiti bilan bog'liqligini anglab, tashqi sharoitlar o'zgarishi bilan o'zgaradi.

- ONG VA FAOLIYAT BIRLIGI

Ong va faoliyat bir hullaqlikni tashkil etmaydi. Ong inson faoliyatini ixtiki rejimini tashkil beradi.

PSIXIKA — ONGNI FAOLIYATDA RIVOJLANISHI Psixikani to'g'ri tushunish mumkin bo'lsa psixikaga tarqatuvchi mahsul va faoliyat natijasi deb qaralsa, uni to'g'ri tushunish, hamda tushunib berish mumkin

1923-yilda psixologlarning birinchi yig'ilishida K.N.Kornilov psixologiyani qayta qurish vazifasini ilgari surib, Psixologiya fanini rivojlantirishda judayam katta rol o'ynagan psixologlar quyidagilar: B.G.Ananov, P.P.Blonskiy, S.I.Rubinshteyn, L.S.Vigotskiy, R.S.Nemov va boshqalar. shuningdek, keyinchalik o'zbekistonda ham yirik olimlar yetishib chiqdi. Ular jumlasiga M.G.Davletshin, E.G.G'oziyev, M.Vohidov, V.A.Tokareva, R.Z.Gaynutdinov, V.M.Karimova, G'B.Shumarov, R.I.Sennatova, Z.T.Nishonova va boshqalar kiritish mumkin. Yuqorida nomlari tilga olingan olimlar o'zlarining g'oyalari va milliy mafkuralar bilan yoshlarda tafakkur sifatlaridan «mustaqillik», «tanqidiylik» kabilarni shakllantirishga e'tibor berib kelmoqdalar.

Hozirgi mustaqillik sharoitida psixologiyaga bo'lgan talab ehtiyoj juda kuchayib ketdi. Yoshlar ma'naviyatini boyitish uchun ularning dunyoqarashi, tafakkuri, irodasi, umuman olganda ongini o'stirish zarur. Buning uchun eksperimental ishlarni kuchaytirish, ta'lim jarayonini yangi texnologiyalar asosida qayta qurishi lozim. Hozirda Respublikamiz universitetlarining psixologiya bo'limlari, kafedra, laboratoriyalari ilmiy fikrlar markaziga aylantirildi.

Mazkur muassasalarda psixologik tadqiqotlar o'tkazilib, psixik jarayonlar, holatlar, shaxsning individual xususiyatlari, hissiy-irodaviy sohasiga doir nazariy va amaliy bilimlar qo'lga kiritildi. Ayniqsa, fan sohasida tadqiqotlar shu darajada ko'paydiki, ular ma'lum qonun qoidaga tayanishi lozim. Shu bois, olib borilayotgan izlanishlarga asos bo'lishi uchun tamoyillar ishlab chiqildi.

Shunga ko'ra psixologiyaning tamoyillari quyidagicha:

1. Determinizm tamoyili;
2. Ong va faoliyat birligi tamoyili;
3. Psixika va ongning faoliyatda rivojlanishi tamoyili.

Psixologiya tamoyillarining jadval ko'rinishi.

Tamoyil – ma'lum faoliyatni bajarishda tayaniladigan dastlabki qoidalar tizimidir. Determinizm tamoyiliga ko'ra, psixika yashash sharoiti bilan belgilanadi va sharoit o'zgarishi

bilan o'zgaradi. Hayvonlar psixikasining taraqqiyoti tabiiy sharoit bilan, odam psixikasi taraqqiyoti esa ijtimoiy taraqqiyot sharoiti bilan belgilanadi.

Ong va faoliyat birligi tamoyiliga ko'ra, ong va faoliyat birligi qaroma-qarshi ham, aynan bir narsa ham emas. Ular bir-birini tashkil etadi. Ong faoliyatni ichki rejasini, dasturini tashkil etadi. Bu tamoyil psixologlarga inson xulq-atvori, xatti-harakatlari va faoliyatlarini o'rganish orqali xatti-harakatlardan iborat maqsadlarga, muvaffaqiyatlarga erishishni o'rganuvchi ichki psixologik mexanizm, ya'ni psixikani obyektiv sharoitlarini ochishga imkon beradi.

Psixika va ongning faoliyatda taraqqiy etish tamoyiliga ko'ra, psixikaga taraqqiyot mahsuloti va faoliyat natijasi deb qaralsa, uni o'rganish hamda tushuntirib berish mumkin. Bu tamoyil L.S.Vigotskiy, S.I.Rubinshteyn, V.M.Teplov kabi psixologlarning ishlarida o'z aksini topgan. L.S.Vigotskiy ta'lim mahallasi rivojlantirishga yo'naltirishini, P.P.Blonskiy esa mahallaning kichik maktab yoshida o'yinlar bilan o'spirinlik yoshida o'qish bilan bog'liq tarzda rivojlanishini tahlil qildi. S.I.Rubinshteyn "Ong faoliyatda paydo bo'lib, faoliyatda shakllanadi" degan edi.

Hozirgi zamon psixologiyasining tuzilishi

Hozirgi zamon psixologiya sohalari hozirgi kunga kelib 300 dan ortiqni tashkil qiladi. Bu sohalar o'ziga xos obyektga ega bo'lib, bir-biridan farq qiladi. Shu bois fan sohasini o'rganish qulay bo'lishi uchun tarmoqlarni ma'lum tizimga keltirish maqsadida ma'lum guruhlariga tasniflash joriy qilingan. Bu borada professor A.V.Petrovskiy psixologiya fan sohasini quyidagicha tasniflashni ilgari surdi:

- Aniq faoliyat turlarini o'rganuvchi psixologiya sohalari.
- Rivojlanishning yosh xususiyatlarini o'rganuvchi psixologiya sohalari.

• *Shaxs va jamiyatga bo'lgan munosabatni o'rganuvchi psixologiya sohalari.*

Psixologiya fani sohalarining tuzilish tarkibi quyida aks ettirilgan:

Faoliyatning xarakteriga ko'ra turlari

Mehnat psixologiyasi – turli xil ijtimoiy hayotda inson faoliyatining psixik xususiyatlarini o'rganadi.

Rivojlanishiga ko'ra:

Yosh psixologiyasi – hayot jarayonida shaxsni psixik rivojlanishini o'rganadi.

Qiyosiy psixologiyasi – hayvonlar psixikasini o'rganadi.

Maxsus psixologiyasi – psixikaning rivojlanishidagi o'zgarishlarni o'rganadi.

Shaxs va jamiyatga bo'lgan munosabatlariga ko'ra:

Ijtimoiy psixologiya – jamoada insonlarni o'zaro munosabatdagi psixik jarayonlar-ni paydo bo'lishini o'rganadi.

Shaxs psixologiyasi – shaxsning psixologik xususiyatlarini o'rganadi.

Aniq faoliyat turiga ko'ra psixologiyaning quyidagi turlari mavjud:

- **mehnat psixologiyasi:** inson mehnat faoliyatining psixologik xususiyatlarini, mehnatni ilmiy asosda tashkil qilishning psixologik tamoyillarini o'rganadi. **Mehnat psixologiyasining bir nechta bo'limlari mavjud:**

a) **muhandislik psixologiyasi** – inson bilan mashina o'rtasidagi vazifalarni taqsimlash masalalarini hal qiladi va asosan operatorlarning faoliyatini o'rganadi;

b) **aviatsiya psixologiyasi** – uchishga o'rganish jarayoni va uchish moslamalarini boshqarishda inson faoliyatining psixologik qonuniyatlarini o'rganadi;

v) **kosmik psixologiya** – vaznsizlik holati, fazoviy tasavvurlar chalkashib ketgan vaqtda va organizmga juda ko'p ortiqcha ta'sirlar yuklangan paytda asab va ruhiy zo'r berish bilan bog'liq

holat alohida holatlar tug'ilganda odam faoliyatining xususiyatlarini o'rganadi.

Pedagogik psixologiya – uning predmeti o'quvchilarga ta'lim-tarbiya berishning psixologik qonuniyatlarini o'rganish, o'quvchilar tafakkurini taraqqiy topishi, intellektual faoliyat shakllari va usullarini o'zlashtirish jarayonini boshqarish usullarini o'rganadi. **Pedagogik psixologiya bo'limlari quyidagilardir:**

a) **ta'lim psixologiyasi;**

b) **tarbiya psixologiyasi;**

v) **o'qituvchi psixologiyasi;**

Tibbiyot psixologiyasi shifokor faoliyatining va bemor xulq-atvorining psixologik jihatlari o'rganadi. **Uni quyidagi tarmoqlari mavjud:**

a) **neyropsixologiya** – psixik hodisalar bilan miyadagi fiziologik tuzilishlar o'rtasidagi nisbatni o'rganadi;

b) **psixofarmakologiya** – dorivor moddalarning shaxs ruhiy holatiga ta'sirini o'rganadi;

v) **psixoterapiya** – bemorni davolash uchun ruhiy ta'sir vositalarini o'rganadi;

Yuridik psixologiya – xuquq tizimi bilan bog'liq bo'lgan psixologik masalalarni o'rganadi. Uning quyidagi tarmoqlari mavjud:

a) **sud psixologiyasi** – jinoiy jarayon ishtirokchilarining xulq-atvorini, ruhiy xususiyatlarini tahlil qiladi;

b) **kriminal psixologiya** – jinoyatchining xulq-atvori, shaxsining shakllanishiga doir psixologik masalalar, jinoyatning motivlari bilan shug'ullanadi.

Harbiy psixologiya – kishining harbiy harakatlar sharoitidagi xulq-atvori bilan bog'liq hodisalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarini, psixologik targ'ibot metodlarini, harbiy texnikani boshqarishning psixologik muammolarini o'rganadi.

Sport psixologiyasi – sportchilar shaxsi va faoliyati xususiyatlarini, ularning psixologik jihatdan tayyorligining shart-

sharoitlari, musobaqalarni tashkil etish va o'tkazish bilan bog'liq psixologik omillarni o'rganadi.

Savdo psixologiyasi – asosan rivojlangan mamlakatlarda keng taraqqiy etgan bo'lib, kishilar ruhiyatiga tijoratning ta'sirini psixologik shart-sharoitini, xaridorlarga xizmat ko'rsatishning psixologik omillarini aniqlaydi. Modular psixologiyasini tadqiq qiladi.

San'at psixologiyasi — san'at asarlarining yaratilishida faoliyatning psixologik tomonlarini, inson tomonidan badiiy asarlarni idrok etilishi, turli hodisalarni paydo bo'lishi va estetik tarbiya muammolari, musiqaviy, badiiy, adabiy qobiliyatlarini shakllantirish va tarbiyalash muammolarini o'rganadi.

Ilmiy ijodiyat psixologiyasi ilmiy faoliyatning psixologik xususiyatlari, ijodiyotda intuitsiya va ilhomni tadqiq qiladi.

& Rivojlanishning yosh xususiyatlarini o'rganuvchi sohalari.

A) yosh psixologiyasi - inson shaxsining psixologik xususiyatlari va bilish jarayonlarining ontogenezda rivojlanishini o'rganadi. Yosh psixologiyasi bolalar psixologiyasi, o'smirlar psixologiyasi, kattalar psixologiyasi, gerontopsixologiya kabi tarmoqlarga bo'linadi.

B) patopsixologiya - miya faoliyati buzilishlari natijasida kelib chiqadigan turli shakldagi ruhiy rivojlanishdan chetlanishni o'rganadi.

Oligofrenopsixologiya - miyaning tug'ma kamchiliklari tufayli paydo bo'ladigan bo'limlarni o'rganadi.

Surdopsixologiya - eshitish faoliyatida jiddiy nuqsonlari bo'lgan bolalarning rivojlanishini o'rganadi.

Tiflopsixologiya - ko'rish qobiliyati past yoki unuman ko'rmaydigan kishi faoliyatini o'rganadi.

Qiyosiy psixologiya - hayotning filogenetik shakllarini o'rganuvchi psixologiya sohasi bo'lib, inson va hayvonlar psixologiyasini solishtirish orqali o'xshashlik va farq qiluvchi tomonlarini aniqlaydi.

Atmologiya yetuklik darajasiga erishgan shaxs rivojlanishining yuqori darajasi ularning qonuniyatlari va xususiyatlarini, ayniqsa rivojlanishining eng yuqori cho'qqiga erishish xususiyatlarini o'rganadi.

Inson va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarning psixologik tomonlarini o'rganuvchi psixologiya sohalari:

1. Ijtimoiy psixologiya - uyushgan va uyushmagan ijtimoiy guruhlardagi shaxslararo o'zaro ta'sir jarayonida paydo bo'ladigan psixologik hodisalarni o'rganadi.

2. Differensial psixologiya - shaxs shakllanishining individual psixologik yo'naltirilganligi kabi xususiyatlarni o'rganadi.

3. Din psixologiyasi - inson ongiga diniy qarashlarning ta'siri muomalalarini o'rganadi.

4. Etnopsixologiya - inson psixologiyasining etnik xususiyatlari, milliy xarakter, milliy tuyg'u, milliy g'oya, o'zini o'zi anglash, etnik stereotip, ularning qonuniyatlari va vujudga kelish xususiyatlarini o'rganadi.

5. Boshqaruv psixologiyasi - bu psixologiya fanining shunday sohasiki, unda inson tomonidan - boshqarishning psixologik tomonlarini o'rganadi.

6. Marketing psixologiyasi - yangi mahsulotlarni ishlab chiqarishda ishlab chiqarish korxonalarini va firmalarni boshqarishni va ular faoliyatini tashkil etishning psixologik muammolarini tadqiq qiladi.

Shu bilan birga psixologiyaning bir qator tathqiqiy sohalari ham mavjud.

Eksperimental psixologiya - eksperimental metodlar yordamida psixik hodisalarni tadqiq qilishning umumiy sohasi. Psixologiya fan sifatida falsafadan ajralib chiqishida, eksperimental tadqiqotlar o'tkazish asosiy rol o'ynagan.

Ekstremal psixologiya - insonning o'zgargan muhit shart-sharoitlarida psixik faoliyatning kechishi qonuniyatlarini o'rganadigan psixologiya sohasi.

Psixofiziologiya - odamlarning individual psixologik va psixofiziologik farqlarini tadqiq qiluvchi, psixologiya sohasi.

Siyosiy psixologiya – jamiyatning siyosiy hayotidagi psixologik xususiyatlar, holatlar, qonuniyatlar, ta'sirchanlik va ta'sir ko'rsatish jarayonlari kabi jabhalarni tekshiruvchi psixologiya sohasi.

Oila psixologiyasi – oila psixologiyasini o'rganuvchi fanlararo tadqiqot qilishga yo'nalgan psixologiya sohasi.

Parapsixologiya – hozirgi zamon fanining chegarasidan tashqaridagi, tushuntirish qiyin bo'lgan psixik hodisalarni o'rganadi.

Fan rivojlanib, taraqqiy etib borishi jarayonida uning sohalari ham kengayib bormoqda.

Hozirgi zamon psixologiyasining ilmiy tadqiqot metodlari

Ma'lumki, har qanday fan o'z predmetiga ega psixologiyaning predmeti psixika bo'lib, u obyektiv olamni psixik hodisalar asosida aks ettirib, yuzaga kelgan va shakllangan obraz subekt faoliyatini, hulq-atvorini maqsad suri yo'naltiradi.

Bundan tashqari har qanday fan qandaydir hodisa qonuniyatlarini bilish uchun malum bir metodlardan foydalanadi. I.P.Pavlov "Metodning qo'lida tadqiqot taqdiri yotadi" degan edi. Metodlar tizimi fanning umumiy metodologiyasiga birlashadi.

Metodologiyani keng manoda oladigan bo'lsak, u malum tizimga ega bo'lgan va bilimlarni izlab topishga qaratilgan, mantiqan ketma-ketlikka ega bo'lgan metodlardir. Ko'pchilik olimlar bu atamani ilmiy metod tushunchasiga mos tarzda tushunadilar va foydalanadilar, metodologiya faqat ilmiy tarzda qabul qilinishi deb takidlaydilar.

Metodologiya (yunoncha methodes – bilish, tadqiq qilish, izlanish yo'li, logos – tushuncha, talimot) amaliy faoliyatini tashkil etish va amalga oshirish tamoyillari, usullari tizimi hamda ushbu tizim haqidagi talimotdir. **Metodlar** – psixologiyani o'rganish usullari va yo'llari yig'indisi, "Metod" bu bilish, anglash yo'li bo'lib, bu usul orqali fanning predmeti aniqlanadi (S.L.Rubinshteyn).

ilmini alohida takidlash lozimki, psixologik tadqiqotlarning tashkil etilishiga va o'tkazilishiga malum bir talablar qo'yiladi. Ular quyidagilardir:

1. Tadqiqotlarni rejalashtirish. Metod va metodikalarni tanlash va ularni sinab ko'rish.
 2. Tadqiqotni o'tkazish joyi.
 3. Tadqiqotni texnik jihozlash.
 4. Tadqiq qiluvchilarni tanlash.
 5. Tadqiqotchi, shubhasiz, tadqiqotning borishiga tasir etadi va tadqiqotni rejalashtirishdan to'xtatish va xulosa va tavsiyalar chiqarishga qadar mas'uliyatni his qiladi va bu muhim ahamiyatga ega.
 6. Ko'rsatma – u aniq va qisqa bo'lishi lozim.
 7. Tadqiqot qoidasi bayonnoma to'liq va maqsadga yo'nalgan bo'lishi kerak.
 8. Tadqiqot natijalarini qayta ishlash.
- Tadqiqot murakkab jarayon bo'lib, uning o'z bosqichlari va pog'onalari mavjud.

Psixologik tadqiqot bosqichlarini

IV	Natijalarni sharxlash va xulosalarni ifoda etib berish.
III	Tadqiqot natijalari miqdor tahlili. O'rtacha kattalikni, korrelatsiya koeffitsientini aniqlash, ishlab chiqish va boshqalar. Grafiklarni tuzish
II	Xulosalarning to'g'riligini isbotlash. Buning uchun turli metodlardan foydalaniladi.
I	Tayyorlov bosqichi – ilgari surilgan vazifalarni o'rganish, farqlarni aniqlash. Tadqiqot vazifalari va ilmiy farazini belgilash, metodikalarini ishlab chiqish.

Shuningdek, ayrim adabiyotlarda psixologik tadqiqot bosqichlarining ifodalanishi 54-betdagi rasmda ham ko'rsatilgan.

Har bir fan taraqqiyotining asosiy sharoitlaridan biri uning malum darajada mumkin qadar obyektiv, aniq ishonchli uslublariga ega ekanligidir. **Metod** – uslubning manosi biror

narsaga borish yo'li demakdir. Umuman psixologiyada inson psixikasini tadqiq qilishda metodlarning turli tasnifi mavjuddir. Tadqiqot metodlarini ilmiy jihatdan tahlil qilgan rus psixologi **B.G.Ananev** mazkur metodlarni xususiyatlariga qarab klassifikatsiya qilgan.

B.G.Ananev psixikani o'rganish metodlarini turli guruhga ajratib, o'rgangan:

A) tashkiliy guruhga - qiyoslash, longityud, kompleks metodlari kiradi;

B) empirik guruhga kuzatish, eksperiment, suhbat, so'rovnoma, test, faoliyat ma'isulini o'rganish metodi, biografiya, sotsiometriya;

V) natijalarni qayta ishlash yoki statistik metodlar;

G) sharhlash guruhiga genetik va donalash metodlari kiradi.

B.G.Ananev tomonidan ajratilgan klassifikatsiyaga ko'ra, tadqiqot ishlarida foydalaniladigan asosiy metodlar empirik guruh metodlari hisoblanadi. Shunday bo'lsada boshqa guruh metodlariga ham qisqacha to'xtalib o'tamiz.

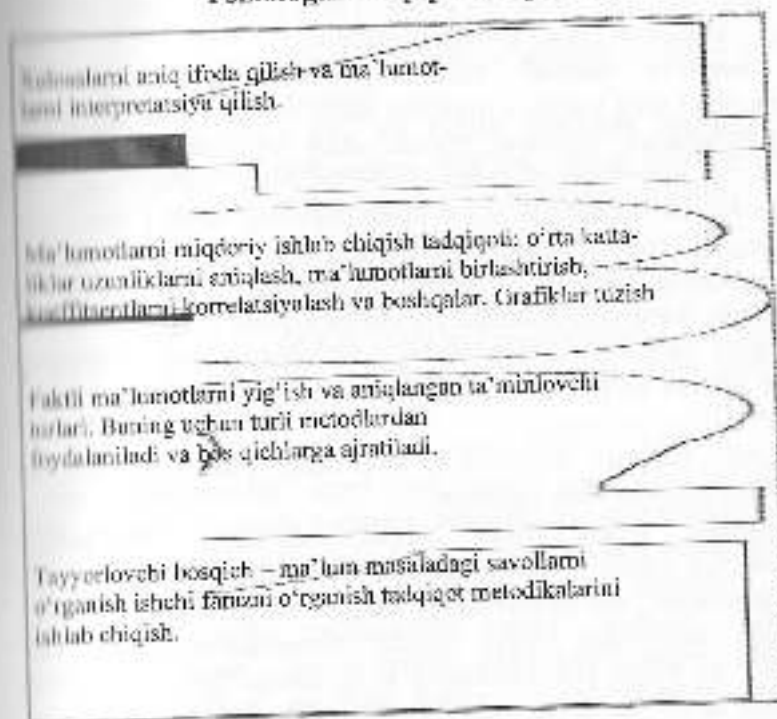
Tadqiqot metodlarining birinchi **tashkiliy guruhi** o'z ichiga qiyoslash, longityud (uzluksiz), kompleks (ko'pyoqlama) deb ataladigan turlarni qamrah oladi.

Qiyoslash metodidan umumiy psixologiya, ijtimoiy psixologiyada katta yoki kichik guruhlarni hamda ularning har xil toifalarini o'zaro taqqoslash uchun, meditsina psixologiyasida - sog'lom va bemor kishilarning psixik xususiyatlarini qiyoslash maqsadida, sport psixologiyasida sportchilarning holati, o'quvligini va ishechanligini o'zaro taqqoslash maqsadida foydalaniladi.

Qiyoslash metodi turli yoshdagi odamlarning bilish jarayonlari shaxs xususiyatlari, bilimlarni o'zlashtirish, aqliy qobiliyati, salohiyati, rivojlanish dinamikasi, jinslarning talovutlari va o'ziga xosligini o'rganishda qo'llaniladi. Psixologlardan L.S.Vigotskiy, P.P.Blonskiy, A.A.Smironov, B.G.Ananev, D.B.Elkonin, P.Galperin va ularning shogirdlari olib borgan tadqiqotlar (chaqaloqlik, go'daklik, ilk bolalik, kichik

maktab yoshi, o'smirlilik, o'spirinlik yosh davrlarini o'zaro taqqoslash) shu metoddan foydalanib amalga oshirilgan.

Psixologik tadqiqot bosqichlari

Longityud metodining boshqa metodlardan farqi bir yoki bir nechta sinaluvcilar uzoq muddat, hatto o'n yillab tekshiriladilar. Longityud metodidan **nemis psixologi V.Shtern, fransuz psixologi R.Zazzo, rus psixologlari N.A.Menchinskaya, A.N.Gvozdev, N.S.Leytes, V.S.Muxina** va boshqalar ko'p yillardan beri foydalanmoqdalar.

Mazkur metod orqali bir xil jinsli (Hasan-Husan, Fotima-Zuhra yoki aralash jinsli Hasan - Zuhra, Fotima- Husan) egizaklar kuzatilgan. Longityud metodi yordamida subyektiv omillarning o'ziga xosligini obyektiv shart - sharoitlari va ijtimoiy muhitning

sinaluvchiga ta'siri o'rganiladi. Chunonchi egizaklarning o'xshashligi va tafovuti, ta'sirlanishi, his-tuyg'uni o'zgarishi kishilar o'rtasidagi individual farqlar (ishchanligi, temperament, oliy nerv faoliyati tizimi va hokazo) bo'yicha ma'lumotlar olish longiyud metodi orqali amalga oshiriladi.

Kompleks metodi yordamida o'rganilgan obyektidagi o'zgarishlar turli nuqta - nazardan tahlil qilinadi yoki ularga har xil yondashiladi. *Masalan*, holada oddiy bilimlarni o'zlashtirish xususiyati psixologik jihatdan tekshirilayotgan bo'lsa, kompleks yondashish ta'sirida ana shu o'zlashtirishning falsafiy, mantiqiy, fiziologik, ijtimoiy, biologik xususiyatlari yoritiladi. Aytaylik, keksayishning biologik omillarini o'rganish, uning psixologik, fiziologik, mantiqiy jihatlarni yoritishga xizmat qiladi.

Ilmiy tadqiqot metodlarining uchinchi guruhi *natijalarni qayta ishlash bo'lib, ular statistik (miqdor) va psixologik (sifat) tahlil turlariga* bo'linadi.

Ilmiy tadqiqot metodlarini *sharhlash guruhi* genetik va donalash metodlaridan iboratdir.

Genetik metod bilan tadqiqot davomida tugallangan ma'lumotlar yaxlit holda, maqsadga muvofiq tarzda sharhlanadi. Bu metoddan foydalanishning *asosiy maqsadi* sinaluvchida mavjudga kelayotgan ichki, jamiki obrazlarning rivojlanishi, faoliyat va bilish jarayonlarining o'zgarishiga tajriba natijasiga suyanib ta'rif va tavsif berishdir. Shuningdek, bunda mazkur fazilat va xususiyatlarning namoyon bo'lish davri, bosqichi hamda ba'zi mushaqqatli daqiqalarga, holatlarga qo'shimcha shartlar berish imkoniyati tug'iladi. Generik metodga asoslanib psixik o'zgarishlar bilan rivojlanish bosqichlarining bevosita bog'liqligi ildzi aniqlanadi.

Donalash metodi tadqiqot obyektiga kirgan shaxs psixikasidagi barcha o'zgarishlardagi o'ziga xoslik, o'zaro aloqa, o'zaro ta'sir va uyg'unlikning o'zaro bog'lanishlari o'rganiladi. Jumladan, inson xulqini idrok qilish uchun sezgi, idrok, xotira, tafakkur jarayonlarining bir paytda, birgalikda tadqiq qilinishi bunga yorqin misoldir. Bunda har bir bilish jarayonining usuli

tanlanadi yoki uning ahamiyati alohida ta'kidlanadi, ularning o'zaro bog'liqligi asoslab beriladi.

Empirik metodlar guruhi o'z navbatida ikkiga, ya'ni *asosiy va yordamchi metodlarga* bo'linadi. *Asosiy metodlarga* kuzatish va eksperiment metodlari kirsa, *yordamchi metodlarga* suhbat, intyuvnoma, test, sotsiometriya va faoliyat natijalarini tahlil qilish kabi metodlarni kiritish mumkin.

Kuzatish metodi - ikki xil bo'lib, *obyektiv (tashqi) va ichki (ichki) kuzatish* turlari mavjud. Inson psixikasidagi o'zgarishlarni kuzatish uchun quyidagilar amalga oshiriladi:

- a) kuzatishning maqsad, vazifasi belgilanadi;
- b) kuzatilayotgan obyekt tanlanadi;
- v) tadqiqot o'tkazish vaqti rejalashtiriladi;
- g) kuzatish qancha davom etishi qar'iyashtiriladi;
- d) kuzatish insonning qaysi faoliyatida (o'qish, o'yin, mehnat, sport) amalga oshirilishi aniqlanadi;
- ye) kuzatishning shakli (yakka, guruh, jamoa) tanlanadi;
- yo) kuzatilganlarni qayd qilib borish vositalari (kundalik suhbat daftari, kuzatish varaqqasi, magnitafon, videomagnitafon) tayyorlab qo'yiladi.

Kuzatish orqali turli yoshdagi odamlarning diqqati, his-tuyg'ulari, asab tizimining tashqi ifodalari, imolatoralari, sezgirligi, xulq-atvori, nutq faoliyati kabilar o'rganiladi. Ammo o'ta murakkab ichki kechinmalar, yuksak hissiyotlar, tafakkur, mantiqiy xotira va aql-zakovatni tadqiq etishga bu metodning imkoni yetmaydi.

Masalan, o'spirin yoshlarning sport faoliyatini kuzatish orqali ularning irodasi, ishchanligi, his-tuyg'usining o'zgarish xususiyatlari, talabga intilish, o'z harakatini idora qila olish yuzasidan materiallarni yig'ish mumkin.

Tashqi kuzatishda ba'zan tafakkur bo'yicha ham ma'lumotlar olish mumkin. Ish ustidagi kayfiyatni, chehradagi tashvish va iztirobn, sinchkovlik kabi ruhiy holatlarni kuzatib, tafakkurdagi o'zgarishni aniqlash mumkin. Bundan tashkari qo'ling titrasbi, asabiylashish, nutqning buzilishi ham insonning ruhiyatidagi o'zgarishlar bo'yicha ma'lumotlar beradi. Psixologiyada o'zini

o'zi kuzatish, ya'ni interespeksiya metodidan ham foydalaniladi, lekin bu psixologiyaning ilmiy bo'lmagan metodi hisoblanadi.

Tajriba yoki eksperiment metodi - o'z navbatida *tabiiy va laboratoriya* metodlariga ajratiladi. Tabiiy tajriba metodlarining ilmiy asoslarini 1910-yilda rus psixologi A.F.Lazurskiy tomonidan ishlab chiqilgan. U kichik maktab yoshidagi bola shaxsining shakllanishini o'rganish maqsadida ushbu metodi qo'llagan. Tabiiy metoddan ishlab chiqarish jamoalari a'zolarining, ilmiy muassasalar xodimlarining, o'qituvchilarning, lekse kishilardagi psixologik o'zgarishlari, o'zaro munosabatlari, ish qobiliyatlari, mutaxassislikka yaroqliligi muammolarini hal qilish jarayonida foydalanish nazarda tutiladi. Tabiiy sharoitda inson psixikasini o'rganishdan sinoluvchilarning o'zlari bexabar bo'lishi, ta'lim jarayonida berilayotgan bilimlar tadqiqot maqsadiga muvofiqlashtirilishi, katta yoshdagi odamlarga tarbiyaviy ta'sir o'tkazish, kundalik mehnat doirasida amalga oshirilishi, zavod va fabrikada esa moddiy mahsulot ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga qaratilishi lozim.

Tabiiy eksperiment metodi *sirtidan kuzatish metodidan* keskin farq-qiladi. *Sirtidan kuzatish metodida* biror psixik jarayon kuzatilayotgan kishi o'sha jarayon qanday yuz bersa, shu holicha tekshiraveradi, lekin bu jarayonning namoyon bo'lishiga aralashmaydi, ya'ni psixik jarayonni yuzaga keltiruvchi sharoitni o'zgartirmaydi. *Tabiiy eksperiment metodidan* foydalanganda esa tekshiruvchi o'rganilayotgan biror psixik jarayonni o'zi vujudga keltiradi, lekin uni tekshirilayotgan odam uchun tabiiy bir sharoitda va unga sezdirmasdan o'tkazadi.

Laboratoriya (klinika) eksperimenti metodining (1879-yili V.Vunt kiritgan) asosiy xususiyati, shundan iboratki bunda o'rganilishi lozim bo'lgan psixik jarayonlarning (masalan idrok, diqqat, xatira kabi) qanday sharoitda qachon yuz berishini kutib o'tirmasdan tekshiruvchi kishi (eksperimentator) sinalayotgan odamda shu jarayonlarni maxsus tarzda ishga soladi. Bundan tashqari laboratoriya eksperimenti sharoitida eksperimentator o'rganayotgan har bir psixik jarayonni ho'rlagan marta, ya'ni

biror-takror yaxshilab sinab ko'rishini mumkin. Bu murakkab psixik jarayonlarning tabiatini o'rganishda katta qulaylik bo'ladi. *Birinchi*dan, istalgan psixik jarayonni ho'rlagan paytda yuzaga keltirish vaqtini tejash imkonini bersa, *ikkinchi*dan har bir psixik jarayonni takror-takror yuzaga keltirib, sinchiklab o'rganish bu jarayonlarning qonuniyatlarini aniqlash imkoniyatini beradi.

Hozirgi kunda odamdagi ayrim psixik jarayonlarning yuz berish tezligini, diqqatning barqarorligi va kengligini, xotiraning xususiyatlarini uquv hamda malakalarning qonuniyatlarini aniq va mustaqil tekshira oladigan ko'plab maxsus asboblardan mavjuddir. *Masalan, elektron xronoskop* orqali ayrim psixik (aks ettirish, ko'rish, eshitish, hid bilish, teri sezgilari kabi) jarayonlarning yuzaga kelish tezligini aniq o'lchash mumkin. *Elektron kineoskop* orqali diqqatning xususiyatlarini belgilash mumkin, *perceptometr* orqali idrok qilish xususiyatlarini o'rganish mumkin, *audiometr* orqali eshitish xususiyatlarini o'rganish mumkin va boshqalar. Umuman, hozirgi kunda texnikaning ildam taraqqiyoti munosabati bilan laboratoriya eksperimentining imkoniyati ortib barmoqda.

Shuni esdan chiqarmaslik kerakki, laboratoriya eksperimenti metodi bilan turli yoshdagi insonlarning psixik jarayonlari o'rganiladigan bo'lsa eksperimentni tayyorlash va o'tkazishda ularning yosh xususiyatlarini hisobga olish kerak.

Psixik jarayonlarning moddiy, ya'ni nerv-fiziologik asoslarini ham laboratoriya eksperimenti yordami bilan tekshiriladi. Psixik jarayonlarning nerv-fiziologik asoslarini aniqlashda akademik I.P.Pavlovning shartli reflekslar metodi juda katta ahamiyatga ega. Hozirgi vaqtda bu metod bolalarning o'sishini tekshirishda hamda birinchi va ikkinchi signallar tizimlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tekshirishda keng qo'llanilmoqda.

Laboratoriya eksperimenti metodi eng aniq metod sifatida psixologiya fanining taraqqiyoti uchun katta ahamiyatga ega. Lekin laboratoriya eksperimenti metodining ham ma'lum kamchiligi mavjud. Bu kamchilik shundan iboratki, laboratoriya

sharoitida o'tkazilayotgan tekshirish hech vaqt ma'lum sun'iylikdan xoli bo'lmaydi. Tekshirilayotgan odamga hech narsa deyilmasa ham, bari bir laboratoriya sharoitining o'zi tekshirilayotgan odamning tabiiy psixik holatiga ta'sir qiladi. Binobarin, bu narsa o'z navbatida tekshirish natijalariga salbiy ta'sir qiladi. Ana shuni nazarda tutib laboratoriya eksperimenti yordami bilan qo'lga kiritilgan natijalarni ba'zan boshqa metodlar yordami bilan tekshirib ko'rish lozim bo'ladi. Laboratoriya eksperimenti metodi maxsus xona va turli asboblardan foydalanish bo'lganligi sababli bu metoddan ayrim sharoitlarda foydalanish imkoniyati bo'lmaydi. Shuning uchun psixologiya fanida laboratoriya eksperimenti bilan bir qatorda tabiiy eksperiment metodidan ham keng foydalaniladi.

Yordamchi metodlar

Suhbat metodi bilan inson psixikasini o'rganishda foydalanildi. Uning maqsadi va vazifasi belgilanadi. Suhbatning obyekti va subyekti tanlanadi, mavzu o'tkaziladigan vaqti aniqlanadi, yakka shaxslar, guruh va jamoa bilan o'tkazish rejalashtiriladi, o'rganilayotgan narsa bilan bog'liq savol-javob tartibi tayyorlanadi. Suhbatning bosh maqsadi ma'lum bir vaziyat yoki muammoni hal qilish jarayonida inson psixikasidagi o'zgarishlarni o'rganishdir. Suhbat orqali turli yoshdagi odamlarning tafakkuri, aql-zakovati, xulq-atvori, qiziqishi, bilim saviyasi, e'tiqodi, dunyoqarashi, irodasi to'g'risidagi ma'lumotlar olinadi. Suhbat chog'ida o'zaro izchil bog'langan savollar beriladi.

Suhbat metodidan to'g'ri foydalanish va undan kutiladigan natijaga erishish suhbat o'tkazish uchun puxta tayyorlanishga bog'liqdir. *Suhbat metodi quyidagi shartlarga rioya qilishni talab etadi:*

➤ o'tkazilgan suhbatning mavzusi va mazmuni sinaluvcining taraqqiyot darajasi hamda yosh xususiyatlariga mos bo'lishi kerak;

➤ suhbat paytida sinaluvcilarga berilgan savollar mazmunan tushilab o'yab olinishi lozim;

➤ suhbat paytida berilgan savollarga "ha", "yo'q" kabi qisqa javobda emas, balki batafsil javob olishga erishish kerak;

➤ sinaluvcilar zerikib yoki toliqib qolmasliklari uchun suhbat baddan tashqari cho'zilab ketmasligi lozim.

Suhbat metodining yuqorida ta'kidlangan ijobiy jihatlari bilan birga ayrim zaif tomonlari ham mavjud. Takrorlangan so'zlar, "g'aliz" iboralar nutqning tezligi, fikrning mavhumligi, tarkatilligi, muvaffaqiyatsizlikka sabab bo'ladi.

Shuningdek, savol-javobning bir xil shaklda emasligi sinaluvcida o'ziga xos ishtash uslubi oshkoralikning yetishmasligi, iymonish, uyalish atroflicha ma'lumotlar olishni qiyinlashtiradi va shu sababli boshqa metodlarga murojaat qilishga to'g'ri keladi.

Faoliyat mahsulini tahlil qilish metodi

Inson xotirasi, tafakkuri, qobiliyati va xayolining xususiyatlarini aniqlash maqsadida bu metod faoliyat psixologiyasida keng qo'llaniladi. Bolalar chizgan rasmlar, yasagan o'yinchoqlar, modellar, yozgan she'rlarini tahlil qilish orqali ularning mantiqiy xotirasi, tafakkuri, texnik, badiiy va adabiy qobiliyati, ijodiy xayoli yuzasidan materiallarni qo'llash mumkin. Mazkur metoddan foydalanishda mahsulotni yaratgan shaxs bevosita ishtirok etmaydi. Obyekt bilan subyekt o'rtasida muloqot o'rnatish uchun shaxsning psixikasi to'g'risida sirdan ma'lum hukm, xulosa chiqariladi.

Ijodiy faoliyat mahsulatini tahlil qilish orqali bolalar, o'quvchilar, talabalar, konstruktorlar, olimlar, hunarmandlar, ishchilar psixik xususiyatlari to'g'risida ma'lumotlar to'plash mumkin. Lekin insondagi psixik o'zgarishlar kamol topish va ularning kechishini ifodalovchi materiallar yig'ish uchun bu metodning o'zi yetmaydi. Shuning uchun inson psixikasini

o'rganish maqsadida boshqa metodlardan ham foydalanish ma'qul.

Test metodi "Test" inglizcha so'z bo'lib, sinash tekshirish demakdir. Shaxsning aqliy o'sishini, qobiliyatini, irodaviy sifatlari va boshqa psixik xususiyatlarini tekshirishda qo'llaniladigan qisqa standart masala, topshiriq *test* deb ataladi.

Test ayniqsa, odamning qanday kasbi egallashi mumkinligi, kasbga yaroqliligi yoki yaroqsizligini, iste'dodlilar va aqli zaiflarni aniqlashda keng qo'llaniladi. Test metodining qimmatli tajribaning ilmiylik darajasiga tekshiruvchining mahoratiga va qiziqishiga, yig'ilgan psixologik materiallarning obyektivligi va ularni ilmiy tahlil qilishga bog'liqdir.

1905-yildan fransuz psixologi A.Bine va uning shogirdi A.Simon insonning aqliy o'sishi va iste'dod darajalarini o'lchash imkoniyati borligi g'oyasini ilgari surgundan keyin psixologiyada test metodi qo'llana boshladi.

Biografiya (tarjimai hol) metodi - inson psixikasini tadqiq qilish uchun uning hayot faoliyati, ijodiyoti to'g'risidagi og'zaki va yozma ma'lumotlar muhim ahamiyatga ega. Bu borada kishilarning tarjimai holi, xotiralari, esdaliklari, o'zgaralar ijodiga bergan baholari, taqrizlari alohida o'rin egallaydi. Shu bilan birga o'zgaralar tomonidan to'plangan tarjimai hol haqidagi materiallar, esdaliklar, xatlar, rasmlar, tavsillar, baholar, magnitafon ovozlari, fotolavhalar, hujjatli filmlar o'rganilayotgan shaxsni to'liqroq tasavvur etishga xizmat qiladi. Tarjimai hol ma'lumotlari inson psixikasidagi o'zgarishlarni kuzatishda uning suhbat va tajriba metodlari bilan o'rganib bo'lmaydigan jihatlarni ochishga yordam beradi.

So'rovnomasi metodi - psixologiyada keng qo'llaniladigan metodlardan biridir. Uning yordamida turli yoshdagi odamlarning psixologik xususiyatlari narsa va hodisalarga munosabatlari o'rganiladi.

So'rovnomasi odatda 3 xil tuzilishda bo'ladi. Ularning **birinchisi** anglangan motivlarni aniqlashga mo'ljallangan savollardan tuziladi. **Ikkinchi** xilida har bir savolning bir

nahardan tayyor javoblari beriladi. **Uchinchi** turida sinaluvchiga olingan to'g'ri javoblarni ballar bilan baholash tavsiya etiladi.

So'rovnomadan turli yoshdagi odamlarning layoqatlarini, muayyan sohaga qiziqishlari va qobiliyatlarini, o'ziga, tengdoshlariga, katta va kichiklarga munosabatlarini aniqlashda foydalaniladi.

Sotsiometrik metod. Bu metod kichik guruh a'zolari o'rtasidagi bevosita emotsional munosabatlarni o'rganish va ularning darajasini o'lchashda qo'llaniladi.

Bunga Amerikalik sotsiolog **Dj. Moreno** asos solgan. Markur **metod yordamida** muayyan guruh a'zolarining bir-birlari bilan munosabatini aniqlash uchun uning qaysi faoliyatda kim bilan birga qatnashishi so'raladi. Olingan ma'lumotlar matritsa, grafik, sxema, jadval shaklida ifodalanadi.

Ulardagi miqdor ko'rsatkichlar guruhdagi kishilarning shaxslararo munosabatlari to'g'risida tasavvur hosil qiladi. Bu ma'lumotlar guruhviy munosabatlarning tashqi ko'rinishini aks ettiradi.

Shuning uchun hozir **Ya.L. Kolominский va I.P. Volkov** tomonidan sotsiometriyaning yosh davri psixologiyasiga moslab o'zgartirilgan yangi turlari ishlab chiqarilgan.

Bular shaxsning bir-birini tanlash motivlarini keng ifodalash imkonini beradi. Ayniqsa sotsiometriyaning **Ya.L. Kolominский** ishlab chiqqan o'zgartirilgan turi bolalar jamoasidagi shaxslararo munosabatlar haqida to'laroq axborot beradi.

Tayanch iboralar

Aviatsiya psixologiyasi (lot. Avis - qush - yunon, psyche - pyh logos - tushuncha, ta'limot) - psixologiya tarmog'i bo'lib, uchuvchilar shaxsi va turli uchish faoliyatining psixik xususiyatlarini o'rganadi.

Akmeologiya (yunon. Akme yuksak pog'ona, ziyraklik, yuqori, logos - tushuncha ta'limot) - tibbiyot, ijtimoiy va tabiiy fanlarning tutashuvida maydonga kelib, fenomenologiyani, inson

taraqqiyotining qonuniyat va mexanizmlarini, insonning kamolotga erishish pog'onasida uning bu taraqqiyoti ancha yuqori darajaga erishuvini o'rganadigan fan.

Biografik metod (yunon. bios - hayot, grapho - yozaman, ko'rsatman) - odam uning tarjimai holi bilan bog'liq bo'lgan hujjatlar orqali o'rganish usuli.

Boshqarish psixologiyasi - psixologiya fanining boshqarish faoliyatining psixologik qonuniyatlarini o'rganuvchi sohasi.

Genetik metod (denetikos - kelib chiqishga oid, methodos - tekshirish, tadqiqot) - psixik holatlarning paydo bo'lishi va ularning quyidan yuqoriga qarab rivojlanishi jarayonini o'rganish usullari.

Genetik psixologiya (yunon. Denetikos - kelib chiqishga oid, psyeko - pyh) odamning individual-psixologik xususiyatlarining kelib chiqishi, ularning shakllanishida genotip va muhitning roli o'rganadi.

Determinizm (lot. determinare - aniqlamoq) - tabiatdagi barcha narsalar, shu jumladan, psixik hodisalarning ro'y berishi obyektiv sabablar va qonunlar bilan belgilanadi degan ta'limot.

Din psixologiyasi - diniy ong xususiyatlari, tizimi va funksiyalarining ijtimoiy - psixologik omillarini o'rganuvchi psixologiya tarmog'i.

Differensial psixologiya - (lot. differentia - farq) psixologiya fanining bir qismi bo'lib, kishilar o'rtasidagi individual psixologik farqlarni o'rganadi.

Yosh psixologiyasi - psixologiya fani tarmoqlaridan bo'lib, turli yoshdagi odamlarning psixologik xususiyatlarini va rivojlanish qonuniyatlarini o'rganadi.

Zoopsixologiya (yunon. zoon hayvon, psyche - pyh, lodos ta'limot) - psixologiya tarmoqlaridan biri bo'lib, hayvon psixikasining taraqqiyotini o'rganadigan soha.

Intervyu (interview - suhbat) - bu ijtimoiy psixologiya metodi bo'lib, qo'yilgan savollarga berilgan javob tariqasida axborotlarni to'plash usuli.

Introspektiv metod - bu odamning o'zini o'zi kuzatishga asoslangan psixologik metodi.

Kuzatish - psixologik metodlaridan biri bo'lib, odamning turli harakatlarida namoyon bo'ladigan turli hodisalarni hisobga olish va subyektiv psixik hodisalar to'g'risida fikr olindan iborat.

Laboratoriya tajribasi (lot. laborate - ishlamoq) - psixologiya metodlaridan biri tekshiriluvchiga ta'sir etuvchi barcha omillarni nazorat qilgan holda sun'iy sharoitda olib boriladigan tadqiqot usuli.

Longitudinal tadqiqot (ing. longitude - uzoq muddat) - tekshiriluvchilarni uzoq muddat va doimiy ravishda o'rganish.

Metod (yunon. Methodos tadqiqot, tekshirish) - bilishning nazariy va amaliy o'zlashirish usullari yig'indisi.

Mehnat psixologiyasi - turli mehnat faoliyatining psixologik xususiyatlarini o'rganadi.

Modellashtirish - bilim obyektlarini modellar asosida qarama - qarshi qilish qandaydir hodisa va jarayonlarning o'rni bo'luvchi, taqdim etuvchi bajaruvchi sifatidagi modellarni tadqiq qilish va yaratish.

Musiqiy psixologiya - san'at psixologiyasining sohasi bo'lib, odamga va uning faol musiqa faoliyatiga ta'sirini o'rganadi.

Muhandislik psixologiyasi - psixologiyuning tarmog'i, odam mehnatining psixologik xususiyatlarini, faoliyat jarayonida texnika vositasi bilan munosabatda bo'lishini o'rganadi.

Neyropsixologiya - muayyan psixik jarayonlar sodir bo'lishini ta'minlaydigan neyron tarmoqlarini o'rganuvchi fan.

Ong va faoliyat birligi - psixologiyaning ong bilan faoliyatning birligi, uning o'zaro bog'liqligini e'tirof etuvchi g'oya.

Proektiv metod (lot. Prjektus - oldinga tashlangan, yunon. methodos - tadqiqot) - shaxsni tadqiq qilish metodlaridan biri. Bu metoddan mas., tajriba vaziyatlarida rasmlar idrok qilinib, uning talqini beriladi.

Prinsip (yunon. principium boshlang'ich asos) - birov bir narsaning ta'lim nazariyasi yoki fan, dunyoxarashning kelib

chiqish asoslari, u odamning ichki e'tiqodi bo'lib, o'ziga, horliqda, hoshqalarga bo'lgan munosabatida namoyon bo'ladi.

Statistik metod (lot. status - holat, yunon. methodos - tadqiqot) - o'tkazilgan tadqiqot natijalarini miqdoriy hisoblab chiqish usuli.

Suhbat - psixologiya metodlaridan biri, nutq muloqoti yordamida bevosita yoki buvosiga ma'lumot olinadi.

Tabiiy eksperiment (lotin. experimenam - sinov, tajriba) - tekshiriluvchini o'ziga bildirmagan holda uni o'yin, o'qish yoki mehnat faoliyatida o'rganishdan iborat psixologik tajriba.

Test (ing. test - tekshirmoq) standartlashirilgan psixologik sinov. Buning natijasida u yoki bu holdagi psixik jarayon baholanadi, shaxs bir butunligicha yoki uning ayrim xususiyatlari o'rganiladi.

Shakllantiruvchi tajriba - psixologiya metodi, bu metod orqali shaxsda zaruriy psixik jarayon yoki sifatlar rejali ravishda shakllantiriladi.

Egizaklar metodi - bir xil irsiyat, egizak bolalarni qiyoslab tadqiq qilish. Bu metodni F.Galton taklif qilgan.

Eksperiment - tajriba (lot. experimentum - namuna, tajriba) - psixologiyaning asosiy metodlaridan, o'zgaruvchan mustaqil psixik holatlarning boshqa nomustaqil holatlariga ta'sir etishdagi aniq ma'lumotlarga tayanadi.

Empirik metod (yunon.- empeiria - tajriba, methodos - tadqiqot) - tekshiriluvchi haqidagi ma'lumotlarni tajribaga asoslanib, amaliy tajribalar bilan aniqlash usuli.

Harbiy psixologiya - psixologiya sohasi. Harbiylar shaxsini, turli harbiy faoliyatning psixologik xususiyatlarini harbiy jamoalarning jangovar tayyorgarlik metodlarini o'rganadi.

Mustaqil ishlash uchun tavsiya etilayotgan mavzular

1. Hozirgi zamon psixologiyasi fanining tamoyillari.
2. Hozirgi zamon psixologiyasining tuzilishi.
3. Aniq fauliyatni o'rganuvchi psixologiya sohalari.

4. Rivojlanishning yosh xususiyatlarini o'rganuvchi psixologiya sohalari.

5. Shaxs va jamiyat bo'lgan munosabatlarni o'rganuvchi psixologiya sohalari.

6. Hozirgi zamon psixologiyasining tadqiqot metodlari.

7. Psixologiyaning fanlar tizimida tutgan o'ri.

8. Tashkiliy guruh metodlari.

9. Empirik guruh metodlari.

10. Natijalarni qayta ishlash yoki matematik statistik metod.

11. Sharhlash guruhi metodi.

12. Metod va metodologiya tushunchalarining mohiyati

Test topshiriqlari

1. Freydizm yo'nalishiga kim asos solgan?

- A) Z.Freyd;
- B) K.N Komilov;
- V) E.Torndayk;
- G) Dj.Uotson;
- D) S.L.Rubinshteyn.

2. Hozirgi zamon psixologiyasining asosiy tamoyillari qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A) determinizm;
- B) ong va faoliyatda rivojlanish;
- V) psixikaning faoliyatda rivojlanishi;
- G) Barcha javoblar to'g'ri;
- D) to'g'ri javob yo'q.

3.psixika yashash sharoiti bilan belgilanadi va sharoit o'zgarishi bilan o'zgaradi.

- A) determinizm;
- B) ong va faoliyat birligi;
- V) ongni faoliyatda rivojlanishi;
- G) ong;
- D) psixika.

5. ong va faoliyat bir-biriga qarama-qarshi ham aynan bir narsa emas ular bir butunlikni tashkil etadi.

- A) determinizm;
- B) ong va faoliyat birligi;
- V) ongni faoliyatda rivojlanishi;
- G) psixika;
- D) barcha javoblar to'g'ri.

6. psixika taraqqiyot mahsuli va faoliyat natijasi deb qaralsa uni to'g'ri tushunish mumkin.

- A) determinizm;
- B) ong va faoliyat birligi;
- V) ongni faoliyatda rivojlanishi;
- G) psixika;
- D) barcha javoblar to'g'ri.

7. Talim psixikani rivojlanishini yo'naltiradi. Mazkur fikr muallifi qaysi qatorda ko'rsatilgan?

- A) L.S.Vigotskiy;
- B) S.L.Rubinshteyn;
- V) V.M.Teplov;
- G) P.P.Blonskiy;
- D) D.B.Elkonin.

8. Tafakkurning kichik maktab yoshida o'yinlar bilan o'spirinlik yoshida o'qish bilan bog'liq tarzda rivojlanishini tahlil qilgan olim qaysi qatorda ko'rsatilgan?

- A) L.S.Vigotskiy;
- B) V.M.Teplov;
- V) S.L.Rubinshteyn;
- G) P.P.Blonskiy;
- D) D.B.Elkonin.

9. "Ong faoliyatda paydo bo'ladi va faoliyatida shakllanadi" mazkur fikr muallifi qaysi qatorda ko'rsatilgan?

- A) L.S.Vigotskiy;
- B) V.M.Teplov;
- V) S.L.Rubinshteyn;
- G) P.P.Blonskiy;

H) D.B.Elkonin.

10. Aniq faoliyat turlariga ko'ra, psixologiya sohalari qaysi qatorda ko'rsatilgan?

- A) muhandislik, mehnat, pedagogik psixologiya, aviatsiya;
- B) yosh psixologiyasi, maxsus psixologiya, engitenopsixologiya;
- V) mehnat psixologiyasi, tibbiyot psixologiyasi, maxsus psixologiya;
- G) sport psixologiyasi, savdo psixologiyasi, harbiy psixologiya, instinktiv psixologiya;
- D) barcha javoblar to'g'ri.

11. Pedagogik psixologiya bo'limlari qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A) talim psixologiyasi;
- B) tarbiya psixologiyasi;
- V) o'qituvchi psixologiyasi;
- G) anamal bolalar psixologiyasi;
- D) barcha javoblar to'g'ri.

12. inson mehnat faoliyatining psixologik xususiyatlarini, mehnatni ilmiy asosda tashkil qilinishining psixologik tamoyillarini o'rganadi.

- A) mehnat psixologiyasi;
- B) muhandislik;
- V) aviatsiya;
- G) kosmik psixologiya;
- D) barcha javoblar to'g'ri.

13. Shaxs va jamiyat munosabatlarini o'rganuvchi psixologiya sohalari qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A) sud psixologiya, ijtimoiy psixologiya, shaxs psixologiyasi, din psixologiyasi;
- B) harbiy psixologiya, ijtimoiy psixologiya, shaxs psixologiyasi, din psixologiyasi;
- V) ijtimoiy psixologiya, shaxs psixologiyasi, din psixologiyasi, instinktiv psixologiya;

G) ijtimoiy psixologiya, aviatsiya psixologiya, din psixologiyasi;

D) barcha javoblar to'g'ri.

14. "Metod" so'zining ma'nosi qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

A) uslub;

B) biror narsaga borish yo'li;

V) qo'llanilish usubi;

G) uslub biror narsaga borish yo'li;

D) barcha javoblar to'g'ri.

15. Uyushgan va uyushmagan ijtimoiy guruhlardagi shaxslararo o'zaro tasir jarayonida paydo bo'ladigan psixologik hodisalarni o'rganadigan psixologiya sohasi bu.....

A) din psixologiyasi;

B) shaxs psixologiyasi;

V) instiaktiv psixologiyasi;

G) ijtimoiy psixologiya;

D) jamoa psixologiya.

16. Tabiiy tajriba metodini fanga kiritgan olim qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

A) I.P.Pavlov;

B) Dj.Moreno;

V) A.F.I.azurskiy;

G) I.M.Sechenov;

D) D.B.Elkonin.

17. Bolalarning ruhiy jihatdan rivojlanishi qonuniyatlarini psixologiya fanining qaysi tarmog'i o'rganadi?

A) pedagogik psixologiya;

B) mehnat psixologiyasi;

V) ijtimoiy psixologiya;

G) yosh psixologiyasi;

D) talim psixologiyasi.

18. Dastlabki psixologik tadqiqotlar laboratoriyasi qachon kim tomonidan ochildi?

A) 1879-yil V.Vundt;

B) 1875-yil Z.Freyd;

V) 1889-yil V.Vundt;

G) 1880-yil V.M.Bexterev;

D) 1869-yil V.Vundt.

19. Dastlabki psixologik tadqiqot laboratoriyasi qaysi universitet qoshida tashkil qilindi?

A) Oksford;

B) Parij;

V) London;

G) Lomonosov;

D) Leypsig.

20. Akademik B.M.Kedrov tomonidan barcha fanlar klassifikatsiya qilinib, ular qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

A) gumanitar, xorijiy filologiya, falsafiy;

B) gumanitar, ijtimoiy, tabiiy;

V) aniq xorijiy filologiya, ijtimoiy-gumanitar, tabiiy;

G) gumanitar, falsafiy, tabiiy;

D) gumanitar, tabiiy, aniq.

21. Psixologiya fanini fanlar tizimidagi o'rni qaysi qatorda ko'rsatilgan?

A) tabiiy fanlar tarkibida;

B) gumanitar fanlar tarkibida;

V) falsafiy fanlar tarkibida;

G) aniq fanlar tarkibida;

D) oraliq fanlar.

22. "Metodning qo'lida tadqiqot taqdiri yotadi" mazkur fikr muallifi qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

A) I.M.Sechenov;

B) V.Vundt;

V) I.P.Pavlov;

G) E.Ebbingauz;

D) S.L.Rubinshteyn.

23. "Metod bu bilish, anglash yo'li bo'lib, bu usul orqali fanning predmeti aniqlanadi, o'rganiladi" mazkur fikr muallifi qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan? A) I.M.Scchenov;

B) V.Vundt;

V) L.P.Pavlov;

G) E.Ebbingauz;

D) S.L.Rubinshteyn.

24. Metodologiya so'zining ma'nosi qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

A) bilish;

B) tadqiq qilish;

V) izlanish yo'li;

G) bilish tadqiq qilish;

D) Barcha javoblar to'g'ri.

25. Qaysi qatorda tashkiliy guruh metodlari ko'rsatilgan?

A) kuzatish, eksperiment, longtyud, qiyoslash;

B) longtyud, qiyoslash, kompleks;

V) genetik, damalash, kuzatish, anketa;

G) sotsiometriya, kuzatish kompleks qiyoslash;

D) biografiya, test, genetik, kompleks.

26. Longtyud metodi yordamida tadqiqot ishini olib borgan O'zbekistonlik psixolog olim qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

A) B.R.Qodirov;

B) Z.I.Nishonova;

V) E.G'.G'oziyev;

G) N.Nig'matov;

D) M.G.Davletshin.

27. ijtimoiy psixologiya metodi bo'lib qo'yilgan savollarga javob olishga va buning natijasida ma'lumot olishga mo'ljallangan metoddir.

A) suhbat;

B) so'rovnoma;

V) intervyu;

G) kontent analiz;

H) sotsiometriya.

28. Ikki bora test tushunchasi kim tomonidan ishlatilgan?

A) Bine;

H) Simon;

V) D.Kettell;

G) V. Shtern;

D) G.Marrey.

29. O'quvchilarning aqliy qobiliyatlarini aniqlovchi test birinchi bo'lib kimlar tomonidan yaratilgan?

A) A.Bine va G.Simonlar;

H) V.Shtern va D.Veksler;

V) G.Marrey va G.Ayzenk;

G) K.M.Gurevich va V.Shtern;

D) D.Veksler va G.Simonlar.

30. Aqliy iste'dod koeffitsenti kim tomonidan fanga kiritilgan?

A) G.Marrey;

B) G.Ayzenk;

V) V.Shtern;

G) M.Gurevich;

D) G.Simonlar.

Nazorat savollari

1. Hozirgi zamon psixologiyasi fanining tamoyillarini sanang?

2. Determinizm tamoyilining mohiyatini izohlang?

3. Hozirgi zamon psixologiyasining tuzilishi tammoqlari xususida fikr yuriting?

4. Hozirgi zamon psixologiyasining tadqiqot metodlarini ko'rsating?

5. Psixologiyaning fanlar tizimida tutgan o'rmini qanday izohlaysiz?

6. A.V.Petrovskiy bo'yicha psixologiya sohalarini tasnifini keltiring?

FAOLIYAT. MULOQOT. SHAXS

Faoliyat haqida tushuncha

Odami tabiati jihatidan faol mavjudotdir. U ma'lum faoliyatda bo'lmasdan yashay olmaydi. Inson faoliyatining turi juda ko'p bo'lib, ulardan eng muhimi ijtimoiy qiymatga ega bo'lgan ishlab chiqarish mehnatidir.

Odami har doim jamoada bo'lib mehnat qiladi va mehnat natijalarini ham jamoa turmush tarzini o'zlashtiradi. Har bir tirik organizmning faolligi uning ehtiyojlarini qondirilishiga qaratilgan bo'ladi. Anglab bo'lmaydigan va anglab bo'ladigan tabiiy yoki madaniy, yoki ma'naviy, shaxsiy yoki ijtimoiy-shaxsiy ehtiyojlar odamda har turli faollik tug'diradi.

Ma'lumki, inson faoliyati jarayonida ma'lum bir mahsulotni yaratadi va undan ishlab chiqarish jarayonida foydalanadi.

Aynan faoliyatda erishilayotgan muvaffaqiyatini ta'minlovchi bir qator omillari mavjud. Shular jumlasiga obyektiv va subyektiv omillarni kiritish mumkin va u 68-beldagi jadvalda aks ettirilgan.

Agar hayvonlarni xatti-harakatlari bevosita tevarak-atrofdagi muhit bilan belgilansa, odamning faolligi esa ilk yoshlik davridan boshlab, butun insoniyatning tajribasi va jamiyat talabi bilan boshqariladi. Shu bois "faoliyat", "faollik", "xatti-harakat" tushunchalarining mazmun mohiyatini anglab olish lozim. Shunga ko'ra, adabiyotlarda mazkur tushunchalarga berilgan ta'riflarga asosiy e'tiborni qaratish lozim.

A.V.Petrovskiy tahriri ostida chiqqan "Umumiy psixologiya" darsligida: "Faoliyat - kishining anglangan maqsad bilan boshqarilib turiladigan ichki (psixik) va tashqi (jismoniy) faolligidir" - deb ta'riflanadi.

M.G.Davletshin muallifligida chop etilgan "Psixologiya" qisqacha izohli lug'atida:

"Faollik - tirik materiyaning umumiy xususiyati, tevarak-atrofdagi muhit bilan o'zaro ta'sirida namoyon bo'ladi. Psixik

faollik bo'zaro ta'sir shu asosda faollik ko'rsatish bilan namoyon bo'ladi" - deya ta'riflangan.

Faoliyat - insoniyatga xos ong bilan boshqariladigan harakat tufayli, paydo bo'ladigan va tashqi olam bilan kishining ong o'zini bilishga, uni qayta qurishga yo'naltirilgan faolligidir.

Harakat - maqsadga muvofiq yo'naltirilib, ongli ravishda amalga oshiriladigan harakatlar yig'indisi. Harakat ongli harakatlarning tarkibiy qismlari va motivlaridan biridir.

Ulug'unovning "Psixologiya" terminlarining qisqacha izohli lug'atida:

Faollik - shaxsning ehtiyojlarini qondirish uchun voqelikni boshqarishga qaratilgan muhim qobiliyatidir. Faollik ixtiyoriy va boshqarilgan bo'lib, kishining faoliyati mehnat, o'qish, o'yin, ijtimoiy hayot, sport, ijod kabilarda yaqqol namoyon bo'ladi" - deb ta'riflanadi.

Faoliyat - inson hayotining uning voqelikka nisbatan faol munosabatining to'yobga chiqish shakli. Harakat - maqsadga muvofiq yo'naltirilib, ongli ravishda amalga oshiriladigan harakatlar yig'indisi ongli faoliyat tarkibiy qismlari va motivlaridan iborat.

V.M.Karimovning "Psixologiya" o'quv qo'llanmasida quyidagicha ta'riflar uchraydi:

Faollik – shaxsning hayotdagi barcha xatti–harakatlarini namoyon etishni tushuntiruvchi kategoriyadir.

Faoliyat – inson ongi va tafakkuri bilan boshqariladigan, undagi turli-tuman ehtiyojlardan kelib chiqadigan hamda tashqi olamni va o'z-o'zini o'zgartirish va takomillashtirishga qaratilgan o'ziga xos faollik shaklidir.

Mazkur ta'riflardan ko'rinadiki, faoliyat tushunchasi o'z tarkibiga shaxsning u yoki bu darajadagi faollik ko'rsata olish darajalarini qamrab oladi va unga umumiy tarzda quyidagicha ta'rif berishi mumkin: **Faoliyat**–anglangan maqsad bilan boshqariladigan ichki (psixik) va tashqi (jismaniy) harakatlar yig'indisiga aytiladi.

Adabiyotlarda faollik va harakat tushunchalari o'zaro bir-biriga bog'liq bo'lgani bilan ular o'rtasidagi ayrim farqli belgilar kuzatiladi. *Insitudan*, faoliyatning mazmuni to'la-to'kis uni yuzaga keltirgan tabiiy-biologik va ma'naviy ehtiyojlar bilan shartlashmaganligi tufayli uning psixologik mexanizmi ham o'zgacha negizda qurilishi mumkin.

Ikkinchidan, faoliyat muvaffaqiyatini ta'minlash uchun psixik narsa va hodisalarning xususiyat obyektiv xossalarni aks ettirishi, qo'yilgan maqsadga erishish yo'l-yo'riqlarini aniqlab berish lozim.

Uchinchidan, faoliyat shaxsning xulq-atvorini maqsadga qaratilgan harakatlarni ruyobga chiqarish, yuzaga kelgan ehtiyojlarni va yordamga muhtojligi, faollikning imkonini beradigan boshqarishni uddatlash lozim. Shuning uchun faoliyatni bilish jarayonlarisiz, irudaviy zo'r berishsiz amalga oshirish juda mushkul. Aynan ikkala omil o'zaro uzviy aloqaga kirgandagina yaratuvchanlik xususiyatini kasb etadi.

Inson faolligining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, faoliyatning mazmuni ana shu faoliyatni yuzaga keltirgan ehtiyojning bir o'zi bilan belgilanmaydi. Agar ehtiyoj faoliyatga motiv sifatida madad berib, uni rag'batlantirib tursa faoliyatning shakli va mazmuni ijtimoiy sharoitlar, ijtimoiy talablar hamda tajribalar bilan belgilanadi.

Faoliyatning muhim xususiyatlari

Hayvonlar faolligi	Inson faoliyati
Instinkiv – biologik faollik	Bilishga va mulohaza bo'lgan ehtiyojlar bilan yo'naltirilgan.
Hamkorlikdagi faoliyat eras, maqsadli maqsadlar, fozizlanish, moslashishiga asoslangan u'da ko'rib yurish.	Kishnik jamiyati hamkorligidagi faoliyat asosida tashkil topgan, har bir harakat inson uchun hamkorlikdagi faoliyatidagi o'rniga ko'ra ahamiyatlidir.
Ko'rganuadi – yaqqol vaziyatlar bilan boshqariladi	Prodnct va hodisalarni muayyanlashtirish, ular o'rtasidagi sababiy bog'lanish va munosabatlarni aniqlash mumkin.
Tabiiy (shundan mustahkamlangan) harakatlar (instinkivlar) asosidagi xatti-harakatlar, ko'nikmalar yakka tartibda bo'lib bo'lib buyvonning yashash uchun tashqi sharoitlarga moslashishi sifatida namoyon bo'ladi.	Tajribani berish va o'zlashtirish muloqotning ijtimoiy vositalari (ti) va boshqa belgilar tizimi) yoki moddiy madaniyat mahsulotlari orqali amalga oshiriladi.
Yordamchi qurollar, vositalar yasashi mumkin, ammo uddan qurol sifatida doimo foydalanmaydi. Bir qurol yordamida boshqa qurol yasay olmaydi.	Mehnat qurollari yasab, uni keyingi avlodlariga ham qoldirishi mumkin. Turli prodnct va qurollardan foydalanib, yangi qurol va vositalar yaratiladi.
Tashqi muhitga moslashadi	O'z ehtiyojlariga muvofiq tarzda tashqi dunyoni o'zgartiradi.

Odamni ishlashga majbur qiluvchi motiv uning ovqatlanish ehtiyoji bo'lishi mumkin. Biroq odam, masalan, dastgohni ochlik ehtiyojini qondirish uchun boshqarmaydi. Inson faoliyatining mazmuni jamiyat talab qiladigan biron mahsulotni tayyorlash maqsadi bilan belgilanadi. Faollik manbai bo'lgan faoliyat yaxshi anglab olingan maqsad bilan belgilanadi.

Yuqoridagi jadvalda inson faoliyati bilan hayvonlar xatti-harakati o'rtasidagi farqlar aks ettirilgan. Faoliyat faollikni anglab olingan maqsad bilan boshqaradi. Faoliyatni anglash qanday darajada bo'lmasin maqsadni anglash hamma vaqt ham zaruriy belgi sifatida qolaveradi.

I.M. Sechenov fiziologik organlar va tizimlar faolligi yoki ishi to'g'risida tasavvurga ega bo'lgan. Shu sababdan uning asarlarida "Tafakkurning faol shakli", "Tafakkur faoliyati", "Miya faoliyati", "Muskul faoliyati" so'z birikmalar keng ko'lamda joy olganligi *I.P. Pavlov* tomonidan "Oliy nerv faoliyati", *N.A. Bernshteyn* esa "Fiziologik faolligi" atamani fan olamiga olib kirgan. Lekin *N.A. Bernshteyn* faollik, faoliyat, ish, mehnat tushunchalarini ma'nosiga ko'ra, farqlagan bo'lishiga qaramay, u aksariyat hollarda faollikni faoliyat ma'nosida qo'llagan.

Psixofiziologiyada faoliyat faollikni fiziologik ma'nosi sifatida talqin qilingan bo'lsa, ish, mehnat faoliyati, "mehnat faolligi" mazmunida qo'llaniladi. Ijtimoiy psixologiyada "Faoliyat - faollik - ish - mehnat", "Faoliyat - xulq", "mehnat - xulq, faoliyat" ko'rinishlari juffligi uchrab turadi. *S.L. Rubinshteyn* ong va faoliyat birligi tamoyilini ilgari surib, uni atroflicha asoslab berib, faoliyat psixologiyasini yaratish zarurligini tushuntira oldi. Uningcha, mehnat psixologik emas, balki "ijtimoiy kategoriya", psixologiya esa "mehnat faoliyatining psixologik jabhalarini" tadqiq etadi.

A.N. Leontev faoliyatning psixologik nazariyasini yaratib, uning asosiy tushunchasi sifatida "Predmetli faoliyat" so'z birikmasini fanga olib kirdi. Muallif tomonidan "Odanning hissiy amaliy faoliyati" so'z birikmasi "ijtimoiy inson" sifatida talqin etiladi. Uning asarlarida "Faoliyat", "Xulq" tushunchalari har xil mazmunda ishlatiladi, jumladan "Teskari aloqalar vositasida xulqni boshqarish", "Faoliyatning halqali tuzilishi", "Faoliyatni boshqarish", "Qo'lning tuyush faoliyati", "Perseptiv faoliyat", "Retseptor va effektor" apparatlarining hamkorlik faoliyati kabilar.

B.G. Anan'ev faoliyat psixologiyasini faollik psixologiyasi ma'nosida tushunadi. Uning fikricha bilish va muomala faoliyatning birlamchi ko'rinishidir. Tadqiqotchi "Inson faoliyati", "Tashkiliy ish", "Tashkilotchilik faoliyati", "Xulq jarayonining algoritmlari" atamalaridan har xil ma'noda foydalanadi.

Faoliyatning interiorizatsiyasi va eksteriorizatsiyasi

Tadqiq olamda turli hodisalar ma'lum darajada o'zaro doimiy bog'liqlikka, ma'lum sharoitlarda namoyon bo'ladigan biror muvohkam xususiyatga va tuzilishga egadir.

Obyektlar bilan hodisalar o'rtasidagi bunday burqator (invariant) munosabatlarni obyektlarning muhim xususiyatlari deb yuritiladi. Bu ularning kelajakda qay darajada o'zgarishi va shu muqaddamga muvofiq ish tutish, ya'ni obyekt va hodisalarning "satti-harakatlari"ni oldindan ko'ra olish imkoniyatini beradi. Tashqi, ya'ni buyumlar bilan qilinadigan bunday holda guyo ichki, ya'ni ildam faoliyatni oldindan payqab olinadi. Obyekt (narsa) ustida qilinadigan konkret ishlar bu obyektlarning muhim xususiyatlari ustida qilinadigan operatsiyalar bilan, ya'ni ideal (psixik) ishlar bilan almashinadi. Doshqacha qilib aytganda, narsalar bilan jismoniy tarzda qilinadigan ishlar shu narsalarning mazmuni bilan almashinadi.

Tashqi real ishdan ichki ideal ishga mana shunday o'tish jarayonini *interiorizatsiya* deb yuritiladi (ichki ishga aylanadi). Inson psixikasi interiorizatsiyasi tufayli ayni chog'da ko'z o'ngida yo'q bo'lgan narsalarning obrazlari bilan ishlay bilish qobiliyatiga ega. Interiorizatsiya muammosi rus olimlari *L.S. Vigotskiy*, *A.N. Leontev*, *P.Ya. Galperin* va ularning shogirdlari tomonidan turli jabhalarda tadqiq qilingan. Interiorizatsiya orqali inson psixikasi muayyan vaqt oralig'ida uning idrok maydonida yo'q narsalarning timsoli (obrazi) dan foydalanish qurbiga ega bo'ladi. Shu narsa ma'lumki, bunday o'zgarishlarning muhim quroli bo'lib, so'z o'zgarishi vositasi sifatida nutqiy faoliyat xizmat qiladi. Shuning uchun so'zlarni to'g'ri ishlatishga odatlanish favqulodda hayumlarning muhim xususiyatlari haqida axborotdan foydalanishning usullarini o'zlashtirish demakdir. Inson aqliy taraqqiyolida interiorizatsiyaning ahamiyati kattadir.

Ma'lumki, odamning ichki dunyosi paydo bo'lgandan so'ng har bir narsani, har bir harakatni oldindan ichida o'ylab so'ngra amalga oshiradi. Oldin ichida o'ylab, so'ngra bevosita tashqi

munosabatga o'tishi faoliyatning **eksteriorizatsiyasi** deb yuritiladi.

Shuning uchun shaxs faoliyatining jismoniy (tashqi) va psixik (ichki) tuzilmalari bir-biri bilan uyg'unlashganligi ko'zga tashlanadi. Inson faoliyatining tashqi jabhasi uning atrof-muhitga ta'sir ko'rsatishga mo'ljallangan sa'i - harakatlar ichki psixik jihatiga bog'liq bo'lib, ularni motivlashtiradi, bilishga undaydi va boshqaradi. Shuningdek, tashqi jabha o'z navbatida a) psixik faoliyat buyumlar va jarayonlar xususiyatini o'zida namoyon qiladi; b) ularning maqsadga muvofiq tarzda qayta o'zgartirilishini amalga oshiradi; v) psixik andozalar o'xshashligini, natijalar va harakatlarning kutilmalariga muvofiqligini ko'rsatadi; g) ularni uzluksiz ravishda yo'naltirib va nazorat qilib turadi. Shunga muvofiq ravishda tashqi yaqqol faoliyatini ham ichki (psixik) faoliyatning eksteriorizatsiyalashuvga aylanishi deb baholash maqsadga muvofiq.

Faoliyatning tarkibi

Inson faoliyati juda xilma-xildir. Unga mehnat, pedagogik, badiiy-ijod, ilmiy-tadqiqot faoliyatlarini kiritish mumkin. Inson faoliyati tarkibini tahlil qilish, shuni ko'rsatadiki, faoliyat tashqi dunyoni ongli psixik aks ettirilishida namoyon bo'ladi. Har qanday faoliyatda inson o'z xatti-harakatlarini maqsadini anglaydi, kutilayotgan natijani tasavvur qiladi, sharoitni idrok qiladi va baholaydi, bajariladigan harakat tarkibini o'ylaydi, irodaviy zo'r beradi, faoliyatning borishini kuzatadi, muvaffaqiyat va mag'lubiyatini o'ylaydi.

Faoliyat *bir tomondan*, shaxsning rivojlanishi va sifatlarining namoyon bo'lish sharoiti, *ikkinchidan*, shu faoliyat subyekti bo'lgan shaxsning taraqqiyot darajasiga bog'liqdir.

Barcha faoliyat turlari tarkibida uchta tarkibiy qismni: **maqsad-motiv-harakatni** ajratish mumkindir.

Maqsad - inson faoliyati so'nggi natijasining obrazi sifatida namoyon bo'ladi va ehtiyojlarini amalga oshirilishidir.

Motiv - kishini faoliyatga undaydi va unga mazmun baxsh etadi.

Ish-harakat galdagi bitta oddiy vazifani bajarishga qaratilgan, nisbatan tugallangan faoliyatning tarkibi. Faoliyatga qaratilgan maqsad ozmi-ko'pmi uzoq yoki yaqin bo'lishi mumkin.

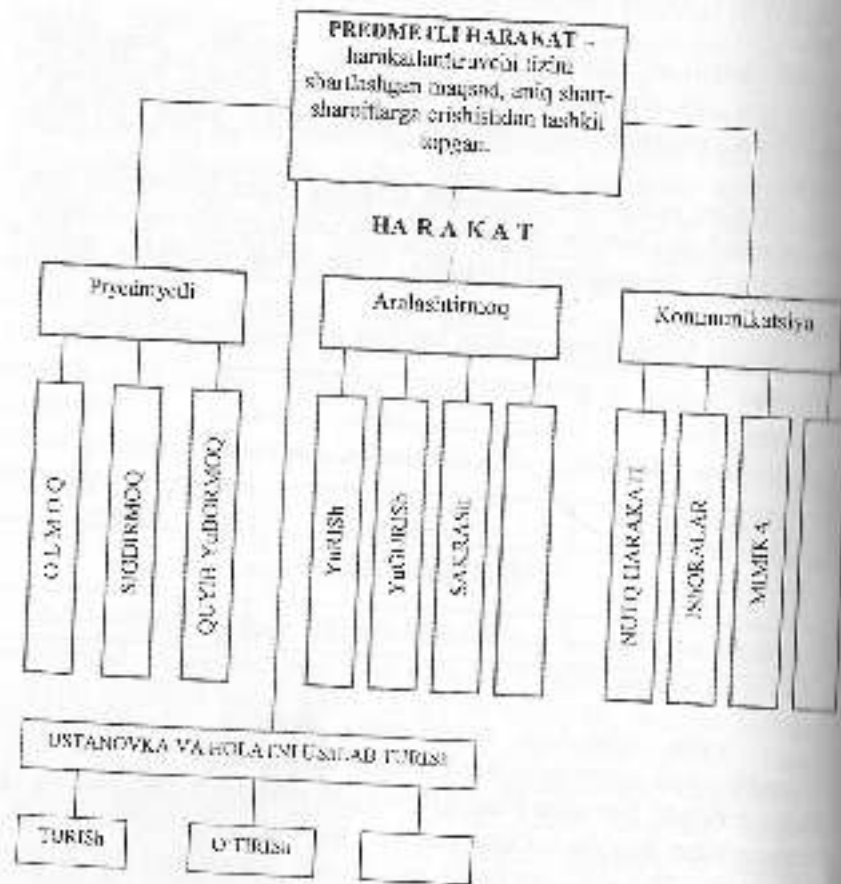
Shuning uchun bu maqsadga erishish odam tomonidan ana shu maqsad sari harakat qilish davomida uning oldida tug'iladigan qator juz'iy maqsadlarni izchillik bilan hosil qilishdan iborat bo'ladi.

Quyida harakatning muhim tarkibiy qismlari ko'rsatilgan:

Tashqi olamdagi narsalarning holatini va xossalarini o'zgartirishga qaratilgan harakatlarni **ish-harakat** (**sa'i-harakat**) deb yuritiladi. Narsalar bilan qilinadigan istalgan bir ish ma'kon va zamon bilan bog'liq bo'lgan ma'lum harakatlardan tashkil topadi. *Masalan*: "A", "I" harflarini yozishdagi harakatlar, bir-biridan farq qiladi. Odamlarning narsalar bilan qiladigan harakatlari tahlili shuni ko'rsatadiki, bu harakatlar tashqi jihatdan juda ko'p, rang-barangdir. Shunday bo'lsa ham, odatda ular uchta sodda elementlardan tashkil topgandir; "olmoq", "joyini o'zgartirmoq", "quyib yubormoq" bu harakatlar odamning tanasi, oyoqlari va boshi bilan qilinadigan yordamchi harakatlar bilan amalga

oshiriladi. Predmetli harakat tarkibi 73-betdagi jadvalda izoblanadi.

Inson faoliyatiga yo'naltirilgan maqsadga erishish uchun shu yo'lda harakat qilish tufayli xususiy vazifalarni bajarishga kirishadi. U o'z oldida turgan maqsadni amalga oshirish uchun ma'lum vaqt oralig'ida u yoki bu amalni bajaradi. Biror matnni kompyuterda tayyorlash uchun inson oldin uni elektr tokiga ulaydi, ekranni ishga sozlaydi, uning tugmachalarini bosish orqali

har va so'zlarni teradi, sa'ingra ma'lum ma'no anglovchi matn paydo bo'ladi.

Inson faoliyati narsalarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan sa'i - harakatlardan tashqari: a) tananing fazoviy holati, b) qiyofaning oqibinishi (tik turish, o'tirish), v) joy almashish (yurish-yugurish), g) aloqa vositalari sa'i-harakatlari qatnashadi. Odatda aloqa vositalari tarkibiga: a) ifodali sa'i- harakat (imo-ishora, pantomimika), b) ma'noli ishora, v) nutqiy sa'i- harakatlarni kiritadi. Sa'y-harakatlarning ushbu turlarida ta'kidlab o'tilganidan tashqari mushaklar, hiqildoq, tovush paychalari, nafas olish a'zolari ishtirok etadi. Demak, narsalarni o'zlashtirishga qaratilgan harakatning ishga tushishi muayyan sa'i- harakatlarning amalga oshirilishini anglatadi. Bu hodisa ko'p jihatdan harakatning amalga oshirish, shart-sharoitlarga bog'liq. Jumladan: a) kitobni olish qalamni olishdan boshqacharoq tarzda sa'i-harakatni taqazo etadi, b) avtomobilni haydash velosepedda uchishga qaraganda o'zgacha sa'i-harakat talab qiladi, v) ellik kilogramm shtangani ko'tarishda bir pudlik toshga qaraganda ko'proq quvvat sarflanadi, g) kartonga katta shaklni joylashtirish, qiyin kechadi.

Yuqorida keltirilgan misollar turlicha obyektlarga taalluqli bo'lishiga qaramay, ularda harakatning maqsadi yagonadir. Obyektlarning turlicha ekanligi sa'i-harakatlarning oldiga va mushak faoliyati tuzilishiga har xil talablarni qo'yadi. Ushbu voqelik rus olimlari P.K.Anoxin, N.A.Bernshteyn, E.A.Asratyanlarning tadqiqotlarida isbotlab berilgan. Ularning umumiy mulohazalariga qaraganda, mushaklarning faoliyati sa'i-harakat vazifasi bilan emas, balki mazkur sa'i-harakat ro'y beradigan shart-sharoitlar bilan boshqarilish mumkin. Mushaklar bu o'rinda sa'i-harakatlarning yo'nalishini va tezligini ta'minlash uchun xizmat qiladi, har xil qarshiliklarni (hajm, kuch, vazn ta'siri) muayyan darajada susaytiradi.

Sa'i-harakatlarning nazorat qilish jarayoni va ularni boshqarish teskari aloqa tamoyiliga binoin ru'yobga chiqadi. Ushbu hodisani amalga oshirish imkoniyati quyidagi omillarga

bevosita bog'liq holda kechadi: a) sezgi a'zolari aloqa kanali vazifasini bajargan taqdirda; b) ular axborot manbai sifatida harakat rolini o'ynaganda; v) sa'i-harakatlarni aks ettiruvchi aloqatlar bu jarayonda xabar yetkazuvchi sifatida qatnashganida va boshqalar. Ta'kidlab o'tilgan omillar orqali amalga oshadigan teskari aloqaning bunday shaklini (ko'rinishini) rus tadqiqotchisi **P.K.Anoxin** teskari afferentatsiya deb atagan. **Afferentatsiya** (lotincha *affercns* keltiruvchi degan ma'noni anglatadi) tashqi qo'zg'atuvchilardan hamda ichki organlardan axborotni qabul qiluvchi hissiy a'zolardan markaziy nerv tizimiga kelib tushuvchi nerv impulslarining doimiy oqimini bildiradi. To'g'ri aloqa axborotlarning tashqaridan kirib borishini anglatib kelsa, teskari afferentatsiya uning aks holatini namoyon qiladi. Sa'i-harakatlarning hammasi ham organlarning faoliyatini tushuntirish uchun xizmat qiladi va nazorat (boshqaruv) jarayoni qanday kechishini tahlil etish imkoniyatiga ega.

Faoliyat tarkibiga kiruvchi sa'i-harakatlar tizimi oxir oqibatda mazkur harakatning maqsadi bilan nazorat qilinadi, baholanadi va to'g'rilab turiladi. Maqsad miyada faoliyatning bo'lg'usi mahsuloti timsoli, o'zgaruvchan andazasi tarzida vujudga kelishi mumkin. Ezgu niyatga aylangan bo'lg'usi andoza bilan harakatning amaliy natijasi qiyoslanadi, o'z navbatida andoza sa'i-harakatni yo'naltirib turadi. Ana shu holatning turlicha psixofiziologik talqinlari mavjud bo'lib, ular "Bo'lg'usi harakat modellari", "sa'i-harakat dasturi", "maqsadning dasturi", "miyada harakatning o'zi oldindan hosil qiladigan andozalari" singari tushunchalarida o'z ifodasini topadi. Jumladan, ularning eng muhimlari: "Harakat akseptori" va "Ilgarilab aks ettirish" (P.K.Anoxin), "Harakatlantiruvchi vazifa" va "Bo'lg'usi ehtiyoj andozasi" (N.A.Bernshhteyn), "Zaruriy mohiyat" va "Kelajak andozasi" (Mittelshedt, U.Eshbi) va boshqalar. Sanab o'tilgan tadqiqotchilarning talqinlari ilmiy faraz (taxmin) tarzida berilganligi tufayli ular miyada qanday aks etilishi mumkinligini mukammal bilishga qodir emasmiz. Lekin ularning miyada ilgarilab aks ettirish to'g'risidagi mulohazalari, bu borada

masvurlarning yaratilishi psixologiya fani uchun ijobiy ilmiy hissa bo'lib hisoblanadi.

Narsalar bilan qilinadigan ish-harakatidan tashqari, odamning faoliyatini badanning ma'lum vaziyatini va qiyofasini saqlab turishni ta'minlaydigan harakatlar, organizmning bir joyidan ikkinchi joyiga o'rin almashtirishi, kommunikatsiyani ta'minlaydigan harakatlar, ifodali harakatlar va nutq harakatlari mavjud.

Narsalar bilan qilinadigan ishlarni bajarish ma'lum tizimdagi harakatlarni amalga oshirishdan iborat. Harakatlar tizimi va maqsadi bilan, bu maqsad yo'naltirilgan narsalar xususiyati va ish sharoiti bilan bog'liqdir. *Masalan*, stakan va qalamni olish, piyoda va chang'ida yurish, og'ir va yengil narsani boshqa joyga olib qo'yish, mayda va katta mixni qoqish, gantel va shtangani ko'tarish, harakatlari bir-biridan farq qiladi.

Harakatning boshqarilishi va uning natijalarini erishiladigan pirovard maqsad, taqqoslash yo'li bilan doim nazorat qilib boriladi va to'ldirib turiladi. Unday nazorat sezgi a'zolari yordami bilan erishilishi mumkin bo'lgan narsalar tashkil etadi. Demak, maqsad miyada, kelajakdagi faoliyat natijasida, tilakdagi kelajak modeli bilan ishning mazkur natijalari taqqoslanadi, xuddi ana shu ishning qay yo'sinda bo'lishi boshqariladi.

Harakatlarning istagan bir tomonlarini ularning *motor*, *sensor* va *markaziy tarkibiy qismlari* deb atash mumkin. Ishni amalga oshirishda bajaradigan vazifalariga muvofiq, ular ishni *ijro qiluvchi*, *boshqaruvchi* deb belgilanishi mumkin. Bu vazifalarning har birini kishi ongli va ongsiz ravishda bajarishi mumkin. Odam talaffuz qilmoqchi bo'lgan gapning grammatik shakli va mazmuni hamisha ong yordamida oldindan payqab olinadi. Odatda, ishdan ko'zlangan maqsad va shuning bilan birga ishning umumiy xarakteri hamma vaqt anglab olinadi. *Masalan*, velosipedda ketayotgan odam mutlaqo ongsizlik holatida buning uddasidan chiqq olmaydi.

Bajariladigan harakatning ma'lum tomonlari dastavval to'la anglab boshqarilishni talab qilinadi, undan keyin ishning bajarilishi

ongning ishtirokini borgan sari kamroq talab qiladi. Bunday hollarda ishning bajarilishi avtomatlashadi. Odamdagi maqsadga muvofiq harakatlarning amalga oshirilishi va avtomatlashuvi **malaka** deb aytiladi. Ishning tuzilishi shunday qisman avtomatlashuvi tufayli o'zgarish imkoniyati quyidagidan iborat.

1. Harakatlarni ijro qilish usullarining o'zgarishi. Bundan avval har biri alohida-alohida bajarilgan ayrim harakatlar bir butun harakat tarkibidagi oddiy harakatlar o'rtasida hech qanday "to'xtab qolish" va tanaffuslar bo'lmaydigan bitta yaxlit aktsiya aylanadi. *Masalan*, kotibaning o'rganayotgan haydovchi, yozishni o'rganayotgan bola harakatini ko'rish mumkin.

2. Ishni bajarishda sensor, ya'ni hissiy nazorat usullarining o'zgarishi. Ishni bajarish ustidan qilinadigan ko'rish nazorati ko'p jihatdan muskul nazorat bilan almashinadi. *Masalan*, mashinistkaning xat yozishdagi, haydovchi motor ovoqidagi, po'lat quyuvchi metal rangining o'zgarishini farq qiladi.

3. Ish-harakat markaziy boshqaruvchi usullarining o'zgarishi. Diqqat ish-harakatining usullarini idrok qilishdan ozod bo'ladi va asosan ish-amalning hamda natijalarni idrok qilishga qaratiladi. Ayrim hisoblash, qarorga kelish va boshqa intellektual operatsiyalar tez va birlashgan holda "intuitiv" bajarila boshlaydi.

Malaka faoliyat tarkibida o'ziga xos o'rin tutadi. **Malaka** deb mashq qilish jarayonida ish harakatlar bajarilishining avtomatlashgan usullariga aytiladi. Malaka ish unumdorligining ortishiga, vaqtni tejashga, aqliy faoliyatni bir muncha muhimroq narsalarga safarbar qilishga imkon beradi. **Malaka quyidagicha hosil qilinadi:**

- a) mehnat harakatlari, ularni egallab olishning zarur ekanligi va ahamiyatini anglash;
- b) harakat namunasini esda olib qolish;
- v) malaka namunalarini ko'p marta bajarish, mashq qilish;
- g) izchillik bilan olib boriladigan mashq natijasida harakatlar tezlashadi, xatolar kamayadi;
- d) malaka harakatlarni avtomatlashtirish bilan shakllanadi. Ayrim ortiqcha harakat elementlari tushib qoladi.

Ish faoliyatni amalga oshirish uchun mavjud bilimlardan va malakalardan foydalana olish **ko'nikma** deyiladi.

Malaka turli yo'llar bilan ko'rsatish va tushuntirishni qo'shib oshirish orqali hosil qilinishi mumkin.

Har bir ko'nikma va malaka odamning o'z tajribasida avval tasvib olgan malakalari asosida yuzaga keladi va amal qiladi. Malaka, ko'nikmalarning *ayrintlari* kishining ko'nikma hosil qilishiga va malakali ishlashiga yordam beradi, *boshqa birlari* talab beradi, *uchinchilari*, yangi ko'nikmalarni o'zgartirib beradi. Bu hodisa psixologiyada malakalarning o'zaro ta'siri deyiladi.

Avval hosil qilingan malakalarning yangi malakalarga ijobiy ta'siri malakalarning ko'chishi yoki **malakalar induksiyasi** deb ataladi. *Masalan*, matematika darsida hosil bo'lgan ko'nikmani, fizikada ham qo'llash mumkin.

Faoliyatning yana bir qismi odat bo'lib, ko'nikma malakalardan hech qanday samara yoki natijaga ega emasligi bilan ajralib turadi. Odatda odam tomonidan beixtiyor, ongsiz tarzda muayyan maqsadga yo'naltirilmagan holda amalga oshiriladi. Ba'zi hollarda odatlar shaxs tomonidan nazorat qilinishi mumkin, lekin har doim ham aqli va kerakli harakatlar bo'lmastligi mumkin.

Faoliyatning asosiy turlari

Odamlarning faoliyati ongli faollik sifatida inson ongining tarkib topishi va taraqqiyoti bilan bog'liq holda tarkib topadi va rivojlanadi. Inson faoliyatida taraqqiyotning asosi hamda ong mazmunining manbai bo'lib xizmat qiladi.

Faoliyatda insonning shaxsi ifodalanadi, shu bilan birga faoliyat odam shaxsini tarkib toptiradi. Odamlarda har xil turdagi faoliyatlarning paydo bo'lishi va taraqqiyoti juda ham murakkab hamda uzoq davom etadigan jarayon. Bolaning faoliyati uning kamoloti davomida faqat asta-sekin ta'lim va tarbiyaning ta'siri ostida ongli maqsadga mos faoliyat shaklini egallab boradi.

Inson faoliyati asosan *uch turga* bo'linadi: o'yin, mehnat, ta'lim faoliyati. Bu faoliyat turlari bola shaxsining tarkib topishida hal qiluvchi rol o'ynaydi.

O'yin. Bola bir yoshga to'lgandan boshlab unda faoliyatning sodda shakllarini egallash uchun shart-sharoitlar yuzaga kela boshlaydi. Bunday shart-sharoitlardan birinchisi o'yindir. O'yin faoliyatini hayvon bolalarida ham uchratish mumkin. Hayvonlarning yosh bolalarida kuzatiladigan o'yin faoliyatiga har xil narsalar bilan shug'ullanish, yolg'ondakam urishishlar, yugurishni va shu kabilarni kiritish mumkin. Bolalarda ham o'yin ularning faoliyatlarini, faolliklarini amalga oshirish shaklidir. Sof holdagi o'yin faoliyatini yuzaga keltiradigan sabab ehtiyoj bo'lsa, uning manbai taqlid va tajribadir. Bolalar narsalar bilan rolli qoidali, harakatli, didaktik mazmunli o'yinlarni o'ynaydilar.

O'yin narsa va hodisalarning mazmunini bolaning o'z tajribasida bilib olishga, mazkur mazmunlarni ishlata bilishga mashq qildiradi. Bolaning shaxsiy sifatlari boshqalar bilan munosabatlarda tarkib topib boradi.

O'yin faoliyatida bola ijtimoiy voqelikni taqlid, rol orqali ijro etishga harakat qiladi va shu yo'sinda atrof-muhit to'g'risidagi, ijtimoiy turmushdagi shaxslararo munosabatlarni o'zlashtira boradi. Ijtimoiy turmushdagi u yoki bu hodisani rol orqali ijro qiladi. So'z bilan harakatning birikuv natijasida o'yin faoliyati tusini oladi va muayyan ma'noda axborot berish, uzatish imkoniyatiga ega bo'ladi. Dastlabki o'yin aynan kattalar xatti-harakatini takrorlash, ularga taqlid qilish bilan tavsiflanadi. Syujetli o'yinlar boriqning goh anglangan, goho anglanmagan tarzda u yoki bu tomonlarini egallashga harakat qiladi. O'yin dastavval bola uchun vaqt o'tkazish, uni mashg'ul qilish funksiyasini bajarsa, keyinchalik, ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot namunalarini ifodalash darajasiga o'sib o'tadi. Rollar, ma'noli harakatlar, ibratli imo-ishoralar, tushunchalar bola shaxsini shakllantirishda faol ishtirok etadi. Bola tug'ilgandan to' maktab

ta'limigacha uning uchun o'yin faoliyati yetakchi faoliyat rolini bajaradi, shuningdek o'yin didaktik tus kasb etishi ham mumkin.

Ta'lim faoliyati o'yin faoliyatining pirovardida yuzaga keladi. Bu faoliyatning maqsadi ma'lum axborotlarni, bilimlarni, harakatlar va amallarni o'zlashtirishdan iboratdir.

Odanning o'z maqsadiga ko'ra, batamom o'rganish va o'zlashtirishdan iborat bo'lgan mana shunday maxsus faoliyati ta'lim faoliyati deyiladi. Psixologik jihatdan olganda, ta'lim faoliyati o'z ichiga quyidagi jarayonlarni oladi: ma'lum bir nazariya va amaliy faoliyat turini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun obyektiv olamning eng muhim xususiyatlariga doir axborotlarni o'zlashtirish.

Bu jarayonning mahsuloti bilimlardir. Mana shu faoliyatni, ya'ni bilimlarni o'zlashtirishda yuzaga keladigan usul va operatsiyalarni egallash, bu jarayonlarning mahsuloti malaka va uquvlardan iboratdir. Ta'lim faoliyatining tarkibi juda ham murakkab bo'lib, bilimlar, tushunchalar, malakalar, odatlar, uquvlar kiradi.

Ta'lim faoliyati ma'lum ravishda tashkil etilgan sharoitda amalga oshiriladi. Katta yoshli kishilar bolalarning taraqqiyotiga faol ta'sir etib, ularning ta'lim faoliyatlarini hamda bu faoliyat bilan bog'liq bo'lgan xatti-harakatlarni tashkil qiladilar. Bu faoliyat va harakatlarni insoniyat ijtimoiy tajribasini o'rganish tomon yo'naltirishdir. Shunday qilib, ta'lim faoliyati katta kishilar tomonidan tashkil qilinib, boshqariladi va tizimli ravishda nazorat qilib boriladi.

Ma'lumki, ta'lim faoliyati bilan tarbiya ishlari uzviy bog'liqdir. Bizning maktablarimizda har qanday ta'lim jarayoni hamma vaqt tarbiyaviy xarakterga ega, bolalarga u yoki bu fan bo'yicha ta'lim berar ekanmiz, shuning bilan birga ularni biz tarbiyalashimiz kerak. Maktabdagi tarbiyaviy ishlarni asosan tushuntirish, ishortirish, ko'rsatish, rag'batlantirish, talab qilish, vazifa berish va jazolash kabi vositalar yordamida amalga oshiriladi. Maktabdagi barcha tarbiyaviy ishlarni asosiy maqsadi o'quvchilarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashdan iboratdir.

Mehnat faoliyati – ma'lum ijtimoiy foydali, moddiy yoki madaniy, ma'naviy mahsulot ishlab chiqarishga qaratilgan faoliyatlardan iborat. Kishilarning mehnati ma'lum maqsadga qaratilgan har doim ijtimoiy tabiatga ega bo'ladi.

Mehnat faoliyatining maqsadi kishilarning iste'mol qilinadigan narsalarni, ya'ni non, mashinalar, turli ishlab chiqarish mahsulotlarini tayyorlash, ya'ni kiyim-kechak oziq-ovqat va boshqa shu kabi narsalarni ishlab chiqarishga qaratilgan bo'lishi mumkin.

Mehnat faoliyati o'z mohiyati jihatdan ham ijtimoiydir. Mehnat taqsimoti ham ijtimoiydir. Mehnat taqsimoti tufayli birorta kishi ham o'ziga kerak bo'ladigan narsalarni faqat ishlab chiqarishga qatnashmay, balki deyarli hech qachon hatto birgina narsani boshdan oxirigacha ishlab chiqarishda ham qatnashmaydi. Shuning uchun odam hayoti uchun zarur bo'lgan hamma narsalarni jamiyatdan oladi, o'z ehtiyojlarini qondiradi.

Tayanch tushunchalar

Yetakchi faoliyat – faoliyat turlaridan biri bo'lib, bunda ma'lum davr ichida shaxs sifat jihatidan o'zgarib shakllanadi.

Interiorizatsiya (lot. interior - ichki) – tashqi amaliy harakatlarning ichki aqliy amallarga aylanish jarayoni.

Ko'nikma – odamning ma'lum ishini bajarishga tayyorligida ko'rinadigan qobiliyati.

Malakalar interferensiyasi (lot. later - orasida, ferens – tarqatuvchi) avval hosil qilingan malakalarning keyinchalik, boshqa yangi malakalarning hosil bo'lish jarayoniga sal'biy ta'sir ko'rsatishi natijasida yangi malakalarning susayib qolishi.

Mehnat – odamning ma'lum maqsadga, o'z ehtiyojlarini qondirish uchun birligi bilish va uni qayta qurishga, moddiy va ma'naviy boyliklarni yaratishga yo'naltirilgan faoliyati.

Faoliyat – insonning xos, ong bilan boshqariladigan ehtiyojlar tufayli paydo bo'ladigan va tashqi olam bilan kishining o'z-o'zini bilishga, uni qayta ko'rishga yo'naltirilgan faolligi.

Faoliyat mahsulini tahlil qilish – psixologiyaning ilmiy-usuliy metodlaridan biri; shaxsning bilim va mahurati, xususiyati, qiziqishlari, didi, faoliyat turiga bo'lgan munosabatlari va uning o'zgarishini o'rganish usuli.

Faollik – tirik materiyaning umumiy xususiyati, tevarak-atrofdagi muhit bilan o'zaro ta'sirda bo'lishida namoyon bo'ladi.

Eksteriorizatsiya (lot. Exterior – tashqiga aylanish) – ichki faoliyatning tashqi amaliy faoliyati, jonli mushohadaga aylanishi.

Oyin – faoliyat turlaridan biri. Bu bolalarning kattalar faoliyatini, ularning ish-harakatlarini, odamlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni aks ettirishda ifodalanadigan va tevarak-atrofdagi birligi bilishga qaratilgan faoliyatidir.

O'qish – shaxsning bilim va faoliyat usullarini egallashga hamda uni mustahkam esda saqlab qolish jarayoni.

Harakat – maqsadga muvofiq yo'naltirilib, ongli ravishda amalga oshiriladigan harakatlar yig'indisi.

Mustaqil ishlash uchun tavsiya etilayotgan mavzular

1. Faoliyat haqida tushuncha.
2. Faoliyatning tuzilishi.
3. Faoliyatning o'ziga xosligi.
4. Faoliyatning interiorizatsiyasi va eksteriorizatsiyasi.
5. Faoliyatning o'zlashtirilishi va malakalarni egallash.
6. Faoliyatning asosiy turlari.
7. A.N.Leontev bo'yicha faoliyat tuzilishi.
8. Faollik va faoliyat tushunchalarining mazmuni.
9. Inson faoliyati va hayvonlarning xatti-harakati o'rtasidagi farq.
10. Faoliyatni egallash.
11. Ko'nikma va malaka tushunchalarining mazmuni.
12. Odat tushunchasining mazmuni.
13. Faoliyatni o'zlashtirish bosqichlari.

Test topshiriqlari

1. Qaysi qatorda faoliyat tushunchasiga to'liq ta'rif berilgan?

A) bajarilish ehtiyojga aylangan harakat yoki xulq-atvorning tarkibiy qismi;

B) mashq qilish natijasida turli malakalarning shakllanish jarayoni;

V) har bir tirik organizmni o'z ehtiyojlarini qondirish uchun qiladigan faolligi;

G) shaxsning o'z ehtiyojlarini qondirish uchun ko'rsatadigan jismoniy va ruhiy faolligiga aytiladi

D) ixtiyorsiz yoki anglangan holda bajariladigan harakat.

2. Inson faoliyatini so'nggi natijasining obrazi sifatida namoyon bo'ladigan va ehtiyojlarni amalga oshirilishi bu.....

A) odat;

B) motiv;

V) ish-harakat;

G) sa'i - harakat;

D) maqsad.

3. Kishini faoliyatga undaydigan va unga mazmun baxsh etadigan kuch bu.....

A) odat;

B) motiv;

V) ish-harakat;

G) sa'i - harakat;

D) maqsad.

4.galdagi bitta oddiy vazifani bajarishga qaratilgan nisbatan tugallangan faoliyatning tarkibiy qismi.

A) odat;

B) motiv;

V) ish-harakat;

G) sa'i - harakat;

D) maqsad.

5. Tashqi olamdagi narsalarning holatini va xossalarini o'zgartirishga qaratilgan harakatlarni deb yuritiladi.

A) odat;

B) motiv;

V) ish-harakat;

G) sa'i - harakat;

D) maqsad.

6.bajarilishi ehtiyojga aylangan harakat yoki xulq-atvorning tarkibiy qismi.

A) odat;

B) motiv;

V) ish-harakat;

G) sa'i - harakat;

D) maqsad.

7. Teskari afferentatsiya tushunchasi kim tomonidan fanga kiritilgan?

A) N.A.Bernshteyn;

B) A.K.Anoxin;

V) A.N.J.ontev;

G) S.L.Rubinshteyn;

D) B.G.Ananov.

8. Teskari afferentatsiya tushunchasining mazmuni qaysi qatorda ko'rsatilgan?

A) tunning fazoviy holati;

B) tashqi qo'zg'atuvchilardan hamda ichki organlardan axborot qabul qiluvchi hissiy a'zolardan markaziy nerv tizimiga impulslarining doimiy oqimi;

V) bajarilishi ehtiyojga aylangan harakat yoki xulq-atvorning tarkibiy qismi;

G) tashqi olamdagi narsalarning holatini va xossalarini o'zgartirishga qaratilgan harakatlar;

D) inson faoliyati so'nggi natijasining obrazi sifatida namoyon bo'ladigan va ehtiyojlarni amalga oshirilishi.

9. Qaysi olim tadqiqotlarida faoliyatga nisbatan "tafakkurning faol shakli", "miya faoliyati", "muskul faoliyati" iboralari qo'llaniladi?

- A) N.A.Bernshteyn;
- B) A.K.Anoxin;
- V) A.N.Leontev;
- G) S.L.Rubinshteyn;
- D) I.M.Sechenov.

10. Qaysi olim tomonidan "oliy nerv faoliyati" tushunchasini faoliyat tushunchasiga nisbatan qo'llanilgan?

- A) N.A.Bernshteyn;
- B) I.P.Pavlov;
- V) A.N.Leontev;
- G) S.L.Rubinshteyn;
- D) I.M.Sechenov.

11. N.A.Bernshteyn tomonidan qanday tushuncha fanga kiritildi?

- A) muskul faoliyati;
- B) miya faoliyati;
- V) fiziologik faolligi;
- G) tafakkurning faol shakli;
- D) tafakkur faoliyati.

12. Faoliyat psixologiyasini qaysi olim tomonidan asoslab berildi?

- A) N.A.Bernshteyn ;
- B) A.K.Anoxin;
- V) A.N.Leontev;
- G) S.L.Rubinshteyn;
- D) I.M.Sechenov.

13. Mehnat psixologik emas balki "ijtimoiy kategoriya" psixologiya esa "mehnat faoliyatining psixologik jabhalarini tadqiq etadi". Mazkur fikr muallifi qaysi qatorda ko'rsatilgan?

- A) N.A.Bernshteyn;
- B) A.K.Anoxin;
- V) A.N.Leontev;

G) S.L.Rubinshteyn;

D) I.M.Sechenov.

14. Faoliyatning psixologik nazariyasini ishlab chiqqan olim qaysi qatorda ko'rsatilgan?

- A) N.A.Bernshteyn;
- B) A.K.Anoxin;
- V) A.N.Leontev;
- G) S.L.Rubinshteyn;
- D) I.M.Sechenov.

15. Predmetli faoliyat tushunchasini fanga kiritgan olim qaysi qatorda ko'rsatilgan?

- A) N.A.Bernshteyn;
- B) A.K.Anoxin;
- V) A.N.Leontev;
- G) S.L.Rubinshteyn;
- D) I.M.Sechenov.

16. Bilish va muomala faoliyatining birlamchi ko'rinishidir. Mazkur fikr muallifini aniqlang?

- A) B.G.Ananov;
- B) A.K.Anoxin;
- V) A.N.Leontev;
- G) S.L.Rubinshteyn ;
- D) I.M.Sechenov.

17. Faoliyat psixologiyasini faollik psixologiyasi sifatida talqin etgan olim qaysi qatorda ko'rsatilgan?

- A) B.G.Ananov;
- B) A.K.Anoxin;
- V) A.N.Leontev;
- G) S.L.Rubinshteyn;
- D) I.M.Sechenov.

18. Faoliyatning interorizatsiyasi muammosi qaysi olimlar tomonidan o'rganilgan?

- A) I.S.Vigotskiy, A.N.Leontev;
- B) P.Ya.Galperin, S.L.Rubinshteyn;
- V) S.L.Vigotskiy, S.L.Rubinshteyn;
- G) B.G.Ananov, A.N.Leontev;

D) B.G. Ananov, K.P. Anoxin.

19. Obyektning harqaror bog'lanishlari yig'indisi bo'lib, turli tashqi va ichki o'zgarishlardan qat'iy nazar o'z maqsadi va butunligini saqlaydi.

- A) tizim;
- B) motiv;
- V) ish-harakat;
- G) sa'i -harakat;
- D) maqsad.

20. Bu faoliyatning nisbatan tugallangan elementi bo'lib, u motivga bo'ysungan oraliq maqsadga erishishni nazarda tutadi.

- A) odat;
- B) xatti-harakat;
- V) ish-harakat;
- G) sa'i -harakat;
- D) maqsad.

21. Predmetli xatti-harakatlar nechta harakatlarni qamrab oladi.

- A) 2 ta;
- B) 3 ta;
- V) 4 ta;
- G) 6 ta;
- D) 7 ta.

22. Qaysi qatorda aqliy xatti-harakatlar ko'rsatilgan?

- A) perseptiv uning asosida predmetlarni idrok etish asosida yaxlit obraz yuzaga keladi;
- B) mnemik materialni faoliyat jarayonida yodlash, esga tushirish, eslab qolish;
- V) fikrlash orqali masalalarni yechish;
- G) barcha javoblar to'g'ri;
- D) to'g'ri javob berilmagan.

23. Ko'nikmalarni shakllanishi asosan necha bosqichni o'z ichiga oladi?

- A) 2 ta;
- B) 3 ta;

- V) 4 ta;
- G) 6 ta;
- D) 7 ta.

24. Tashqi real ishdan ichki ideal ishga o'tish jarayoni bu.....

- A) ekstrorizatsiya;
- B) malaka;
- V) ko'nikma;
- G) sa'i -harakat;
- D) interorizatsiya.

25. Ichki aqliy harakattan tashqi predmetli harakatga o'tish jarayoni bu...

- A) ekstrorizatsiya;
- B) malaka;
- V) ko'nikma;
- G) sa'i -harakat;
- D) interorizatsiya.

26. Biror faoliyatni amalga oshirish uchun mavjud bilimlardan va malakalardan foydalana olish.....deb ataladi.

- A) ekstrorizatsiya;
- B) malaka;
- V) ko'nikma;
- G) sa'i -harakat;
- D) interorizatsiya.

27. Odamdagi maqsadga muvofiq harakatlarning amalga oshirilishi va avtomatlashuvi deb ataladi.

- A) ekstrorizatsiya;
- B) malaka;
- V) ko'nikma;
- G) sa'i -harakat;
- D) interorizatsiya.

28. Odamning o'z maqsadiga ko'ra, batamom o'rganish va o'zlashtirishdan iborat bo'lgan maxsus faoliyati bu..... deyiladi.

- A) mehnat;

9. Qaysi olim tadqiqotlarida faoliyatga nisbatan "tafakkurning faol shakli", "miya faoliyati", "muskul faoliyati" iborolari qo'llaniladi?

- A) N.A.Bernshteyn;
- B) A.K.Anoxin;
- V) A.N.Leontev;
- G) S.L.Rubinshteyn;
- D) I.M.Sechenov.

10. Qaysi olim tomonidan "oliy nerv faoliyati" tushunchasini faoliyat tushunchasiga nisbatan qo'llanilgan?

- A) N.A.Bernshteyn;
- B) I.P.Pavlov;
- V) A.N.Leontev;
- G) S.L.Rubinshteyn;
- D) I.M.Sechenov.

11. N.A.Bernshteyn tomonidan qanday tushuncha fanga kiritildi?

- A) muskul faoliyati;
- B) miya faoliyati;
- V) fiziologik faolligi;
- G) tafakkurning faol shakli;
- D) tafakkur faoliyati.

12. Faoliyat psixologiyasini qaysi olim tomonidan asoslab berildi?

- A) N.A.Bernshteyn ;
- B) A.K.Anoxin;
- V) A.N.Leontev;
- G) S.L.Rubinshteyn;
- D) I.M.Sechenov.

13. Mehnat psixologik emas balki "ijtimoiy kategoriya" psixologiya esa "mehnat faoliyatining psixologik jabhalarini tadqiq etadi". Mazkur fikr muallifi qaysi qatorda ko'rsatilgan?

- A) N.A.Bernshteyn;
- B) A.K.Anoxin;
- V) A.N.Leontev;

- G) S.L.Rubinshteyn;
- D) I.M.Sechenov.

14. Faoliyatning psixologik nazariyasini ishlab chiqqan olim qaysi qatorda ko'rsatilgan?

- A) N.A.Bernshteyn;
- B) A.K.Anoxin;
- V) A.N.Leontev;
- G) S.L.Rubinshteyn;
- D) I.M.Sechenov.

15. Predmetli faoliyat tushunchasini fanga kiritgan olim qaysi qatorda ko'rsatilgan?

- A) N.A.Bernshteyn;
- B) A.K.Anoxin;
- V) A.N.Leontev;
- G) S.L.Rubinshteyn;
- D) I.M.Sechenov.

16. Bilish va muomala faoliyatning birlamchi ko'rinishidir. Mazkur fikr muallifini aniqlang?

- A) B.G.Ananov;
- B) A.K.Anoxin;
- V) A.N.Leontev;
- G) S.L.Rubinshteyn ;
- D) I.M.Sechenov.

17. Faoliyat psixologiyasini faollik psixologiyasi sifatida talqin etgan olim qaysi qatorda ko'rsatilgan?

- A) B.G.Ananov;
- B) A.K.Anoxin;
- V) A.N.Leontev;
- G) S.L.Rubinshteyn;
- D) I.M.Sechenov.

18. Faoliyatning interorizatsiyasi muammosi qaysi olimlar tomonidan o'rganilgan?

- A) I.S.Vigotskiy, A.N.Leontev;
- B) P.Ya.Galperin, S.L.Rubinshteyn;
- V) S.L.Vigotskiy, S.L.Rubinshteyn;
- G) B.G.Ananov, A.N.Leontev;

D) B.G. Ananov, K.P. Anoxin.

19. Obyektning barqaror bog'lanishlari yig'indisi bo'lib, turli tashqi va ichki o'zgarishlardan qat'iy nazar o'z maqsadi va butunligini saqlaydi.

- A) tizim;
- B) motiv;
- V) ish-harakat;
- G) sa'i -harakat;
- D) maqsad.

20. Bu faoliyatning nisbatan tugallangan elementi bo'lib, u motivga bo'ysungan oraliq maqsadga erishishni nazarda tutadi.

- A) odat;
- B) xatti-harakat;
- V) ish-harakat;
- G) sa'i -harakat;
- D) maqsad.

21. Predmetli xatti-harakatlar nechta harakatlarni qamrab oladi.

- A) 2 ta ;
- B) 3 ta ;
- V) 4 ta ;
- G) 6 ta ;
- D) 7 ta .

22. Qaysi qatorda aqliy xatti-harakatlar ko'rsatilgan?

A) perseptiv uning asosida predmetlarni idrok erish asosida yaxlit obraz yuzaga keladi ;

B) muemik materialni faoliyat jarayonida yodlash, esga tushirish, eslab qolish;

V) fikrlash orqali masalalarni yechish;

G) harcha javoblar to'g'ri;

D) to'g'ri javob berilmagan.

23. Ko'nikmalarni shakllanishi asosan necha bosqichni o'z ichiga oladi?

- A) 2 ta;
- B) 3 ta;

V) 4 ta;

G) 6 ta;

D) 7 ta.

24. Tashqi real isbdan ichki ideal ishga o'tish jarayoni

bu.....

A) ekstrorizatsiya;

B) malaka;

V) ko'nikma;

G) sa'i -harakat;

D) interorizatsiya.

25. Ichki aqliy harakatdan tashqi predmetli harakatga o'tish jarayoni bu...

A) ekstrorizatsiya;

B) malaka;

V) ko'nikma;

G) sa'i -harakat;

D) interorizatsiya.

26. Biror faoliyatni amalga oshirish uchun mavjud bilimlardan va malakalardan foydalana olish.....deb ataladi.

A) ekstrorizatsiya;

B) malaka;

V) ko'nikma;

G) sa'i -harakat;

D) interorizatsiya.

27. Odamdagi maqsadga muvofiq harakatlarning amalga oshirilishi va avtomatlashuvi deb ataladi.

A) ekstrorizatsiya;

B) malaka;

V) ko'nikma;

G) sa'i -harakat;

D) interorizatsiya.

28. Odanning o'z maqsadiga ko'ra, batamom o'rganish va o'zlashtirishdan iborat bo'lgan maxsus faoliyati bu.....deyiladi.

A) mehnat;

- B) malaka;
- V) ko'nikma;
- G) ta'lim;
- D) o'yin.

29.ma'lum ijtimoiy foydali moddiy yoki madaniy, ma'naviy mahsulot ishlab chiqarishga qaratilgan faoliyat.

- A) mehnat;
- B) malaka;
- V) ko'nikma;
- G) ta'lim;
- D) o'yin.

30. Yetakchi faoliyat tushunchasi mazmuni qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan.

- A) faoliyatda inson shaxsini ifodalaydi va tarkib topiradi;
- B) inson taraqqiyoti bilan bog'liq;
- V) bola shaxsini tarkib topishda asosiy rol o'ynaydi;
- G) shaxsning muayyan yosh davrida sifat jihatidan o'zgarishni ta'minlaydigan faoliyat turi;
- D) bajarilishi ehtiyojga aylangan harakat yoki xulq-atvorning tarkibiy qismi.

Nazorat savollari

1. Faoliyat tushunchasining mohiyatini izohlang?
2. Faoliyatning tuzilishi xususida nimalarni bilasiz?
3. Faoliyatning interorizatsiyasi va ekstrorizatsiyasi tushunchasining mohiyatini izohlang?
4. Faoliyatning o'zlashtirilishi va malakalarni egallashni mohiyati nimalar bilan belgilanadi?
5. Faoliyatning asosiy turlarini ko'rsating?
6. A.N. Leontev bo'yicha faoliyat tuzilishining mohiyatini izohlang?

MULOQOT

Muloqot haqida tushuncha

Muloqot inson hayoti va faoliyatining muhim shartidir. Aynan muloqot yordamida insonlar tabiatini o'zlashtirish va o'z individual ehtiyojlarini qondirish uchun birgalikda harakat qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Muloqot jarayonida inson xulq-atvorining muayyan obraz va modellari shakllanib, keyinchalik, u insonning ichiga kiradi. Shaxsning tafakkuri, olamni va o'zining obrazini tahlil qilish hamda baholash qobiliyati muloqot jarayonida shakllanadi. Mazkur muammoga atroflicha baho bergan polshalik psixolog Ye. Melibruda quyidagilarni ta'kidlaydi: *«Muloqot shaxslararo munosabatlarda biz uchun har doim ahamiyatga egadir»*.

Muloqot o'ta murakkab jarayon bo'lganligi sababli unga yagona to'g'ri ta'rifni berish juda mushkul. Shuning uchun odatda muloqot tushunchasining mazmuni uning ayrim tomonlariga urg'u berish orqali ta'riflanadi.

A) **muloqot** – hamkorlikda faoliyat ehtiyoji bilan taqozolangan aloqa o'rnatish va uni rivojlantirish jarayoni.

B) **muloqot** – subyektlarning belgilar tizimi orqali o'zaro ta'sirlanishuvi.

A.V. Petrovskiy tahriri ostida chiqqan *«Umumiy psixologiya»* darsligida **muloqot** ikki va undan ortiq kishilar o'rtasidagi axborot ayriboshlash, o'zaro ta'sir va bir-birini tushunishdan iborat jarayon sifatida e'tirof etiladi.

M.G. Davletshin muallifligida chop etilgan *«Umumiy psixologiya»* o'quv qo'llanmasida **muloqot** – bu ikki yoki undan ortiq kishilar orasidagi affektiv baholovchi xarakterda va bilish bo'yicha ma'lumot almashinishidan iborat bo'lgan o'zaro ta'sir etishdir" - deb ta'kidlanadi.

M.G. Davletshin rahbarligida chop etilgan *«Psixologiya»* qisqacha izohli lug'atida muloqotga quyidagicha ta'rif beriladi:

muloqot- ikki yoki undan ortiq odamlarning o'zaro bir-biriga ta'sir etishidir.

Yuqoridagi ta'riflarga muvofiq **muloqotga** umumiy tarzda quyidagicha ta'rif berish mumkin: **muloqot** – kamida ikki kishining o'zaro ta'sir jarayoni bo'lib, bu ta'sir davomida axborot almashinadi, munosabat o'rnatiladi, rivojlantiriladi.

Muloqot tushunchasini kommunikatsiya tushunchasidan farqlash lozim. **Kommunikatsiya** - tirik va o'lik tabiatdagi tizimlar o'rtasida axborot almashinuvini anglatadi. Hayvonlar o'rtasidagi signallar almashinuvi, insonning texnik vositalar bilan aloqa qilishi, bularning barchasi kommunikatsiyaga misol bo'ladi. Muloqot faqat insonlar o'rtasida amalga oshirilishi mumkin. Muloqotning inson hayotidagi ahamiyati beqiyosdir. Inson bolasi aynan boshqalar bilan muloqotda, munosabatda bo'lish jarayonida shaxsga aylanib boradi. Muloqot orqali inson ijtimoiy tajriba va madaniyatni egallab boradi. Yangi tug'ilgan inson boshqalar bilan muloqotda bo'lish imkoniyatidan mahrum bo'lsa, u hech qachon shaxsga aylana olmaydi, ya'ni u o'z psixik taraqqiyoti bo'yicha orqada qolib ketadi. Zero, inson psixik taraqqiyoti muloqotdan boshlanadi.

Muloqotsiz insoniyat jamiyati bo'lishi mumkin emas. Aynan muloqot hamkorlikda faoliyat yurituvchi individlar jamoasini shakllantiradi. Hamkorlikdagi faoliyat rejasini tuzish va uni ruyohga chiqarish uchun individlar o'rtasida muloqot amalga oshirilishi shart. Muloqot vositasida hamkorlikdagi faoliyat tashkil etiladi va amalga oshiriladi. Ayni vaqtda faoliyat davomida insonlar o'rtasida yangi-yangi munosabatlar va aloqalar shakllanadi. Demak, muloqot va faoliyat o'zaro chambarchas bog'liqdir.

Muloqot inson hayotida qanchalik yuksak ahamiyatga ega ekanligini quyidagi misollarda yaqqol ko'rishimiz mumkin:

1-misol 1938-yil Richard Bard o'z hohishi bilan Antarktida muzliklarida 6 oy tanho qoladi. Bir tomondan u tajriba natijalariga qiziqsa, ikkinchi tomondan kundalik hayotning g'ala-g'ovuridan biroz dam olishni istagan edi. Keyinchalik, u mazkur davmi

quyidagi so'zlar bilan eslaydi "Bu yerdagi hayotim davomida bora-bora har bir harakatim har bir ishim tobora mazmunsiz, mantiqsiz, maqsadsiz bo'lib borayotganday edi. Xavf xatarlardan qo'rqmaydigan odam bo'lsam-da, negadir bu yerda tanning bosib qolishidan xavfsiray boshladim. Ovqatlanishimda muntazamlik yo'qoldi, yuvinmay qo'ydim".

2-misol. Tarixda yaponlarda "Moritao" nomli insonning o'zini o'zi takomillashtirish tizimi mavjud bo'lgan. Vaholanki, inson hech qanday jismoniy azoblarga duchor bo'lmaydi. Faqatgina bir haftaga g'orga kirib ketib, u yerda tanho qoladi. Bu yerda u hatto o'zi bilan gaplashishi mumkin bo'lmagan. Sinovdan o'tganlar keyinchalik har qanday uchrashuv va suhbatni sursandchilik bilan qarshi oladilar. Qizig'i shundaki, ularda ko'proq gapirish ehtiyoji emas, balki tinglash ehtiyoji kuchayarikan.

3-misol. Bir paytlarda Amerikada barcha tamaddixonalarni avtomatlashtirish avj olgan edi. Ammo ko'p o'tmay ularning egalari kasodga uchray boshladi. Ma'lum bo'lishicha, bu yerga odamlar nafaqat tammadi qilish, balki suhbatdosh topish uchun ham kelganlar.

Bundan ko'rinadiki, insonlar doimo muloqotga ehtiyoj sezadilar va uni qandirishga harakat qiladilar.

Muloqot jarayonida muloqot funksiyalari ham muhim rol o'ynaydi. **Muloqot funksiyalari** deganda muloqotning inson hayotida bajaradigan funksiyalari tushuniladi. **Muloqot funksiyalari** xilma-xil bo'lib, eng keng tarqalgan tasnifga ko'ra, ya'ni **B.F.Lomov** tomonidan taklif qilingan bo'lib, u quyidagilardan iborat.

➤ **Informatsion-kommunikativ funksiya** – axborot almashinuvini ta'minlash vazifasi. Axborot almashinuvi turli belgilar tizimlari orqali amalga oshiriladi. Odatda verbal va noverbal kommunikatsiya farqlanadi.

➤ **Regulyatsion-kommunikativ funksiyasi** suhbatdoshlar xulq-atvorining regulyatsiya qilinishini ta'minlash vazifasi. Individlar muloqot jarayonida verbal yo'llar bilan bir-birining

motivlariga, maqsadlariga, qaror qabul qilishiga ta'sir o'tkazishi, biror harakatga undashi va harakatini nazorat qilishi, bir-birining xulq-atvoriga stimullash-tiruvchi va korreksiyalovchi tarzida ta'sir ko'rsatishi mumkin.

➤ **Affektiv-kommunikativ funksiya** inson emotsional sohasining regulyatsiya qilinishini ta'minlash vazifasi. Muloqot inson emotsional holatlarining eng muhim determinatsiyasidir. Chunki turli tuman emotsional holatlar muloqot jarayonida paydo bo'ladi va o'zgaradi.

L.A.Karpenko taklif etgan tasnifga ko'ra, muloqotning quyidagi vazifalari ajratib ko'rsatiladi.

✓ **Aloqa o'rnatish vazifasi** – suhbatdoshni aloqaga kirishish uchun tayyorlash;

✓ **Informatsion vazifa** – suhbatdosh bilan muayyan ma'lumotlar, fikrlar va rejalarini almashish;

✓ **Faoliyatga undash** – suhbatdoshni biror harakatni bajarishga stimullashtirish;

✓ **Koordinatsion vazifa** – suhbatdosh bilan hamkorlikdagi faoliyatni tashkil etish va uni amalga oshirishda harakatlarni muvofiqlashtirish;

✓ **Tushunishni ta'minlash vazifasi** – suhbatdoshning fikrlari va hissiyotlarini tushunish;

✓ **Amotiv vazifasi** – suhbatdoshda muayyan hissiyotlarni uyg'otish hamda ularni o'zgartirish;

✓ **Munosabat o'rnatish** – munosabatlar tizimidagi shaxsiy o'rni, mavqei aniqlash;

✓ **Ta'sir ko'rsatish** – suhbatdoshning xulq-atvori shaxsiy xususiyatlari maqsadlari va ustanovkalarini o'zgartirish.

Muloqotning kommunikativ tomoni

Birgalikdagi faoliyat davomida odamlar turli fikrlar, o'ylayotganlar, his kechinmalar bilan o'rtoqlashadilar. Bunda o'ylayotgan fikrlar, his-kechinmalarni axborot sifatida, kommunikatsiyani esa axborot almashinuvi sifatida talqin etish mumkin. Ammo shuni

ta'biy olish kerakki insonlararo kommunikatsiya shunchaki axborot almashinuvidan iborat emas. Chunki muloqot jarayonida axborot nafaqat uzatiladi, balki shakllantiriladi, aniqlashtiriladi, muvofiqlashtiriladi. Demak, inson muloqotni shunchaki axborot almashinuvidan iborat jarayon deb hisoblashi mumkin emas. *Birinchidan* muloqot jarayonida axborot bir tomondan ikkinchi tomonga shunchaki harakatlanmaydi, balki faol almashinadi (kommunikativ jarayon ishtirokchilari bir-biriga axborot yuborayotganda bir-birining motivlari, maqsadlari, ustanovkalarini va boshqalarni tahlil qiladilar); *ikkinchidan* muloqot jarayonida axborot almasha turib kishilar belgilar orqali bir-biriga ta'sir etishi mumkin (insonlararo axborot almashinuvida, albatta suhbatdosh xulq-atvoriga muayyan ta'sir o'tkaziladi); *uchinchidan* muloqot jarayonida **kommunikator** (axborot yuborayotgan odam) va **resipient** (axborotni qabul qilayotgan odam) bir xil kodlashtirish tizimiga ega bo'lishi kerak, *to'rtinchidan* muloqot jarayonida faqat insonlararo kommunikatsiyaga xos to'siqlar vujudga kelishi mumkin.

Kommunikativ jarayonda qo'llaniladigan bir necha belgilar tizimi mavjud. Ular **verbal kommunikatsiya** (nutq orqali) va **nonverbal** (nutq bilan bog'liq bo'lmaydigan belgilar orqali) kommunikatsiyadir.

Verbal kommunikatsiya. Inson nutqi belgilar tizimi sifatida qo'llaniladi. Nutq – inson tomonidan qo'llaniladigan tovush signallari yoki yozma belgilardan iborat bo'lib, ular orqali muloqotdan olingan ma'lumot qayta ishtanadi, saqlanadi va uzatiladi. U jarayon til orqali amalga oshiriladi. Til so'z belgilari tizimi bo'lib, u muloqot jarayonida psixik faoliyat mahsuli bo'lib yuzaga keladi.

Til muomala vositasidir. Til muomalaga kirishuvchilar o'rtasidagi kommunikatsiyani ta'minlaydi, chunki uni axborot beruvchi ham, uni qabul qiluvchi ham birday tushunadi. Boshqa kishiga axborot beruvchi (kommunikator) va uni qabul qiluvchi (resipient) muloqot jarayonida bir xil tildan foydalanishi kerak, aks holda bir-birini to'g'ri tushunolmaydi. Axborot almashish

motivlariga, maqsadlariga, qaror qabul qilishiga ta'sir o'tkazishi, biror harakatga undashi va harakatini nazorat qilishi, bir-birining xulq-atvoriga stimullash-tiruvchi va korreksiyalovchi tarzida ta'sir ko'rsatishi mumkin.

➤ **Affektiv-kommunikativ funksiya** inson emotsional sohasining regulatsiya qilinishini ta'minlash vazifasi. Muloqot inson emotsional holatlarining eng muhim determinatsiyasidir. Chunki turli tuman emotsional holatlar muloqot jarayonida paydo bo'ladi va o'zgaradi.

L.A.Karpenko taklif etgan tasnifga ko'ra, muloqotning quyidagi vazifalari ajratib ko'rsatiladi.

✓ **Aloqa o'rnatish vazifasi** – suhbatdoshni aloqaga kirishish uchun tayyorlash;

✓ **Informatsion vazifa** – suhbatdosh bilan muayyan ma'lumotlar, fikrlar va rejalarni almashish;

✓ **Faoliyatga undash** – suhbatdoshni biror harakatni bajarishga stimullashtirish;

✓ **Koordinatsion vazifa** – suhbatdosh bilan hamkorlikdagi faoliyatni tashkil etish va uni amalga oshirishda harakatlarni muvofiqlashtirish;

✓ **Tushunishni ta'minlash vazifasi** – suhbatdoshning fikrlari va hissiyotlarini tushunish;

✓ **Amotiv vazifasi** – suhbatdoshda muayyan hissiyotlarni uyg'otish hamda ularni o'zgartirish;

✓ **Munosabat o'rnatish** – munosabatlar tizimidagi shaxsiy o'rni, mavqei aniqlash;

✓ **Ta'sir ko'rsatish** – suhbatdoshning xulq-atvori shaxsiy xususiyatlari maqsadlari va ustanovkalarini o'zgartirish.

Muloqotning kommunikativ tomoni

Birgalikdagi faoliyat davomida odamlar turli fikrlar, o'yi-xayollar, his kechinmalar bilan o'rtoqlashadilar. Bunda o'yi-fikrlar, his-kechinmalarni axborot sifatida, kommunikatsiyani esa axborot almashinuvi sifatida talqin etish mumkin. Ammo shuni

o'ziborga olish kerakki insonlararo kommunikatsiya shunchaki axborot almashinuvidan iborat emas. Chunki muloqot jarayonida axborot nafaqat uzatiladi, balki shakllantiriladi, aniqlashtiriladi, rivojlantiriladi. Demak, inson muloqotni shunchaki axborot almashinuvidan iborat jarayon deb hisoblashi mumkin emas. *1-eto, birinchidan* muloqot jarayonida axborot bir tomondan ikkinchi tomonga shunchaki harakatlanmaydi, balki faol almashinadi (kommunikativ jarayon ishtirokchilari bir-biriga axborot yuborayotganda bir-birining motivlari, maqsadlari, ustanovkalari va boshqalarni tahlil qiladilar); *2-eto, ikkinchidan* muloqot jarayonida axborot almasha turib kishilar belgilar orqali bir-biriga ta'sir etishi mumkin (insonlararo axborot almashinuvida, albatta suhbatdosh xulq-atvoriga muayyan ta'sir o'tkaziladi); *3-eto, uchinchidan* muloqot jarayonida **kommunikator** (axborot yuboryotgan odam) va **resipient** (axborotni qabul qilayotgan odam) bir xil kodlashtirish tizimiga ega bo'lishi kerak, *4-eto, to'rtinchidan* muloqot jarayonida faqat insonlararo kommunikatsiyaga xos to'siqlar vujudga kelishi mumkin.

Kommunikativ jarayonda qo'llaniladigan bir necha belgilar tizimi mavjud. Ular **verbal kommunikatsiya** (nutq orqali) va **nonverbal** (nutq bilan bog'liq bo'lmaydigan belgilar orqali) kommunikatsiyadir.

Verbal kommunikatsiya. Inson nutqi belgilar tizimi sifatida qo'llaniladi. Nutq – inson tomonidan qo'llaniladigan tovush signallari yoki yozma belgilardan iborat bo'lib, ular orqali muloqotdan olingan ma'lumot qayta ishlanadi, saqlanadi va uzatiladi. U jarayon til orqali amalga oshiriladi. Til so'z belgilari tizimi bo'lib, u muloqot jarayonida psixik faoliyat mahsuli bo'lib yuzaga keladi.

Til muomala vositasidir. Til muomalaga kirishuvchilar o'rtasidagi kommunikatsiyani ta'minlaydi, chunki uni axborot beruvchi ham, uni qabul qiluvchi ham birday tushunadi. Boshqa kishiga axborot beruvchi (kommunikator) va uni qabul qiluvchi (resipient) muloqot jarayonida bir xil tildan foydalanishi kerak, aks holda bir-birini to'g'ri tushunolmaydi. Axborot almashish

muomala qatnashuvchilariga tushunarli helgi va mazmunga ega bo'lishi kerak. Til so'z belgilari yig'indisidan iboratdir. So'zning ma'nosi uning mazmuniy tomonidir. Har bir alohida odamning harakatlari va faoliyatlarini boshqa odamning harakati va faoliyatlarini 3 ta muhim omil belgilaydi.

Birinchidan, butun insoniyatning yoki bir muncha tor doiradagi kishilar jamoasining ijtimoiy-tarixiy tajribasini belgilaydi. Kichkina bola dunyoni mustaqil ravishda bilib olmaydi. U ota-onasiga savollar beradi va ular unga javob beradilar, bu javoblardan bola o'z faoliyatini keyinchalik foydalanadigan umumiy bilimlarning faqat ozgina qismini oladi. Umumiy bilimlarning bu ozginagina qismini bola til shaklida, til yordamida so'z belgilari tizimida hosil qila oladi. Maktabda ham xuddi shunday bo'ladi, o'quvchi olam haqida barcha bilimlarni o'qituvchining tushuntirishidan yoki darslikdan, ya'ni til yordamida o'zlashtiradi. Bu yerda til o'zining muhim vazifalaridan birini bajaradigan, ya'ni yashash vositasi, ijtimoiy-tarixiy tajribani berish va o'zlashtirish vositasi tarzida namoyon bo'ladi.

Ikkinchidan, har bir alohida odamning ish-harakati va faoliyatini ko'pincha ijtimoiy qiymatga ega bo'lmagan o'zga kishilarning bevosita tajribalarini belgilaydi. *Masalan*, men oshxona tomon yo'l olaman. Yo'lida o'rtag'im uchrab menga: "oshxona yopilgan", deydi. Shu paytda bu xabar mening faoliyatimni ma'lum bir tarzda boshqaradi: men qayrilib, boshqa oshxona tomon jo'navman.

Bu yerda til o'zining boshqa muhim vazifasi bilan, ya'ni vosita yoki kommunikatsiya usuli yoki olamning xatti-harakatlarini boshqaruvchi bir vosita sifatida namoyon bo'ladi. Natijada har qanday kommunikatsiya, har qanday munosabat suhbatdoshiga ta'sir qilishdan iboratdir.

Uchinchidan, har bir alohida odamning ish-harakatlari va faoliyatlarini har bir ayrim kishilarning shaxsiy tajribasi belgilaydi. Odamning "shaxsiy" o'z individual tajribasi boshqa kishilarning tajribalari va ijtimoiy tajribaning o'ziga xos

taslashmasidan iborat. Odam hayvondan farqli o'laroq, o'z harakatlarini rejalashtira oladi. Bunday rejalashtirish va umumiy fikr masalalarni hal qilishning asosiy quroli tildir. Bu yerda biz tilning uchinchi vazifasi aqliy faoliyatning (idrok, xotira, tafakkur, sayol) quroli sifatidagi vazifasiga to'qnash keldik. So'z belgilari tilni sifatida tildan nutq faoliyatida foydalaniladi.

Nutq faoliyati – odam tomonidan ijtimoiy-tarixiy tajribani o'zlashtirish va avlodlarga berish yoki kommunikatsiya o'rnatish, o'z harakatlarini rejalashtirish maqsadida tildan foydalanish jarayonidir. Til aloqa vositasi yoxud quroldir, nutq faoliyati yoki nutq esa aloqa jarayonining o'zidir. Bu jarayonda nutq faoliyatining faol va passiv turlari farqlanadi. So'zlovchining nutqi faol **nutq**, tinglovchining nutqi **passiv nutq** hisoblanadi. Nutq **ichki va tashqi nutqqa** bo'linadi. **Tashqi nutq** – yozma va og'zaki nutqqa, og'zaki nutq esa **monolog va dialogik nutqqa** bo'linadi. **Monolog** – bir kishining o'ziga yoki boshqalarga qaratilgan nutqidir. Bu o'qituvchining bayoni, o'quvchining to'laroq javobi, ma'ruza va boshqalardir. Monologik nutq ma'lum qiyinchiliklarga ega. Monologda gapirayotgan kishi fikrlarning aniqligiga, grammatik qoidalarning saqlanishiga, mantiq va aytilayotgan fikrlarning izchilligiga e'tibor berishi kerak. Dialogik nutqqa nisbatan monologik nutq kechroq shakllanadi. Maktabda o'qituvchilar o'quvchilarda monologik nutqni rivojlantirishga alohida e'tibor berishlari kerak.

Ikki yoki undan ortiq kishilar o'rtasidagi nutq – **dialog** deyiladi. Dialogik nutqda bayon qilinayotgan fikr ko'p jihatdan undan oldingi fikrga bog'liq bo'ladi. Dialogik nutqda suhbatdoshlarga ma'lum bo'lgan ayrim so'zlar tushirib qoldiriladi. Shuning uchun yozib olingan dialog boshqalarga unchalik tushunarli bo'lmasligi mumkin:

Dialogik nutqda har xil turdagi shablonlar, ya'ni odatlanib qolingan so'z birikmasi ko'p uchraydi (qoyil, marhamat qilib aytinch).

Nutqning **ichki nutq** deb atalgan turi nutq faoliyatining alohida turi hisoblanadi. Ichki nutq amaliy va nazariy faoliyatni

rejalashtirish fazasi sifatida namoyon bo'ladi. Biz so'zni chala yarim aytishimiz bilan oq tushunavermiz. Ichki nutq ayrim og'zaki nutq aktlaridan ilgariroq, xususan ixtiyoriylik darajasi ancha yuksakroq bo'lgan og'zaki nutqdan ilgariroq sodir bo'lishi mumkin. Yozma nutq monologik nutqning turklaridan biri bo'lib, yozma nutq monologik nutqqa nisbatan batafsilroqdir. Muloqotning kommunikativ akti sifatida quyidagilarni tasavvur etish mumkin:

Kommunikator adresant	Muloqot subyekti sifatidagi omil namoyon bo'ladi.
Resipient adresat	Bu ma'lumat kinga uzatilmoqda
Ma'lumot	Nima uzatilmoqda
Kod	Qanday vositalar asosida
Miqsod	Nima uchun uzatilmoqda
Aloqa kanali	Ovoz, xat, efir orqali aloqa
Natija	Nimaga erishildi.

Shuningdek amerikalik jurnalist *G.Lassuel besh unsurdan* iborat bo'lgan kommunikativ jarayonning modelini taklif etadi.

- ✓ *Kim* (axborot kim tomonidan uzatilmoqda)
- ✓ *Nima* (qanday axborot uzatilmoqda)
- ✓ *Qanday* (axborot qanday yo'l bilan uzatilmoqda)
- ✓ *Kinga* (axborot kinga yo'naltirilmoqda)
- ✓ *Qanchalik samarali* (axborot qanchalik samarador uzatildi)

Kommunikativ jarayon *aksial* (bunda axborot ayrim aniq odamlarga yo'naltiriladi) yoki *retial* (bunda axborot bir qancha ehtimol qilinayotgan resipientlarga yo'naltiriladi) xarakterda bo'lishi mumkin.

Kommunikativ jarayonda o'zaro munosabatga kirishuvchilarni bir-birlarini tushinishlari juda muhimdir. Bunda nutqning quyidagi muhim xususiyatlari paydo bo'ladi, ya'ni mazmundorlik, tushunarlik, ifodalilik, ta'sirchanlik ko'rsatiladi.

Buyuk fransuz yozuvchisi *Antuan Sent Ekzyuperi* "Muloqot – shunday ne'matki, u orqali inson lazzatlanadi", deb yozgan edi.

So'zning mohiyati haqida *Sa'diy* "Aqllimisan yoki ahmoq kimsan yoki kichik buni bir so'z aytmaguncha bila olmaymiz" degan edi.

Xalqimizda shunday ibratli ibora bor "Inson aql farosati uning nutqining aniqligida namoyon bo'ladi".

Noverbal kommunikatsiya vositalariga yuz ifodasi, mimika, shug, pauza, poza (holat), ko'z yosh, kulgu va boshqalar kiradi. Bu vositalar verbal kommunikatsiya – so'zni to'ldiradi, kuchaytiradi va ba'zan uning o'rnini bosadi.

Holgarlarda boshni qimirlatish yo'q degani, ruslamiki inkarni bo'ladi.

Turli yosh guruhlarida noverbal kommunikatsiya vositasi turlicha bo'ladi. *Masalan*, bolalar ko'pincha kattalarga ta'sir etish, ularga o'z hohish va kayfiyatlarini o'tkazishda yig'idan vosita sifatida foydalanadilar. Axborotni so'z bilan bayon etishning mazmuni va maqsadiga noverbal kommunikatsiya vositalarining mos kelishi muomala madaniyatining bir turidir.

Noverbal kommunikatsiyaga helgilarning optik-kinetik tizimi kirib, ularga *jestlar* (qo'l harakatlari), *mimika* (yuz harakatlari) va *pantomimika* (qo'l, oyoq, tana harakatlari) kiradi.

Jestlar – insonning qo'l harakatlari bo'lib, u orqali insonning ichki holati, birer-bir obyektga munosabati va tashqi olamga yo'nalganligi ifodalanadi.

U yoki bu xalqlarda jestlar turlicha qabul qilinadi. Italyan va fransuzlar o'z muloqotlarini jestlarsiz tasavvur eta olmaydilar.

O'zbek xalqida nutqda jestlardan foydalanish yaxshi odat sifatida qabul qilinmaydi.

Lekin shuni ham ta'kidlash lozimki, noverbal kommunikatsiya og'zaki nutqda aytilmay qolgan fikrlarni ifoda etish imkonini beradi.

Mimika – inson yuz harakatlarining bir qismi bo'lib, u orqali insonning o'ylari, xatti-harakatlari, tasavvurlari, xotirlashi, taajjubi va hokazolarda namoyon bo'ladi.

Pantomimika – inson tanasi yoki uning qismlari yordamida ifodalanadigan harakatlar tizimidir.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kundalik muloqot jarayonida so'zlar 7% ni, tovushlar va intonatsiya 38% ni, nutqsiz muloqot esa 55% ni, tashkil qiladi.

Publitsiy aytganidek, bir «Ovoz hilan gapiramiz tana bilan suhbatlashamiz». Noverbal kommunikatsiyaning boshqa belgilar tizimlarini ko'rib chiqsak maqsadga muvofiqdir.

Paralingvistik va ekstralingvistik belgilar tizimi — bu lokalizatsiya tizimi bo'lib, u ovoz sifatida diapozonini nutqdagi pauzalar, yo'tal, yig'i, kulgu, nutq tempida namoyon bo'ladi.

Muloqot jarayonida muloqotga kirishuvchilarni bir-birlariga nisbatan joylashishlari ham muhim ahamiyatga ega. *Masalan*, auditoriyadagi stollar joylashishi muloqot uchun juda noqulaydir. Ayniqsa, seminar mashg'ulotlari jarayonida o'qituvchi, ma'ruzachi muloqoti vaqtida qolganlari munozarada faol ishtirok etish imkoniyatiga ega emasdir.

Seminarlarni yoki shu kabi suhbatlarni "I" shaklida joylashgan stol stullarda o'tkazish ham foydali, lekin dumaloq shaklda joylashtirilgan stol, stullarda muloqot juda samaralidir.

Vizual muloqotda "ko'z kontakti" belgilar tizimi ham qo'llaniladi. Ushbu tizim pedagoglar, rahbarlar ish faoliyatida muhim ahamiyatga egadir.

Qiziqarli belgilar tizimi sifatida muloqot jarayonida gul, fotorasm va boshqalardan foydalanish mumkin. Ehtimol gullar orqali insonlar ma'lum bir ma'lumotni uzatish imkoniyatiga egalar. Shu bois, gullar tarixi haqida ayrim ma'lumotlarni keltiramiz. Gullar tili qadimda Sharqda paydo bo'lgan. Uni ayollar yaratishgan. O'z yuzlarini ochish imkoniyatiga ega bo'lmagan ayollar o'z hislarini va kayfiyatlarini gullar orqali ifodalashga harakat qilganlar. Assotsiatsiya sifatida paydo bo'lgan belgilar qat'iy odatlarga aylangan. *Masalan*, azaliya guli sog'inch, yolg'izlik, gnatsiut g'unchalarining soni uchrashuv kunini, qo'ng'iroq gullar soni uchrashuv vaqtini anglatadi.

XIX asrga kelib, gullar tili dastlab Fransiyada, so'ng Angliya va butun jahonga tarqalgan. Asta-sekin gullar tili bilan ranglar tili ham yuzaga keldi. *Jumladan*, Yevropaning ko'p davlatlarida

o'yoh rang do'stlik, hashamatlilik, to'kinlik ramzi bo'lsa, Yaponiyada-g'am og'riq belgisi bo'lgan. Har qaysi rang ma'lum holat, kayfiyat ma'nosini anglatadi. Jumladan qizil rang hayot, sevgi, pushti — yoshlik, sariq — baxt, quyosh, to'y, xursandchilik, yashil — tinchlik, xotirjamlik, ko'k — ishonch, vafo, qora — tashavvotlik, qayg'u, oq — poklik, beg'uberlik ramzi sifatida tushuniladi.

Muloqot kishilar o'rtasidagi o'zaro ta'sir etish

Kishilar muloqotga kirishar ekan, savol berish, buyruq, iltimos qilish, biror narsani tushuntirish bilan birga o'z oldiga boshqalarga ta'sir etish, shu narsani ularga tushuntirish maqsadini qo'yadi.

Muloqotning maqsadi kishilarning birgalikdagi faoliyatiga ehtiyojini aks ettiradi. Bunda muloqot shaxslararo o'zaro ta'siri sifatida namoyon bo'ladi, ya'ni kishilarning birgalikdagi faoliyati jarayonida paydo bo'luvchi aloqa va o'zaro ta'sirlar yig'indisidir. Birgalikdagi faoliyat va muloqot ijtimoiy nazorat sharoitida ro'y beradi. Jamiyat ijtimoiy normalar sifatida maxsus hulq-atvor namunalari tuzilishini ishlab chiqqan. Ijtimoiy normalar ko'lami nihoyat keng — mehnat intizomi harbiy burch va vatanparvarlik, xushmuomalalik qoidalari ana shular jumlasidandir. Ijtimoiy psixologiya nuqtai nazaridan muloqotga kirishuvchilar bajaradigan rolning "repertuar"iga mos holda namoyon bo'ladi. Psixologiyada "rol" deganda ijtimoiy (sotsial) mavqeni egallab turuvchi har bir kishidan atrofdagilardan kutadigan, normativ tomonidan ma'qullangan hulq-atvor namunasi tushuniladi. (yosh, mansab, jins va oiladagi, o'qituvchi va o'quvchi shifokor va bemor, katta kishi yoki bola, boshliq yoki xodim, ona yoki buvi, erkak yoki ayol, mehmon yoki mehbon rovida namoyon bo'lishi mumkin). O'z navbatida har bir rol o'ziga mos talablarga javob berishi kerak.

Bir kishi turli muloqot vazifalarida turli rollarni bajarishi mumkin. *Masalan*, xizmat joyida direktor, kasal bo'lsa, shifokor

ko'rsatmalariga itoat etuvchi bemor, oilada keksa ota-onasining qobil farzandi, mehmondo'st oila boshlig'i bo'ladi. Turli rollarni bajaruvchi kishilarning o'zaro munosabati rol kutishlari bilan boshqariladi. Xohlaydimi yoki yo'qmi atrofdagilar undan ma'lum namunaga mos keluvchi xulq-atvorni kutadilar. Agar rol yaxshi bajarilmasa, ijtimoiy nazorat tomonidan baholanadi, ozmi-ko'pmi cheklanishlar qilinadi. Muloqotning bevosita muvaffaqiyatining sharti o'zaro ta'sir etuvchi kishilarning har biridan kutilayotgan harakatlarga mos keluvchi xulq-atvor namunasini qo'llanishidir. Kishining boshqalar undan nimani kutayotganini, nimani eshitishga va unda nimani ko'rishga tayyor ekanligini to'g'ri, aniq, xatosiz ko'chira olish qobiliyati takt deb ataladi.

Ma'lumki, takt pedagogik faoliyatda muhim tarkibiy qism hisoblanadi. Ayniqsa, pedagogik jarayon o'qituvchi va o'quvchilarning uyushgan faoliyatlari asosida tuzilgan. Shu bois, o'qituvchi pedagogik jarayonni o'quvchilar jamoasidan tashkil topganligini unutmasligi har bir o'quvchi shaxsini e'tibordan chetda qoldirmasligi kerak. O'quvchilar bilan psixologik aloqaning qisqa muddatga bo'lsada yo'qolishi, og'ir oqibatlarni vujudga keltiradi.

Muloqotning interaktiv tomoni deganda, birgalikdagi faoliyatni tashkil etish va amalga oshirishda muloqot ishtirokchilarining bir-biriga ta'sir o'tkazishi tushuniladi.

Kommunikatsiya orqati odamlar birgalikdagi faoliyatni tashkil etadilar. Umumiy faoliyatda ishtirok etar ekan, odamlar bir-birlariga ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun o'zaro ta'sir birgalikdagi faoliyatning tashkil etilishi sifatida tushuniladi.

Birgalikdagi faoliyatning uch xil modell mavjud:

&har bir ishtirokchi boshqalardan mustaqil ravishda ishning o'ziga tegishli qismini bajarishi (*masalan*, shanbalikdagi ish);

&umumiy vazifani bosqichma-bosqich har bir ishtirokchi tomonidan bajarilishi (*masalan*, konveyerdagi ish)

&har bir ishtirokchi boshqalar bilan birgalikda bir vaqtning o'zida umumiy faoliyat bilan mashg'ul bo'lishi (*masalan*, futbol jamoasidagi ish).

Odatda muloqot jarayonidagi o'zaro ta'sirning **ikki xil turi** ajratiladi.

a) **kooperatsiyaga asostangan o'zaro ta'sir** – kommunikativ jarayon ishtirokchilarining umumiy maqsad yo'lida o'z kuchlarini birlashtirishdan iborat. *Kooperatsiyalarning bir necha turi farqlanadi:*

avtomatik (instinktiv- biologik darajada mavjud bo'ladi);

avtomatik (tarkib topgan ijtimoiy mo'yorlar bilan an'ana va urf odatlar bilan taqozolangan bo'ladi);

spontan (do'stlik, muhabbat va shu kabi munosabatlar bilan taqozolangan bo'ladi);

direktiv (majburiy hamkorlik hukm suruvchi joylarda mavjud bo'ladi);

shartnomaviy (rasmiy kelishuvlar bilan taqozolangan bo'ladi);

kooperatsiya- birgalikdagi faoliyatning zaruriy elementi.

b) **Raqobatga asostangan o'zaro ta'sir** – kommunikativ jarayon ishtirokchilarining shaxsiy yoki guruhiiy maqsadlarga erishish uchun o'zaro kurash sharoitida bir-biriga ta'sir ko'rsatishdan iborat. Bunday o'zaro ta'sirda tomonlarning shaxsiy faolligi odatda yuqori bo'ladi. Shunday bo'lsa-da u kooperatsiya bilan ma'lum darajada bog'liqdir. Chunki raqobat davomida ham muayyan qoidalar o'rnatilishi talab etiladi. Aks holda o'zaro kurash urushga aylanib ketishi mumkin. Raqobatning eng yorqin shakli nizodir. **Nizo** – muloqot ishtirokchilarining har biri muhim bo'lgan muammoni hal etish vaqtida ular o'rtasida vujudga kelgan qarama-qarshilik va kurashning keskin kuchayib ketish jarayonidir.

Muloqot jarayonida nizoning odatda **ikki xil turi** farqlanadi.

a) **Destruktiv nizo**. Uning kelib chiqish sabablari quyidagilardan iborat:

-shaxsiy xususiyatlarni bir-biriga mos kelmasligi tufayli vujudga keladi;

-munosabatlarning buzilishiga olib keladi;

-ishtirokchilar soni ortib boradi;

-qarama-qarshi tomonga nisbatan negativ baholar kuchayib boradi;

-nizo jarayonidagi obyektning shaxsga ko'chishi osun yuz beradi.

b) **Produktiv nizoning** kelib chiqish sabablari quyidagilardan iborat;

&nuqtai - nazarlarning bir-biriga mos kelmasligi sababli vujudga keladi;

&muammoni kengroq qarshi olishga olib keladi;

&qulay yechimning topilishiga yordam beradi;

&shaxsga ko'chirilmaydi.

Muloqot kishilarning bir-birini tushunishi

Birgalikdagi faoliyatning muvaffaqiyatli ro'y berishi ko'p jihatdan kommunikativ jarayon ishtirokchilari bir-birini qanday idrok etayotganini, har bir ishtirokchida boshqa ishtirokchi haqida qanday tasavvurlar shakllanayotganligiga bog'liq. Bu esa muloqotning perseptiv-tomonlari o'rganish zaruratini vujudga keltiradi.

Kishilarning bir-birini idrok etish jarayoni muloqotning ajralmas qismi bo'lib, u muloqotning perseptiv tomonini tashkil etadi.

Insonning inson tomonidan idrok etilishi "**ijtimoiy persepsiya**" deyiladi. Dastlab bu atama *Dj. Bruner* tomonidan 1947-yil ishlatilgan bo'lib, u perseptiv jarayonlarning ijtimoiy determinatsiyasini anglatgan. Keyinchalik, bu atama boshqacharoq ma'noga ega bo'lib, u ijtimoiy obyektlarni, ya'ni odamlar ijtimoiy guruhlar, katta ijtimoiy tuzilmalarni idrok etish jarayonini anglatadi boshlagan.

Ijtimoiy perseptiv jarayonlarda individ quyidagilarni idrok etishi mumkin:

a) o'z guruhiga munosib individni;

b) boshqa guruhga mansub individni;

v) o'zining guruhini;

g) o'zga guruhni.

Ijtimoiy perseptiv jarayonlarda guruh quyidagilarni idrok etishi mumkin:

a) o'z individini;

b) o'zga guruh individini;

v) o'zini;

g) o'zga guruhni.

Rus psixologi **A.A. Bodalev** "Insonni inson tomonidan idrok etilishiga" sinonim ravishda "Insonning boshqa insonni bilishi" iborasini qo'llaydi. Inson jamiyat a'zosi sifatida qabul qilinganligi sababli muloqotda ham shaxs sifatida namoyon bo'ladi. *N.L. Rubinshteyn* aytganidek, "*Biz insonni tashqi sulq-atvoriga qarab uni o'qiyamiz*". Bundan, insonni tashqi qiyofasi uni qanday shaxs ekanligidan dalolat berishini anglashimiz mumkin.

"*Boshqa odamni bila turib, o'rganayotgan individning o'zi ham shakllanadi*" - deb yozadi *I.S. Vigotskiy*.

Insonni inson tomonidan idrok etilishida eng kamida ikki kishi jalb qilingan bo'lishi lozim bo'lib, ularning ikkalovi ham faol subyektdir. Demakki, o'zaro idrok jarayonida ikkala tomon bir-birlarining ehtiyojlari, motivlari va yo'nalishlarini bilishlari va o'zlarini qarama-qarshi tomon o'rniqa qo'ya olishlari lozim. Muloqot jarayonida bir-birini idrok etayotgan odamlar bir-birini tushunishga harakat qiladilar. Buning uchun quyidagi mexanizm ishga solinadi.

a) identifikatsiya; b) refleksiya; v) stereotipizatsiya; g) empatiya.

Identifikatsiya (lotincha tenglashtirish) - u kishiga tenglashtirish, baravarlash ma'nosini anglatib, insonning o'zini xayolan suhbatdoshi o'rniqa qo'yish orqali uning fikrlari va tasavvurlarini tushunishga intilishi.

Refleksiya (lotincha aks ettirish) - insonning suhbatdoshi tomonidan qanday idrok etilayotgani va tushunilayotganini anglashga intilishi. Kishini kishi tomonidan idrok qilinishini ikkilangan oynadagi aks ettirishga o'xshatish mumkin. Odam boshqa kishini aks ettirar ekan, shu bilan birga o'zini ham aks ettiradi, agar kishi o'zi muloqotga kirishadigan kishilar haqida

to'liq, ilmiy asoslangan axborotlarga ega bo'lsa, ular bilan bexato aniqlikda o'zaro ta'sir o'rnatishi mumkin. Biroq, subyekt hammasi vaqt bunday aniq ma'lumotga ega emas. Shuning uchun u boshqalar xatti-harakatining sabablarini o'ylab chiqishga majbur bo'ladi. Boshqa kishining harakatlarini tushuntirish uchun faoliy motivlari, his-tuyg'ular, intilish va fikrlashning o'ylab chiqarilishi **ksuzal atributsiya** deb ataladi. O'qituvchilar tomonidan bosh harakatlarining shunday sababini talqin qilinishi maktabdagi pedagogik muomalani qiyinlashtiradi.

Stereotipizatsiya – grekcha o'zgarishsiz, takrorlanish degan ma'noni bildirib, insonning suhbatdoshini tushunishga intilishi yo'lida muayyan shablondan foydalanishi. Stereotipizatsiya ma'lum yoki taxminan ma'lum bo'lgan voqealarni tiklash, nisbat berish yo'li bilan xulq normalarini tasniflash va ularning sabablarini izohlash demakdir. Ba'zan muomala jarayonida noto'g'ri stereotip vujudga keladi. *Masalan, A.A.Bodalev* tomonidan o'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, kishining tashqi qiyofasi va uning xarakteri haqidagi stereotip tasavvurlar ommaviylashib ketganligi tasdiqlandi. So'ralgan 72 kishining 9 tasi agar insonning yuz tuzilishi, kvadrat ko'rinishiga ega bo'lganlar kuchli, irodali, 17 kishi peshonasi katta kishi aqli, 3 kishi sochi tikka kishilar yengilmas, bo'ysunmas xarakterga ega, 5 kishi bo'yi o'rtachadan past kishilar boshqalar ustidan hukmronlik qilishga, buyruq berishga intiluvchi kishilar, 5 kishi chiroyli kishilar yo almoq yoki o'zini yaxshi ko'radigan kishilar bo'ladi deb tasdiqlagan. Begona kishini idrok qilishda birinchi axborot, dastlabki tasavvur katta ahamiyatga ega. Kishilar tashqi qiyofasi ham muhim o'rin tutadi. Amerikalik psixologlar tomonidan o'tkazilgan tadqiqot bunga yaqqol misol bo'lsa oladi. 400 ta o'qituvchilarni baholash uchun tarqatilgan ishlarni ular 200 tasi ijobiy, chiroyli, 200 tasi salbiy xunuk, yoqimsiz deb berganlar. Ekspertlardan tashqi qiyofasini emas, balki xarakterini ta'riflash so'ralgan edi. Afsuski baholarning subyektivligi kishining tashqi qiyofasini baholash bilan bog'liqdir.

Empatiya – insoning o'zini xayolan suhbatdoshi o'rniga o'z o'rnida o'z o'rnida uning kechinmalari va hissiyotlarini tushunishga intilishi. Bunda insonning emotsional muammolariga yondashishi ko'rsatiladi. Bu boshqa odam hissiyotlari va kechinmalariga hamdard bo'la olishdir. *Bir tomondan* obyektni tushunishda uni o'ziga o'zini qo'ya olishi muhim bo'lsa, *ikkinchi tomondan* uning ichki hissiyotlarini tushunish unga hamdard bo'la olish ham muhimdir.

Insonning inson tomondan idrok etilishida yo'naltirishning roli kattadir. Bu ayniqsa, inson haqida, noma'lum inson haqida ilk fikrlarni olishda muhimdir. Bu borada *A.A.Bodalevning* o'tkazgan tadqiqotlari nihoyatda ahamiyatlidir. Ikki guruh talabalariga bir inson rasmi beriladi. Birinchi rasmda berilgan inson jinoyatchi deb, ikkinchi guruhda esa rasmdagi kishi yirik olim deb e'lon qilinib, ularga portretni yozma ifodalash vazifasi beriladi. Birinchi holatda quyidagi tavsiflar beriladi, ya'ni ko'zlarini ichiga kirib ketgani, ichki olam, qasosdan uzun dahan boshlagan ishi, jumladan jinoyatni yakuniga yetkazish kabilar ekanligi qayd etiladi.

Ikkinchi guruhda ichiga kirgan ko'zlari fikrning chuqurligi haqida gapirib, bunda uzun dahan qiyinchiliklarga bardoshlilik, irodalilik sifatida baholangan.

Keltirilgan mulohazalardan ko'rinadiki, insonni inson tomondan idrok qilinishida tashqi tomondan berilayotgan ko'rsatma, shaxsning hu boradagi bilim, ko'nikma va malakalari muhim rol o'ynaydi.

Muloqotning qonuniyatlarini, malaka va qobiliyatlarining shakllanishini bilish pedagog uchun g'oyat muhimdir. Bu to'laqonli pedagogik muloqotni yoki muomalani yo'lga qo'yishni ta'minlaydi. **Pedagogik muloqot** pedagog va o'quvchilarning o'zaro ta'sir etish usullari yig'indisidir. Muloqotning mazmuni axborot almashish, o'qituvchi tomonidan turli kommunikativ vositalar yordamida o'quvchilar bilan o'zaro tushunish va o'zaro munosabatlarni tashkil etishdir. Pedagoglarning tarbiyaviy va didaktik vazifalarni o'qituvchilar hamda o'quvchilar jamoasi

o'rtasida munosabatlarni ta'minlamay turib amalga oshirib bo'lmaydi.

Pedagogik faoliyatdagi muloqot

➤ o'quv vazifalarni bajarish vositasi;

➤ tarbiyaviy jarayonini ta'minlashning ijtimoiy-psixologik tizimi; ta'lim-tarbiya jarayoni muvaffaqiyatini ta'minlovchi o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro munosabatini tashkil qilish usuli; o'quvchining individual xususiyatlarini tarbiyalash jarayoni sifatida namoyon bo'ladi.

Pedagogik muloqot – bu muloqotning o'quv tarbiyaviy jarayonlarni hissiy foni va vosita, mazmunini tashkil etadi.

Muloqot muvaffaqiyatli bo'lishi uchun u albatta qayta aloqaga ega bo'lishi, ya'ni subyekti o'zaro ta'sir natijalari haqida axborot olishi kerak. Kommunikator o'zi uzatgan axborotni resipient qanday qabul qilishini va qanday munosabatda bo'layotganligini qayta axborot ma'lumotlariga asoslanib bilib oladi. Muomalada suhbatdoshni yoki tinglovchini idrok etish bir-birini tushunishning asosiy shartidir. Agar o'qituvchi o'quvchilarni qanday idrok etayotganligini, tushunayotganligini anglay olmasa, pedagogik munosabat yaxshi bo'lmaydi. Ayniqsa, ma'ruza o'tayotganda bu juda muhimdir.

Tayanch tushunchalar

Autonom nutq (yunon, autos - o'zi - nomus - qonun) - bolaning o'z nutqi ko'p ma'no va noaniq so'zlar bilan xarakterlanadigan, ichki nutq. Bunda turli narsalarning bir-biri bilan beqaror va uzviy bog'liqligi tufayli so'zlarning ma'nosi ham vaziyatga qarab o'zgaradi, bolalarning avtonom nutqi kattalar nutqiga o'tish davri bo'lib hisoblanadi.

Agrafiya (yunon. A - inkor yuklamasi, grapho - yozaman) nutqdagi turli buzilishlar natijasida yozuvning izdan chiqishi.

Afaziya (yunon. A - inkor yuklamasi, phasia - nutq) - bosh miya qabig'ining ayrim qismlarini zararlanishi natijasida nutqining izdan chiqishidan iborat psixopatologik nuqson.

Verbal (lot, verbalis - og'zaki) - atama. Verbal nutq - og'zaki ifodaladigan nutq.

Identifikatsiya (lot. identificare - tenglashtirmoq) - shaxsning o'zini o'zga odam bilan emotsional va boshqa tomondan tenglashtirishi.

Ichki nutq - nutq faoliyatining ovoz chiqarmasdan ifoda etiladigan alohida turi.

Kommunikatsiya (lot. communico - aloqa, fikr olishuv ma'lumot berish) - til va boshqa belgilar vositasida axborot berish.

Monologik nutq - bir odamning o'z fikrlarini og'zaki yoki yozma ravida ifodalash nutqi.

Muloqot - ikki yoki undan ortiq odamlarning o'zaro bir-biriga ta'sir etishi.

Nizo - o'zaro ta'sir ko'rsatayotgan kishilarning qarama - qarshi qiziqishi.

Nutq - odamlarning til vositasi bilan aloqa qilishning tarixan tarkib topgan shakli.

Nutq madaniyati - muloqot jarayonida ma'lum til normalariga asoslangan holda ma'noqli nutqni ifoda etish.

Pantomimika (yunon. pantomimos - hamma narsaga taqlid qiluvchi) - inson gavydasining mimika, imo-ishora, intonatsiyalar bilan birga uning psixik holatini, ayniqsa, his - tuyg'ularini ifodalovchi harakatlari.

Pedagogik muloqot - o'qituvchining o'quvchi bilan muloqotda bo'lishi.

Refleksiya (lot. Reflexus - aks ettirish) - odam bilimlarining o'z - o'ziga, o'zining ichki olamiga, psixik sifatlari va psixik holatlariga qaratilishi.

Resipient (lot. Recipientis - qabul qiluvchi kishi) - o'ziga yo'llangan xabarni qabul qilib oluvchi kishi.

Empatiya (yunon. empatheia - birgalikda dardlashmoq) - boshqa odamlarning psixik holatlarini tushunish va ularga hamdardlik qilish qobiliyati.

Mustaqil ishlash uchun tavsiya etilayotgan mavzular

1. Muloqot haqida tushuncha.
2. Muloqot turlari va vazifalari.
3. Muloqotning verbal va nonverbal vositalari.
4. Muloqot shaxslararo o'zaro ta'sir etish.
5. Muloqot insonlarning bir-birini tushunishi.
6. Muloqot texnikasi va usullari.
7. Pedagogik faoliyatda muloqot.
8. Til va nutq tushunchalarining mazmuni.
9. Muloqot va muomala tushunchalarining mazmuni.
10. Identifikatsiya tushunchalarining mazmuni.
11. Refleksiya tushunchalarining mazmuni.
12. Stereotipizatsiya tushunchalarining mazmuni.
13. Nonverbal vositalar muloqotda qanday ahamiyatga ega.

Test topshiriqlari

1. Ikki yoki undan ortiq kishilar o'rtasidagi axborot ayriboshlash o'zaro ta'sir va bir-birini tushunishdan iborat jarayon bu

- A) afaziya;
- B) muloqot ;
- V) refleksiya ;
- G) kommunikatsiya ;
- D) stereotiplashtirish.

2. Til yoki boshqa belgilar vositasida axborot berish bu

- A) kommunikatsiya;
- B) identifikatsiya;
- V) muloqot;
- G) refleksiya;
- D) stereotiplashtirish.

3. Subyektning u bilan munosabatga kirishgan shirigi tomonidan qay tarzda idrok etishini anglab yetishi deb ataladi.

- A) kommunikatsiya;
- B) muloqot ;
- V) identifikatsiya;
- G) refleksiya;
- D) stereotiplashtirish.

4. Xulq-atvor shakllarini tasniflash va ularni hozirgacha ma'lum va mashhur deb sanalgan ya'ni ijtimoiy qoliplarga mos keladigan hodisalar jumlasiga kiritish yo'li bilan ularning sabablarini izohlash deb ataladi.

- A) kommunikatsiya;
- B) muloqot;
- V) identifikatsiya;
- G) refleksiya;
- D) stereotiplashtirish.

5. O'zini boshqa kishi o'rniga qo'yish orqali unga o'zini tenglashtirish bu.....

- A) kommunikatsiya;
- B) muloqot;
- V) identifikatsiya;
- G) refleksiya;
- D) stereotiplashtirish.

6. bu muloqotdagi individlarni o'zaro ma'lumot almashinishidir.

- A) kommunikativ;
- B) intraktiv;
- V) perseptiv;
- G) refleksiya;
- D) stereotiplashtirish.

7. bu individlar muloqotda nafaqat bilish va g'oyalari balki harakatlar bo'yicha ham o'zaro ta'sirini tashkil etishdan iborat.

- A) kommunikativ;
- B) interaktiv;
- V) perseptiv;
- G) refleksiya;

D) stereotiplashtirish.

8. Pedagog va o'quvchilarning o'zaro ta'sir etish usullari yig'indisi

- A) hamkorlik;
- B) faollikka kirishish;
- V) pedagogik muloqot;
- G) o'zaro tushunish;
- D) to'g'ri javob yo'q.

9. Pedagogik faoliyatda muloqot qanday funktsiyani boshqaradi?

- A) o'quv vazifalarini bajarish vositasi;
- B) tarbiyaviy jarayonini ta'minlashning ijtimoiy psixologik va ijtimoiy tizimini;

V) ta'lim va tarbiya jarayoni muvaffaqiyatlarini ta'minlovchi o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro munosabatlarini tashkil qilish usuli;

G) o'quvchining individual xususiyatlarini tarbiyalash jarayoni sifatida namoyon bo'ladi;

D) barcha javoblar to'g'ri.

10. Boshqa kishiga axborot beruvchi kishi bu

- A) retseptient;
- B) axborot uzatuvchi;
- V) kommunikator;
- G) afferent;
- D) efferent.

11. Berilgan axborotni qabul qiluvchi inson

- A) retseptient;
- B) axborot uzatuvchi;
- V) kommunikator;
- G) afferent;
- D) efferent.

12. So'zlovchining nutqi qanday nutq hisoblanadi?

- A) faol nutq;
- B) passiv nutq;
- V) monologik nutq;

G) ichki nutq;

D) tashki nutq.

13. Tinglovchining nutqi esa hisoblanadi.

- A) faol;
- B) passiv;
- V) monolog;
- G) ichki;
- D) tashqi.

14. Muloqotning maqsadi bu

- A) shaxslararo o'zaro ta'sir sifatida namoyon bo'ladi;
- B) birgalikdagi ijtimoiy sharoitda yuzaga chiqadi;
- V) jamiyatning ijtimoiy formulasi aks ettiradi;
- G) aloqa va o'zaro ta'sirlar yig'indisidir;
- D) kishilarning birgalikdagi faoliyatiga ehtiyojini aks ettiradi.

15. ijtimoiy mavqeni egallab turuvchi har bir kishidan atrofdagilar kutadigan normativ tomonidan mu'qullangan xulq-atvor namunasini tushuniladi.

- A) indentifikatsiya;
- B) rol;
- V) refleksiya;
- G) stereotipizatsiya;
- D) kommunikativ.

16. Kishining boshqalar undan nimani kutayotganini nimani eshitishga va undan nimani ko'rishga tayyor ekanligini to'g'ri aniq xatosiz ko'chira olish qobiliyati deb ataladi.

- A) indentifikatsiya;
- B) rol;
- V) refleksiya;
- G) takt;
- D) taqlid.

17. so'z belgilari tizimi bo'lib, u muloqot jarayonida psixik faoliyat mahsuli sifatida yuzaga keladi?

- A) verbal;
- B) nonverbal;

- V) nutq;
- G) soʻz;
- D) til.

18. "Ovoz bilan gapiramiz, tana bilan suhbatlashamiz" mazkur fikr muallifini aniqlang?

- A) Abu Nasr Forobiy;
- B) Egzipture;
- V) L.S.Vigotskiy;
- G) Publitsiy;
- D) S.L.Rubinshteyn.

19. "Muloqot- bu shunday noʻmatki u orqali inson lazzatlanadi" mazkur fikr muallifini aniqlang?

- A) Abu Nasr Forobiy;
- B) Ekzyupern;
- V) L.S.Vigotskiy;
- G) Publitsiy;
- D) S.L.Rubinshteyn.

20. Hayot va sevgini anglatuvchi rangni toping?

- A) qizil;
- B) pushti;
- V) oq;
- G) sariq;
- D) yashil.

21. Tinchlik va xotirjamlik ramzi boʻlgan rang?

- A) qizil;
- B) pushti;
- V) oq;
- G) sariq;
- D) yashil.

22. Gullar tili qaysi davlatda keng tarqalgan?

- A) Germaniya;
- B) Fransiya;
- V) Angliya;
- G) Ispaniya;
- D) Amerika.

23. Shaxslararo, shaxsiy, guruh, ommaviy kommunikatsiyalar muloqotning qaysi jarayonini ifodalaydi?

- A) funksiyalari;
- B) turlari;
- V) operatsiyalari;
- G) tomonlari;
- D) vazifalari.

24. Insonni boshqa tomonidan tushunilishining oʻziga xos xususiyati bu

- A) identifikatsiya;
- B) stereotipizatsiya;
- V) refleksiya;
- G) empatiya;
- D) apatiya.

25. Oʻzaro birgalikdagi harakatning turlari qaysi qatorda toʻgʻri koʻrsatilgan?

- A) konkurensiya nizo;
- B) faoliyatga kirishish va undan chiqish;
- V) refleksiya va stereotipizatsiya;
- G) kooperatsiya va konkurensiya;
- D) empatiya va apatiya .

26. faoliyatni tashkil etish shakli boʻlib, maʼlum kishilar guruhi birgalikda bitta va turli bir-biri bilan bogʻliq faoliyat jarayonida ishtirok etishi.

- A) kooperatsiya;
- B) konkurensiya;
- V) empatiya;
- G) apatiya;
- D) nizo.

27. "Biz insonni tashki xulq-atvoriga qarab oʻqiyamiz" mazkur fikrning muallifi?

- A) A.A.Budalev;
- B) S.L.Rubinshteyn;
- V) L.S.Vigotskiy;
- G) Suxomlinskiy;

D) A.P.Anoxin.

28. "Boshqa odamni bila turib individning o'zi ham shakllanadi" mazkur fikr muallifini aniqlang?

- A) A.A.Bodalev;
- B) S.L.Rubinshteyn;
- V) L.S.Vigotskiy;
- G) Suxomlinskiy;
- D) A.P.Anoxin.

29. odamlar o'rtasida birgalikdagi faoliyat ehtiyojlaridan kelib chiqadigan bog'lanishlar, rivojlanishning ko'p qirrali jarayonidir.

- A) muloqot;
- B) kommunikatsiya;
- V) munasabat;
- G) hamkorlik;
- D) raqobat.

30. Ishonch va vafu ramzi bo'lgan rang qaysi qatorda ko'rsatilgan?

- A) qizil;
- B) pushti;
- V) oq;
- G) sariq;
- D) ko'k.

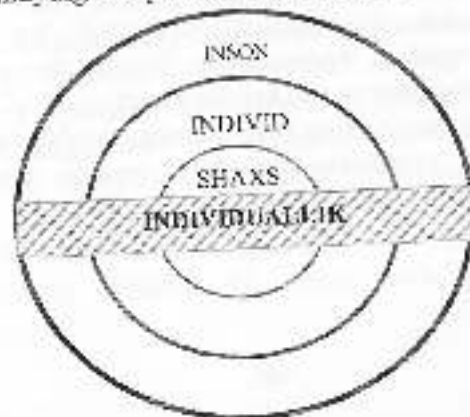
Nazorat savollari

1. Muloqot tushunchasining mohiyatini izohlang?
2. Muloqot turlarining mohiyatining izohlang?
3. Muloqot vazifalari nimalardan iboratligining ko'rsating?
4. Muloqotning verbal vositalariga nimalar kiradi?
5. Muloqotning noverbal vositalariga nimalar kiradi?
6. Muloqot shaxslararo o'zaro ta'sir etish asosiy funksiyalari nimalardan iborat?

SHAXS

Shaxs haqida tushuncha

Shaxs tushunchasi keng va ko'p qirralidir. Mehnat qila olish imkoniasining mavjudligi, insonlar bilan birgalikda faoliyat munosabatini amalga oshirayotgan kishi asta - sekin shaxsga aylanib boradi. Bevosita moddiy dunyoni, jamiyatni va xususan o'zini o'rganish va faol tarzda qayta o'zgartirish jarayonining natijasi sifatida aylanmoqda. Shu o'rinda haqli bir savol tug'iladi, ya'ni shaxs, individ, individuallik tushunchasining o'zaro bog'liqlik shartlari mavjudmi? Buning uchun mazkur tushunchalarning mazmunini tahlil qilish samarali hisoblanadi. Shuning uchun ham atalib individ tushunchasining mazmuniga to'xtalish lozim. A.V.Petrovskiy ta'limi ostida chiqqan "Umumiy psixologiya" darsligida "Individ" tushunchasida kishining nasi-nasabi ham mujassamlashgandir. Yangi tug'ilgan chaqaloqni, katta yoshdagi odamni ham, mutafakkirni ham, aqli zaif ovsarni ham, yovvoyilik bo'liqidagi qabilaning vakilini ham, madaniyatli mamlakatda yashayotgan yuksak bilimli kishini ham individ deb hisoblash lozim. Individ tushunchasi professor K.G'oziyevning "Umumiy psixologiya" darsligida tavsiflanishicha, *individ* lotincha ajralmas, alohida zot ma'nolarini anglatib, inson zotiga xoslik masalasini belgilab beradi. Shuningdek, katta yoshdagi ruhiy sog'lom odamlar ham, chaqaloq ham, nutq yo'q, oddiy malakalarni o'zlashtira olmaydigan aqli zaiflar ham individlar deb ataladi.

M.G. Davletshin tahriri ostida chiqqan "Psixologiya va shaxsning qisqacha izohli lug'atida" *Individ* bo'linmas, ayrim jins, shaxs ma'nolarini anglatib, biologik targa kiruvchi alohida tushuncha mavjudot sifatida ko'rsatib o'tiladi. Keltirilgan ta'riflardan shuni xulosa qilish mumkinki *shaxs* deb muayyan jamiyatda yashovchi faoliyatning biror turi bilan shug'ullanuvchi, kishilar bilan normal til orqali munosabatga kirishuvchi ongli individga aytiladi. *Individ* sifatida dunyoga kelgan odam ijtimoiy muhit ta'sirida keyinchalik shaxsga aylanadi, shuning uchun bu jarayon ijtimoiy-tarixiy xususiyatga egadir.

Dunyoga kelayotgan chaqaloqning gavda tuzilishi unda tik yurish uchun imkoniyatining mavjudligini taqozo etsa, miyasining tuzilishi aql-hushning rivojlanishi uchun imkoniyat tug'diradi, qo'llarining shakli shamoyili mehnat qurollaridan foydalanish istiqbollarning mavjudligini ko'rsatadi.

Yuqorida aytilganlarning barchasida chaqaloqning inson zoliga mansubligini ta'kidlanadi va bu fakt individ tushunchasida qayd etiladi.

Buni quyidagi sxema asosida tushuntirish lozim. Shaxsning eng muhim xususiyatli jihatlaridan biri - bu uning individualligidir.

Individuallik deganda insonning shaxsiy psixologik xususiyatlarining betakror birikmasi tushuniladi. Individuallik kishining o'ziga xosligini, uning boshqa odamlardan farqini aks ettiruvchi psixologik fazilatlar birikmasidir. Individuallik tarkibiga karakter, temperament, psixik jarayonlar, holatlar, hodisalar, hukmron xususiyatlar yig'indisi, iroda, faoliyat motivlari, inson maslagi, dunyoqarashi, iqtidori, har xil shakldagi reaksiyalar, qobiliyatlari va shu kabilar kiradi.

Individuallik individning boshqalardan farqlaydigan ijtimoiy xususiyatlari va psixikasining o'ziga xosligi hamda uning qaytarilmasligidir.

Ukr etilgan psixologik xususiyatlarning bir xildagi birikmasini o'zida mujassamlashtirgan odam yo'q, inson shaxsi xususiyatli individualligi jihatidan betakroridir.

"Endopsixika" va "ekzopsixika" haqida tushuncha

Hozirgi kunda asosiy muammolardan biri bir shaxsning boshqa odamlardan ajratib turadigan individual tuzilishga ega bo'lganidir. Ushbu psixologik muammoni hal qilish shaxsning tarkibiy tuzilishining ichki sharoitlarida ifodalovchi xulosa qismini oldindan bashorat qilish imkonini yaratadi. Shaxs tuzilishi bilan bog'liq bo'lgan ikkinchi masala esa bunday tuzilishning bir qismini tarkibiy qismlarga ajratishni taqozo etadi. Ushbu muammaning yig'indisi yaxli inson shaxsini vujudga keltiradi. Jahon psixologiya fanida psixologlar shaxsning psixologik tuzilishining tarkibiy qismlarini turli jihatlariga asoslanib, turkumlarga ajratishni tavsiya etmoqdalar.

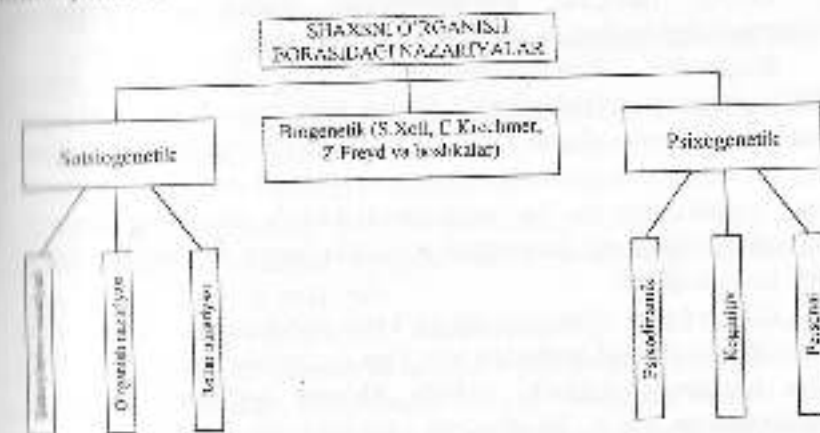
Hozirgi zamon jahon psixologiyasida biologik (tabiiy) va ijtimoiy omillarning voqelikka ta'siri ostida shakllangan inson shaxsida ikkita muhim qism bo'lganligini tasdiqlovchi nazariya yuksak mavqeni egallab turibdi. Mazkur nazariyaga binoan "*ichki psixik*" ("*endopsixik*" - yunoncha endo ichki degan ma'noni bildiradi) degan g'oyani ilgari surdilar. Uning talqiniga ko'ra, "*endopsixika*" shaxsning psixik tuzilishining ichki qismlari sifatida psixik elementlar va funksiyalarning o'zaro bog'liqligini aks ettiradi. Uning negizida insonning nerv-psixologik tuzilishi bilan "*endopsixika*" aynan bir narsa degan tushuncha tasdiqlanadi, chunki u odam shaxsining ichki mexanizmini yuzaga keltiradi. Psixik tuzilishning "*endopsixik*" qismi bo'lsa, shaxsning tashqi muhitga nisbatan munosabatini, shaxsqa qarama-qarshi bo'lgan barcha jihatlarini, shaxslararo va obyektiv munosabatini belgilaydi. "*Endopsixika*" o'z navbatida shaxsning ta'sirlanishi, xotira, tafakkur, xayol kabi bilish jarayonlarining xususiyatlarini irodaviy zo'r berish xislatlarini ixtiyorsiz harakatlarni va shu kabi fazilatlarini aks ettiradi. "*Ekzopsixika*" esa o'z tarkibida shaxs munosabatlarning tizimini va uning qiziqishlari, mayllari,

ideallari, mastagi ustunlik qiluvchi, hukmron hissiyotlarni, egallagan bilimlarni, tajribalarni qamrab oladi. Tabiiy asosga ega bo'lgan "endopsixika" biologik shart-sharoitlarga bog'liq bo'lsa, "ekzopsixika" aksincha ijtimoiy voqealıklar ta'sir ustida yuzaga keladi, tarkib topadi va takomillashib boradi.

Ta'kidlab o'tilgan, fikrlarni tasdiqlash maqsadida ular o'tkazgan tajribalariga murojaat qilamiz. *Qo'sh omillik nazariyasi* tadqiqotchilari tajribalarida 80-130 sm balandlikdagi odamning shaxs xususiyatlarini tarkib toptirish uchun o'rganilgan. Buning natijasida ular shaxs tuzilishida ko'p xislatlari o'xshashligi topilgan. Bunday odamlarning past (pakana) bo'lishlaridan tashqari, ularning tuzilishida hech qanday nuqson va kamchilik yo'q ekanligi aniqlangan. Bunday toifaga kiruvchi bolalarga xos kulguni hech bir tanqidsiz, o'ta soddalikni, muayyan darajada emosional (hissiy) zo'riqishni namoyon qiladigan vaziyatga nisbatan chidamlilikni, uyat hissining kamroq ekanligini uchratish mumkin. Shaxsning xislatlariga na "endopsixika", na "ekzopsixika" qismlarini kiritish mumkin emas. Chunki shaxsning sifatleri mitti odamlarning mahsuli bo'lib ular bo'yicha nisbatan o'z tengqurlari o'rtasidagi farq aniqlangan davrdan o'tiboran shunday bir ijtimoiy vaziyatda paydo bo'lishi, tarkib topishining takomillashishi tabiiydir. Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, mitti odamlarga bo'yodor kishilarga qaraganda boshqacha munosabat - ularni pisand qiltmaslik, kamsitilish, ular ham barcha kabi narsalarni his qilishi, orzu qilishi, ajablanishi, hayron qolishi sababli ularda shaxsning o'ziga xos tuzilishi vujudga keladi. Bunday yaqqol voqealik ularning ruhiy ezilishini, ba'zan boshqalarga, hatto o'zlariga nisbatan tajovuzkorona yo'l tutishlarini niqoblaydi, xolos. Mabodo biz mitti o'zlari bilan babbaravar bo'lyli kishilar muhitida yashaydi deb tasavvur qilsak, u holda ularda ham tevarak-atrofdagi boshqa odamlardagi kabi mutlaqo boshqacha shaxsiy fazilatlar, xususiyatlar, xislatlar sifatlar mujasassamlashishi mumkin bo'lar edi.

Jahon psixologiyasida shaxs nazariyalari

Jahon psixologiya fanida shaxsning kamoloti uning tuzilishini to'g'risida xilma-xil nazariyalar yaratilgan bo'lib, tadqiqotchilar inson shaxsini o'rganishda turlicha pozitsiyada ushbu va muammo mohiyatini yoritishda o'ziga xos yondashuvga egadirlar. Mazkur nazariyalar qateriga *biogenetik, psitogenetik, psixogenetik, kognitiv, psixosoziallik, bixevloristik* kabilarni kiritish mumkin. Ularni quyidagi tizimda yaqqol ko'rish imkoniyatini beradi.

Biogenetik nazariyaning negizida yetilish bosh omil sifatida qabul qilingan bo'lib, qolgan jarayonlarning taraqqiyotini ixtiyoriy xususiyat kasb etib, ular bilan o'zaro aloqa tan olinadi, xolos. *Mazkur nazariyaga hinoan, taraqqiyotning bosh omil biologik determinantlarga (aniqlav-chilarga) qaratiladi va ularning mohiyatida ijtimoiy-psixologik xususiyatlar keltirib chiqariladi.*

Taraqqiyot jarayonining o'zi biologik etilishning universal bosqichi sifatida sharhlanadi va talqin qilinadi. *Biogenetik qonunni F. Myuller va Gekkelar* kashf qilishgan. biogenetik qonuniyat funning taraqqiyoti nazariyani tashkil qilganda hamda antidarvinchilarga qarshi kurashda muayyan darajada tarixiy rol o'ynagan. Biroq fanning individual va tarixiy taraqqiyoti

munosabalarini tushuntirishda qo'pol xatoliklarga yo'l qo'yilgan. Jumladan, biologik qonunga ko'ra, shaxs psixologiyasining individual taraqqiyoti (ontogenez) hutun insoniyatni turari taraqqiyotining (filogenez) asosiy bosqichlarini qisqacha takrorlaydi, degan g'oya edi.

Biogenetik nazariyaning yirik namoyandalariidan bo'lmish amerikalik psixolog S.Xoll psixologik taraqqiyotning bosh qonuni deb "rekapitulatsiya qonuni"ni (filogenezni qisqacha takrorlanishini) hisoblaydi.

Uning fikricha, ontogenezdagi individual taraqqiyot filogenezning muhim bosqichlarini takrorlaydi.

Biogenetik konsepsiyaning boshqa bir turi nemis "Konstitutsion psixologiyasi" (inson tana tuzilishiga asoslangan nazariya) namoyandalari tomonidan ishlab chiqilgan. E.Krechmer shaxs tipologiyasi negizida bir qancha biologik omillarni (masalan tana tuzilishining tipi va boshqalarni) kiritib, insonning jismoniy tipi bilan psixologik xususiyati o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjud deb taxmin qiladi.

E.Krechmer odamlarni ikkita katta guruhga ajratadi va uning bir boshida sikloid toifasiga xos (tez qo'zg'aluvchi, his-tuyg'usi o'ta barqaror), ikkinchi uchida shizoid toifasiga (odamovi, munosabaga qiyin kirishuvchi, his-tuyg'usi cheklangan) xos odamlar turishini aytadi.

Bu taxminni u shaxs rivojlanishi davriga ko'chirishga harakat qiladi, natijada o'smirlarda sikloid xususiyatlari (o'ta qo'zg'aluvchanlik, tajovuzkorlik, affektiv tabiatlilik, ilk o'spirinlarda esa shizoidlik xususiyatlari) bo'ladi degan xulosa chiqaradi.

Biogenetik nazariyaning namoyandalari amerikalik psixologlar A.Gezell, S.Xoll taraqqiyotning biologik modeliga asoslanib ish ko'radilar va bu jarayonda muvozanat, integratsiya va yangilanish sikllari o'zaro o'rin almashinib turadi, degan xulosaga keladilar.

Psixologiya tarixida biologizmining eng yaqqol ko'rinishi Zigmund Freydni shaxsning barcha xatti-harakatlari (xulqi)

ingisi biologik mayllar yoki instinktlar bilan shartlangan, deyilgan, birinchi navbatda u jinsiy maylga (libidoga) bog'liqdir.

Biologik nazariyaga qarama-qarshi bo'lgan nazariya biogenetik nazariya hisoblanadi. Sosiogenetik yondashuvga inson shaxsida ro'y beradigan o'zgarishlar jamiyatning tuzilishi ijtimoiylashish usullari va uni qurshab turgan odamlar bilan inson munosabati vositalaridan kelib chiqqan holda tushuntiriladi. Ijtimoiylashuv nazariyasiga ko'ra inson biologik bo'lgan sifatida tug'ilib, hayotning ijtimoiy shart-sharoitlarining ta'viri ta'siri ostida shaxsga aylanadi.

Q'arbiy Evropaning eng muhim nufuzli nazariyalaridan biri bu rollar nazariyasidir.

Ushbu nazariyaning mohiyatiga binoan jamiyat o'zining har bir a'zosi status (hlaq-huquq) deb nomlangan xatti-harakat (xulq)ning barqaror usullari majmuasini taklif qiladi. Inson ijtimoiy muhitda bajarishi shart bo'lgan maxsus rollari shaxsning xulq-atvor xususiyatlarida o'zgaralar bilan munosabat muloqot o'rnatishda sezilarli iz qoldiradi.

AQShda keng tarqalgan nazariyalardan yana biri bu individual tajriba va bilimlarni egallash (mustaqil o'zlashtirish) nazariyasidir. Mazkur nazariyaga binoan shaxsning hayoti va uning voqelikka nisbatan munosabati ko'pincha ko'nikmalarni egallash, bilimlarni o'zlashtirishdan iborat bo'lib, uning samarosi qo'zg'atuvchini uzluksiz ravishda mustahkamlab borilishining mahsulidir.

Bu nazariyaning tarafdorlari E.Torndayk va B.Skinnerlar hisoblanadi.

K.Levin tomonidan tavsiya qilingan "Fazoviy zarurat maydoni" nazariyasi psixologiya fani uchun (o'z davrida) muhim ahamiyatni kasb etadi.

K.Levinning nazariyasiga ko'ra, individning xulqi (xatti-harakati) psixologik kuch vazifasini o'tovchi ishtiyok (intilish) maqsadlar bilan hoshqarilib turiladi, va ular fazoviy zarurat maydonining ko'lami va tayanch nuqtasiga yo'naltirilgan bo'ladi.

Psixologiyada *psixogenetik yondashish* ham mavjud bo'lib, u biogenetik, sosigenetik omillarning qiymatini kamsitmaydi, balki psixik jarayonlar taraqqiyotini birinchi darajali ahamiyatga ega, deb hisoblaydi.

Ushbu yondashuvni uchta mustaqil yo'nalishga ajratib tahlil qilish mumkin, chunki ularning har biri o'z mohiyati, mahsuli va jarayon sifatida kechishi bilan o'zaro tafovutlanadi.

Psixologiyaning irrasional (aqliy bilish jarayonlaridan tushqari) tarkibiy qismlari bo'lishi emotsiya, mayl va shu kabilar yordamida shaxs xulqini tahlil qiluvchi nazariya *psixodinamika* deyiladi. Mazkur nazariyaning yirik namoyandalari biri amerikalik psixolog *E. Erikson*dir.

U shaxs rivojini 8 ta davrga ajratadi va ularning har qaysisi o'ziga xos betakror xususiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi.

Kognitiv yo'nalishning asoschilari qatoriga *J. Piaje, J. Kelli* va boshqalarni kiritish mumkin.

J. Piajening intellekt nazariyasi ikkita muhim jihatga ajratilgan bo'lib, u *intellekt funksiyalari* va *intellekt davrlari* ta'limotini o'z ichiga qamrab oladi. Intellektning asosiy funksiyalari uyushqoqlik (tartiblilik) va adaptatsiya (moslashish, ko'nikish) dan iborat bo'lib, intellektning *funksional invariantligi* deb yuritiladi.

Sobiq sovet psixologiyasida shaxsning rivojlanishi muammasi *L.S. Vigotskiy, P.P. Blonskiy, S.L. Rubinshteyn, A.N.I. Leontev, B.G. Ananov, L.I. Bojovich* singari yirik psixologlarning asarlarida o'z aksini topa boshlagan. Keyinchalik, bu masala bilan shug'ullanuvchilar safi kengayib bordi.

Xuddi shu boisdan shaxsning tuzilishi, ilmiy manbai, rivojlanishning o'ziga xosligi bo'yicha yondashuvda muayyan darajada tafovutga ega.

Hozirgi davrda shaxsning rivojlanishi yuzasidan mulohaza yuritilganda olimlarning ilmiy qarashlarini muayyan guruhlariga ajratish va undan so'ng ularning mohiyatini ochish maqsadga muvofiq.

Ontogenezda shaxs taraqqiyotini bir necha bosqichlarga ajratish va ularning har biriga alohida ilmiy psixologik ta'rif

berish maqbul-nazaridan yondashishni quyidagi nazariya va yo'nalishlarini ko'rsatib berish mumkin.

Jumladan, rivojlanishdagi inqirozga binoan (L.S. Vigotskiy); *motivatsion yondashish* (L.I. Bojovich); *faoliyatga ko'ra munosabat* (D.B. Elkonin); *shaxsning ijtimoiylashuv xususiyatiga e'tiboran* (A.V. Petrovskiy); *shaxsning tugun potentsiyasini hisobga olib* (D.I. Feldshteyn) va hokazo.

Shunday qilib, jahon va hamdo'stlik mamlakatlari psixologlari tomonidan bir qator puxta ilmiy-metodologik asosga ega bo'lgan shaxsning rivojlanishi nazariyalari ishlab chiqilgan. Ularning aksariyati ontogenezda shaxsning shakllanishi qonuniyatlarini ochishga muayyan hissa bo'lib, xizmat qiladi, amaliy va nazariy muammolarni echishda keng ko'lmda qo'llaniladi.

Sobiq sovet psixologiyasida shaxs ta'rif

Umumiy psixologiya fanida shaxsning shakllanishi va rivojlanishi qonuniyatlari hamda ularning mexanizmlari tadqiq etiladi. Bu borada psixologlar tomonidan shaxsga nisbatan turlicha ta'rif berilgan va uning tuzilishini o'ziga xos tarzda tasavvur qilishgan. Quyida mualliflar tomonidan keltirilgan ta'riflar tahlillarining keltirib o'tamiz.

A.G. Kovalyovning fikricha, *shaxs* — bu ijtimoiy munosabatlarning ham obyekt ham subyekti.

A.N. Leont'ev ushbu masalaga boshqacharoq yondashadi va unga shunday ta'rif beradi: *shaxs* faoliyat subyekti.

K.K. Platonovning talqiniga binoan jamiyatda o'z rolini anglovchi, jamiyatning ishga layoqatli, yaroqli a'zosi *shaxs* deyiladi. Bu muammo mohiyatini chuqurroq ochishga harakat qilgan *S.L. Rubinshteyn* ta'rificha, *shaxs* — bu tashqi ta'sirlar yo'nalishini o'zgartiruvchi, ichki shart-sharoitlar majmuasidir.

Psixologiya fanida bir-biriga yaqin, lekin o'zaro farqlanib turuvchi tushunchalar qo'llanib kelinadi, chunonchi odam, shaxs, individuallik.

Ularning mohiyatini aniqroq izohlab berish, har birining psixologik tabiatini tahlil qilish maqsadga muvofiq:

1. Odam sut emizuvchilar sinfiga dahldorligi biologik jonzot ekanligi odamning o'ziga xos xususiyatidir.

Tik yurishlik qo'llarning mehnat faoliyatiga moslashganligi, yuksak taraqqiy etgan miyaga egaligi, sut emizuvchilar tasnifiga kirishi, uning o'ziga xos tomonlarini aks ettiradi. Ijtimoiy jonzot sifatida odam ong bilan qurollanganligi tufayli horliqni ongli aks ettirish qobiliyatidan tashqari o'z qiziqishlari va ehtiyojlariga mutanosib tarzda uni o'zgartirish imkoniga ham egadir.

2. Shaxs mehnat tufayli hayvonot olamidana ajralib chiqqan, jamiyatsda rivojlanuvchi til yordami bilan boshqa kishilar bilan (muloqot) muomalaga kirishuvchi odam shaxsiga aylanadi. Ijtimoiy mohiyati shaxsning asosiy tavsifi hisoblanadi.

3. Individuallik – har qanday insonning betakror, o'ziga xos xususiyatlarga egadir.

Shaxsning o'ziga xos qiralarining mujassamlashuvi individuallikni vujudga keltiradi. Individuallik shaxsning intellektual, emosional va irodaviy sohalarida namoyon bo'ladi.

Sobiq sovet psixologiyasida shaxs tuzilishiga doir qator manbalar keltirilgan.

Jumladan, S.L. Rubinshteyn bo'yicha shaxs tuzilishi quyidagi ko'rinishga ega:

1. **Yo'nalganlik** – ehtiyojlar, qiziqishlar, ideallar, e'tiqodlar faoliyat va xulqning ustuvor motivlari hamda dunyoqarashlarda ifodalanadi.

2. **Bilimlar, ko'nikmalar, malakalar** – hayot va faoliyat jarayonida egallanadi.

3. **Individual tipologik xususiyatlar** – temperament, xarakter, qobiliyatlarda aks etadi.

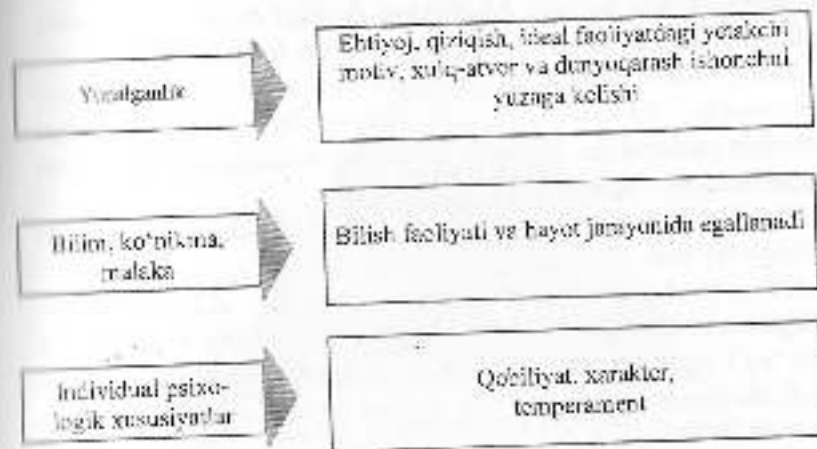
K.K. Platonov ta'limotiga ko'ra shaxs tuzilishi quyidagicha shaklga ega:

1. **Yo'nalganlik osttuzilishi** – shaxsning axloqiy qiyofasi va munosabatlarini birlashtiradi. Unda harakatchanlik, barqarorlik jadallik ko'lami (hajmi) darajalarini farqlash lozim.

2. **Ijtimoiy tajriba osttuzilishi** – ta'lim natijasida shaxsiy tajribada egallangan bilimlar, ko'nikmalar, malakalar va odatlarni qamrab oladi.

3. **Psixologik aks ettirish shakllari osttuzilishi** – ijtimoiy munosabat jarayonida shakllanuvchi bilish jarayonlarining individual xususiyatlari.

4. **Biologik shartlanganlik osttuzilishi** – miya morfologik va fiziologik xususiyatlariga muayyan darajada bog'liq bo'lgan patologik o'zgarishlarni, shaxsning yosh, jins xususiyatlarini va uning tipologik holatlarini birlashtiradi.

A.G. Kovalyov talqiniga binoan shaxs quyidagi tuzilishga ega:

1. **Yo'nalganlik** – voqelikka nisbatan inson munosabatini aniqlaydi, unga o'zaro ta'sir etuvchi har xil xususiyatli g'oyaviy va amaliy ustanovkalar, qiziqishlar, ehtiyojlar kiradi.

Ustuvor yo'nalganlik shaxsning barcha psixik faoliyatini belgilaydi.

2. **Imkoniyatlar** – faoliyatning muvafaqqiyatli amalga oshirishini ta'minlovchi tizim, o'zaro ta'sir etuvchi va o'zaro bog'liq bo'lgan turlicha qobiliyatlar.

3. *Xarakter* – ijtimoiy muhitda shaxsning xulq-atvor uslubini aniqlaydi. Odanning ruhiy hayoti shakli va mazmuni unda namoyon bo'ladi.

Xarakter tizimi irodaviy va ma'naviy sharoitlarga ajraladi.

4. *Mashqlar to'plami* – hayot va faoliyat, harakat va xulq-atvorni tuzatish (korreksiyalash), o'zini o'zi nazorat qilish, o'zini o'zi boshqarishni ta'minlaydi.

Shaxsning faolligi

Shaxs o'zining faoliyati tufayli tevarak-atrofdagi olam bilan faol munosabatda bo'ladi. *Shaxsning faolligi* deganda odanning atrofdagi tashqi muhitga ko'rsatadigan ta'siri tushuniladi.

Tashqi muhit bilan faqat odamlar emas, hayvonlar ham n'zaro munosabatda bo'ladilar. Lekin hayvonlar tashqi muhitga moslashib yashaydilar, odamlar esa tashqi muhitga moslashibgina qolmasdan, uni o'zgartirishga ham qodirlar.

Shaxsning faolligi uning turli qiziqishlarida, ehtiyojlarida namoyon bo'ladi.

XX asr boshlarida avstriyalik psixolog *Z.Freyd* shaxs faolligini quyidagicha tushuntiradi. Odam o'zining avlodlaridan nasliy yo'l bilan o'tgan instinktiv mayllarining namoyon bo'lishi tufayli faoldir, instinktiv mayllar asosan jinsiy instinktlar shaklida namoyon bo'ladi.

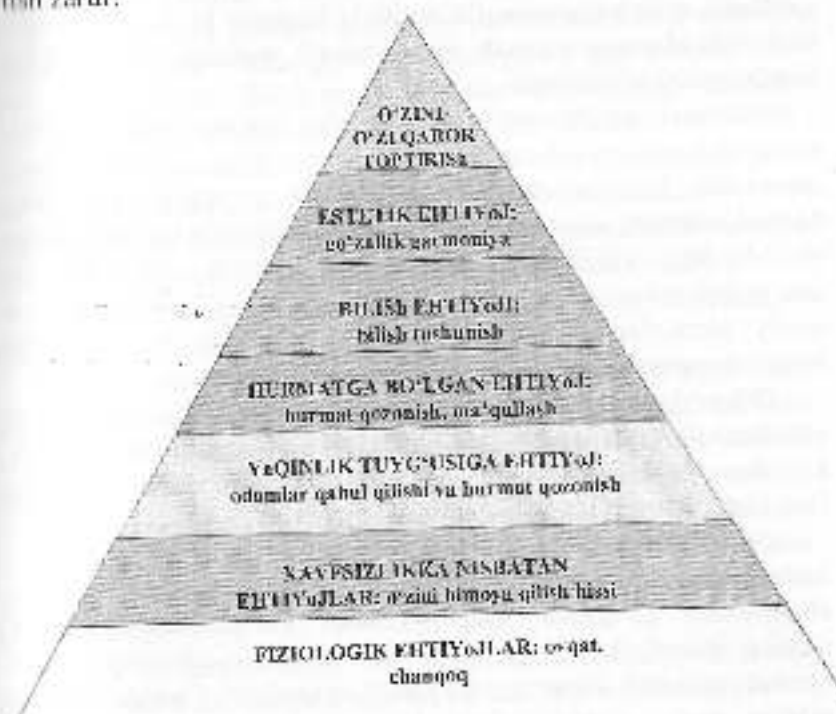
Z.Freyd shaxsning faolligini jinsiy mayllar bilan bog'laydi. Shaxsning faolligini hozirgi zamon ilmiy psixologiyasi to'g'ri hal qilib beradi. Inson shaxsiy faolligining asosiy manbai uning *ehtiyojlar*, deb tushuntiradi.

Psixologik nuqtai nazardan borliq to'g'risida mulohaza yuritilganda, tirik mavjudotlarning (oddiy tuzilishga ega bo'lganidan tortib, to murakkabigacha) tevarak-atrof bilan hayotiy ahamiyatga ega bo'lgan turli xususiyatli bog'lanishlarni ta'minlab turuvchi faoliyati (qaysi darajasi, shakli ekanligidan qat'iy nazar) ularning barchasi uchun umumiy bo'lgan xususiyat hisoblanadi. Ularning faolligi tufayli murakkab tuzilishli faoliyat yuzaga kelib,

(uning mahsuli sifatida) turli-tuman mohiyatli har xil ko'rinishdagi ehtiyojlar (ularning toifalarga aloqadorligi kelib chiqishi jihatidan biologik, moddiy, ma'naviy va boshqalar)ni qondirish uchun xizmat qiladi.

Xuddi shu boisdan faollik faoliyatning asosiy mexanizmlaridan biri bo'lib, tirik mavjudotlarning o'z imkoniyati darajasida tashqi olam ta'sirlariga javob qilish uquqchiligidan tarkibi sanaladi.

Shu o'rinda *A.Maslouning ehtiyojlar* ierarxiyasini keltirib o'tish zarur.

Psixologik manbalarga asoslanib, fikr yuritishimizda *ehtiyoj* – jonli mavjudotning tubi ekanligini ifoda etuvchi va mazkur shart-

sharoitlarga nisbatan faolligini namoyon qiluvchi holat tariqasida ifodalantiladi.

Insonning faolligi boshqa mavjudotlardan ham mohiyat, ham shakl jihatidan tafovutga ega bo'lib, yuzaga kelgan ehtiyojlarning turli vaziyatlarda qondirilishida o'z ifodasini topadi. Jumladan, mavjudotlar va hayvonlar o'zlarining tanasi va uning a'zolari tuzilishiga, instinktlarning turli-tumanligiga binoan, o'z o'ljasini tutib olishga nisbatan intilishni vujudga keltiruvchi tabiiy imkoniyati uni oldindan payqash, sezgirlik orqali zudlik bilan faol harakat qiladi. Hayvonlar ehtiyojlarining qondirilish jarayoni qanchalik maqsadga muvofiq ravishda kechgan bo'lsa, bu esa o'z navbatida ularning qurshab olgan yashash muhitiga engillik bilan moslashuvini ta'minlaydi.

Masalan, asalari xatti-harakatlarining tug'ma, irsiy dasturida uning gullarga qo'nib, nektar yig'ish ehtiyojlari bilan cheklanib qolmasdan, balki bu ehtiyojlarni qondirish obyektlari (gullarning navlari, ularning uzoq va yaqinligi, qaysi tomonda joylashganligi, mo'l-ko'lligi kabilar va hokazo) aks etadi. Shu boisdan mavjudotlarning ehtiyojlarida ularning faolligi omili sifatida tabiiy alomatlar instinktlar, shartsiz reflekslar va hokazolar bevosita qatnashadi.

Odanning ehtiyoji unga ta'lim va tarbiya berish jarayonida shakllanadi, ya'ni insoniyat tomonidan yaratilgan ijtimoiy tajriba, ko'nikma, malaka, odat, ma'naviyat, qadriyatlar bilan yaqindan tanishishi ularni o'zlashtirish orqali amalga oshiriladi.

Tabiiy tomonidan vujudga keltirilgan jism, narsa, buyum inson uchun biologik ehtiyojni qondiruvchi o'lja ma'nosini va ahamiyatini yo'qotadi. Odam boshqa mavjudotlardan farqli o'laroq, ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot davrining xususiy ehtiyojlariga xizmat qiluvchi muayyan buyumni zaruriyat talabiga binoan tubdan qayta o'zlashtirishga, takomillashtirishga qodir ongli zotdir.

Xuddi shu boisdan, odanning o'z ehtiyojlarini qondirish jarayoni ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot darajasi bilan o'zlehanadigan faoliyat shakli va turini egallashning faol muayyan maqsadga

qondirilganligi, ma'lum rejaga asoslangan ijodiy ko'rinishi sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Insondagi tor ma'nodagi ehtiyojlar uning shaxsiy talablarini qondirish bilan cheklanib qolmasdan, balki hamkorlik faoliyatida yuzaga keluvchi jamoaviy ehtiyojlar yakkaxolligiga oid xususiyat kasb etadi.

Aytaylik, ma'ruza o'qishga taklif qilingan mashg'ulotga o'qituvchining puxta tayyorgarligi o'z predmetining o'ta fidoiysi ekanligi uchun emas, balki jamoa nufuziga dug' tushirmaslik mas'uliyati ijtimoiy burch hissigacha nisbatan ehtiyoj sezganligi tufayli amalga oshadi.

Shaxsiy ehtiyoj guruhiiy, jamoaviy munosabatlar uyg'unlashib ketganligi sababli o'zaro qorishiq xususiyatiga ega bo'ladi. Har qanday individual faoliyatga nisbatan ehtiyojning tuzilishi ijtimoiy alomat, umumiylik, hamkorlik xususiyatini kasb etib, faoliyatga yondashuvda yakkaxollik umumiylikni, umumiylik esa alohidalikni uzluksiz ravishda beto'xtov aks ettirib turadi.

Psixologiya fanida ehtiyojlarni tasnillash ularni kelib chiqishi va o'z predmetining xususiyatiga binoan amalga oshiriladi.

Odatda o'zlarining kelib chiqishiga binoan ehtiyojlar *tabiiy* va *madaniy* targa ajraladi.

Tabiiy ehtiyojlarda inson faoliyati faolligi o'z shaxsiy hayotini himoya qilish, o'z avlodi hayotini saqlash, uni qo'llab-quvvatlash uchun zaruriy shart-sharoitlarga yuritilganlik, tobelik aks etadi.

Tabiiy ehtiyojlar tarkibiga odamlarning ovqatlanishi, tashnalikni qondirishi, jinsiy moyillik, uxlash, issiq va sovuqdan saqlanish, musaffo havoga intilish tana a'zolariga dam berish kabilar kiradi.

Tabiiy ehtiyojlar uzoq vaqt davomida qondirilmasa, uning oqibatida inson halokatga mahkum bo'ladi, o'z sulolasi hayoti va faoliyatini xavf ostida qoldiradi.

Inson faoliyatining faolligi insoniyat madaniyati mahsuli bilan bog'liqligini ifodalab, madaniy ehtiyojlarni yuzaga keltiradi. Madaniy ehtiyojlar to'g'risida mulohaza yuritilganda uning

ijtimoiy ildizlari kishilik tarixining dastlabki manbalari bilan uzviy bog'lanib ketishini ta'kidlab o'tish lozim.

Lekin tabiiy ehtiyojlar madaniy ehtiyojlar bilan o'zaro uyg'unlashgan bo'lib, birinchisi ikkinchisini taqozo etadi. Chunki ular bir-birining negizidan kelib chiqadi.

Xuddi shu boisdan madaniy ehtiyojlar obyektiga tabiiy ehtiyojlarini qondiruvchi uy-ro'zg'or buyumlari, mehnat faoliyati orqali boshqa kishilar bilan bog'lanish vositalari, madaniy aloqalar o'rnatish usullari, shaxslararo muomalaga kirishish uslublari, ijtimoiy turmush zaruriyatiga aylangan narsalar, o'qish va tajriba o'rttirish yo'llari kiradi. Odatda jamiyatda ta'lim va tarbiya tizimini egallash, xalq an'analari, marosimlari, bayramlari, odatlari rasm-rusumlari, xulq-atvor ko'nikmalarini o'zlashtirish jarayonida rang-barang madaniy ehtiyojlar vujudga keladi, yangicha ma'no kasb eta boshlaydi.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, tabiiy ehtiyojlar qondirilmasa, ular insonni halokat yoqasiga etaklaydi, biroq madaniy ehtiyojlarning qondirilmashligi unday oqibatlarga olib kelmaydi, uning kamolotini sekinlashtiradi.

Psixologiya fanida *ehtiyojlar o'z predmetining xususiyatiga ko'ra moddiy va ma'naviy turlarga* ajratiladi, ularni keltirib chiqaruvchi mexanizmlar manbai turlicha ekanligi e'tirof etiladi.

Insonning ovqatlanishi, kiyinishi, uy-joyga ega bo'lishi, maishiy turmush ashyolariga intilishi, komfort hissini qondirish bilan bog'liq madaniyat predmetlariga nisbatan ehtiyoj sezish moddiy ehtiyojlar majmuasini yuzaga keltiradi.

Ma'naviy madaniyatni yaratish va o'zlashtirish shaxsning o'z fikr-mulohazalari va his-tuyg'ulari bo'yicha boshqa odamlar bilan muomalaga kirishishi hamda axborot almashtirishi, badiiy va ilmiy adabiyotlar bilan tanishishi, mahalliy mathuotni o'qish, kino va teatr ko'rish, musiqa tinglash kabilarga ehtiyoj sezish, ya'ni ijtimoiy ong mahsuliga tobeklik ma'naviy ehtiyojlar tizimini vujudga keltiradi.

Ma'naviy ehtiyojlar moddiy ehtiyojlar bilan uzviy bog'liq bo'lib vujudga kelgan ma'naviy ehtiyojlarni qondirish jarayoni

moddiy ehtiyojlarning tarkibiga kiruvchi moddiy narsalar yordamida amalga oshiriladi, chunonchi kitob, yozuv qog'oz va boshqalar.

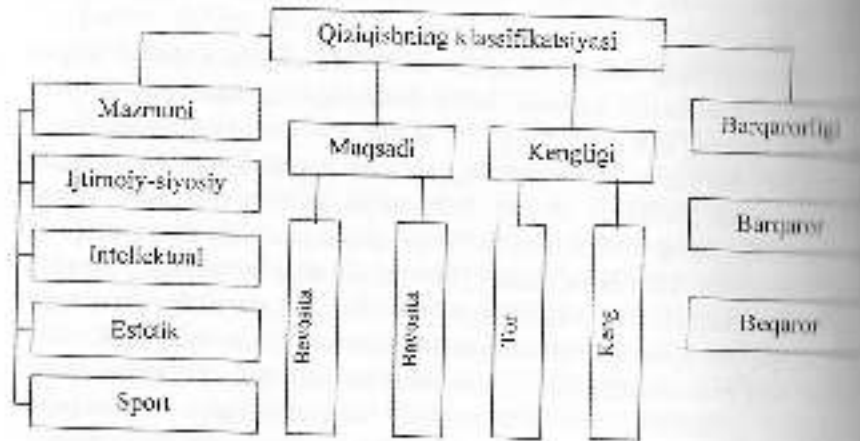
Ehtiyojlarning turlari haqida fikr bildirilganda yana shu narsaga e'tibor berish kerakki, kelib chiqishiga binoan tabiiy turga mualluqli ehtiyoj o'z predmetiga ko'ra moddiy guruhga xuddi shu mezonlar bo'yicha bir davrning o'zida madaniy ehtiyojning moddiy yoki ma'naviy ehtiyoj turkumiga kiritish mumkin. Shu tariqa ehtiyojning kelib chiqishi va predmeti, xususiyati bo'yicha ikki mezonga asoslanib, muayyan guruhlarga ajratiladi. Inson ongining tarixiy taraqqiyotiga nisbatan va ehtiyojlarning obyektiga bo'lgan munosabatiga binoan har xil tasniflanadi va xuddi shu mezonlarga ko'ra ular rang-barang turlarga ajratiladi. Ularning izchilligi, barqarorligi, davomiyligi, ko'lami, ahamiyatligi, predmetligi, ijtimoiyligi, individualligi kabi xususiyatlari bilan o'zaro bir-biridan farqlanadi. Ehtiyojlar faoliyati va xulq-atvor motivlari bilan teng aloqada bo'ladi.

Psixologiya fanida ehtiyoj quyidagi tiplarga ajratiladi:

1. *Individual* – yakka shaxsga yo'naltirilgan.
2. *Guruhiy* – real guruhlarga moddiy va ma'naviy intilish.
3. *Jamoaviy* – jipslashgan guruhlar talabi majmuasi.
4. *Hududiy* – etnik guruhning muayyan o'ziga xus talablarini qondirilishi.
5. *Etnik* – ma'lum millat yoki xalqlarning safarbarligini ta'minlash.
6. *Umumbashariy* – er yuzi xalqlarining umumiy talablarining majmuaviy aks etishi.

Inson shaxsining faolligi uning qiziqishlarida ham namoyon bo'ladi. Qiziqish shaxsning muhim psixologik jabhalaridan biri hisoblanib, unda insonning individual xususiyati bevosita mujassamlashadi. *Qiziqish* – insonlarning dunyoqarashi, e'tiqodlari, ideallari, ya'ni uning oliy maqsadlari, orzu niyatlari, orzu umidlari bilan bevosita muhim rol o'ynaydi hamda ularning muvaffaqiyatli kechishini ta'minlash uchun xizmat qiladi.

Qiziqishlarning klassifikatsiyasi va ularning mazmuni quyidagi jadvallarda ifodalanadi.

Qiziqish bilimlarni ongli, puxta, barqaror, anglagan holda o'zlashtirishda, shaxs qobiliyati, zehni, uquvchanligini rivojlantirishga, olamni mukammalroq tushunishga, bilim saviyasining kengayishiga yordam beradi.

Qiziqish motiv singari borliqning mo'jizakor tomonlarini bilishga, fan asoslarini egallashga, faoliyatning turli-tuman shakllariga nisbatan ijodiy yondashishni vujudga keltiradi, mehnatga, ta'limga mas'uliyat bilan munosabatda bo'lishni shakllantiradi, har qaysi yakkahol (individual) shaxsga ishchanlik, g'ayrat-shijoat, engilmas irodani tarkib toptirishga puxta psixologik shart-sharoitlarni yaratadi.

Qiziqishning psixologik mohiyatidan kelib chiqqan holda yondashilganda, qiziqish, insonga intilish, faollik, ichki turtki ehtiyojni ro'yobga chiqarish manbai, rolini bajaradi.

Qiziqish muammosi psixologik nuqtai nazardan

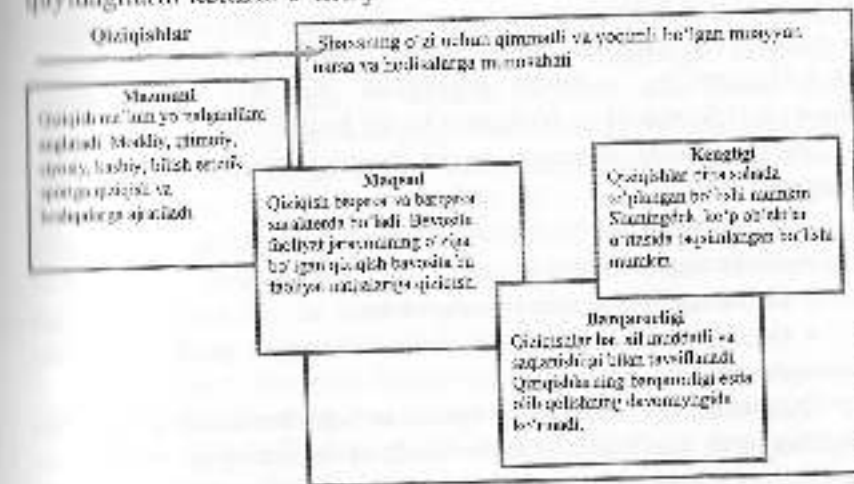
L.A.Dobrinin, N.D.Levitov, M.F.Betyayev, L.A.Gordon, L.I.Bajovich, N.G.Mordova, M.G.Davletshin, M.V.Vohidov, E.G'.G'oziyev va hoshqalarning nazariy metodologik xususiyatga ega bo'lgan asarlarida hamda maxsus eksperimental tadqiqotlarida rivojlantirildi.

Qiziqishni psixologik mohiyatining dastlabki ko'rinishi - bu shaxs tomonidan anglab etish yoki tushunish imkoniyatidir. Shaxs qiziqish mahsulini, uning oqibatini anglash, tasavvur etish imkonligina obyektiv borliqdagi narsa va hodisalarga ongli, tanlab munosabatda bo'ladi.

Lekin bu voqeelik (anglash, tushunish) insonda birdaniga sodir bo'lmaydi, balki muayyan vaqt davomida unda bilish jarayonlari, shaxsiy fazilatlari, individual-tipologik xususiyatlari rivojlanishi tufayli yuzaga keladi.

Inson o'z shaxsiy qiziqishini qandirgandan keyin unda yuqimli his-tuyg'ular uyg'onadi, ruhiy qoniqish esa o'z navbatida ko'rsatlanish (praksik) hissini vujudga keltiradi, buning natijasida frustrasiya (ruhiy tushkunlikka tushish) uning shaxsiyatini egallaydi.

Shu o'rinda qiziqishlarning tarkibiy qismlar sifatida quyidagilarni keltirib o'tish joiz:

Qiziqishni psixologik mohiyatining uchinchi ko'rinishi-uning irodaviy sifatlari bilan umumlashgan tarzda vujudga kelishidir. Irodaviy zo'r berish, muayyan qaror bo'yicha intilish, ba'zi

qiyinchiliklarni yengish, mustaqillikni namoyon qilish xususiyatini qaror toptiradi, shaxsni maqsad sari etaklaydi.

Qiziqishni psixologik mohiyatining to'rtinchi ko'rinishi oliy nerv faoliyati xususiyatlari va temperament tiplari bilan birga mujassamlashgan holda namoyon bo'lishidir.

Qiziqishning nerv-fiziologik mexanizmlari to'g'risida mulohaza yuritilganda, dastavval rus olimi *I.P.Pavlovning* oliy nerv faoliyati haqidagi ta'limotini ta'kidlab o'tish joiz, uning "*bu nima?*" refleksi, ya'ni orientirovka (mo'ljal olish) refleksi qiziqishning moddiy negizini tushuntirishda muhim ahamiyat kasb etadi. *I.P.Pavlov* va uning shogirdlaridan keyin *P.K.Anosin*, *N.A.Bernshteyn*, *B.M.Teplov*, *V.S.Merlin*, *V.D.Nebilitsin* va boshqalar insondagi qiziqishning nerv-fiziologik mexanizmlarini bosh miya katta yarim sharlari po'stlog'ida orientirovka refleksi negizida murakkab muvaqqat bog'lanishlarning vujudga kelishidir, degan tarzda talqin qildilar. Qiziqishning moddiy asoslari o'zaro induksiya qonuni, po'stloqdagi optimal qo'zg'atish o'chog'i va *dinamik stereotiplar* (*I.P.Pavlov*), *dominanta* (*A.A.Uxtomskiy*), *orientir murakkab psixofiziologik hodisa* (*E.N.Sokolov*) va boshqalar bo'lib hisoblanadi.

Psixologiyada qiziqish mana bunday tiplarga ajratilishi mumkin:

- *Mazmuniga ko'ra:* shaxsiy va ijtimoiy;
- *Maqsadiga binoan:* bevosita va bilvosita;
- *Ko'lamiga qaraganda:* keng va tor;
- *Qiziqishlar darajasi bo'yicha:* barqaror va beqaror va boshqalar.

Qiziqishning mazmun jihatidan o'zaro tafovutlanishi quyidagilarda mujassamlashadi: bilish ehtiyojlarining obyektlari qaysilar, bilimning mazkur faoliyat maqsadi bilan mutanosibliigi; shaxsning yashayotgan muhitiga nisbatan munosabati kabilar.

Qiziqishning maqsad jihatidan farqi bevosita va bilvosita namoyon bo'ladigan qiziqishlarning vaqetlik, jismlar va hodisalarning emosional jozibaliligi, his-tuyg'ularga ega bo'lishligi, tashqi ta'sirlarga beriluvchanligi tufayli vujudga

keladi. Bevosita qiziqishlar o'rganilayotgan narsaning ma'nosi bilan uning shaxs faoliyati uchun ahamiyati moc tushgan taqdirda qat'iy bo'lishi mumkin. Psixologiyada bevosita qiziqishning muvofiq kelishi faoliyatning maqsadini anglash bilan bog'liq bo'lgan bilishni *ehtiyof* deb atash qabul qilingan. U yoki bu hodisani (hodisalar mohiyatini) bilish, ko'rish, idrok qilish, tushunib etish uchun qiziqarli tuyulgan ichki kechinmalar bevosita qiziqishni aks ettiradi. Bilvosita qiziqishlar mehnat faoliyati yoki ta'lim olish jarayonining muayyan ijtimoiy ahamiyati bilan uning shaxs uchun subyektiv ahamiyati o'zaro moc tushganida bilvosita qiziqish yuzaga keladi. Mehnat faoliyati va ta'lim jarayonini ongli tashkil etish etakchi va ustavor rol o'ynaydigan bilvosita qiziqishlarni tarkib toptirish uchun maxsus tamoyillarga, omilkor ta'lim yo'riqlariga o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Odamlarning qiziqishlari o'zining ko'lamini bilan bir-biridan farq qiladi. Shunday shaxslar toifasi ham mavjudki, ularning qiziqishlari faqat bir sohaga qaratilgan bo'ladi. Boshqa bir toifaga taalluqli odamlarda esa qiziqishlar qator sohalarga, fanlarga, obyektlarga yo'naltirilganini uchratishimiz mumkin. Lekin turli sohaga nisbatan qiziqishlarning biri, agarda ularni oqilonu baholash imkoniyatiga bo'lsa, *ikkinchisiga* salbiy ta'sir etishi mumkin emas. Qiziqishning torligi ko'pincha salbiy hodisa sifatida baholanishi mumkin, lekin ayni chog'da ularning kengligi ham nuqson tariqasida tahlil qilinsa bo'ladi. Biroq shaxsning barkamol shaxs bo'lib kamol topishi qiziqishlar ko'lamini tor emas, balki keng miqyosda bo'lishini taqazo etadi.

Qiziqishlar o'zlarining darajasiga qarab *barqaror* va *beqaror* turlarga ajratiladi. *Barqaror qiziqishga* ega bo'lgan shaxs uzoq vaqt davomida yoqtirgan predmetlariga, obyektlariga, hodisalarga nisbatan o'z maylini hech o'zgarishsiz saqlab tura oladi. Shu boisdan inson ehtiyojlarini o'zida mujassamlashtiruvchi, shaxsning ruhiy fazilatiga aylana boshlagan qiziqishlar barqaror qiziqishlar deyiladi.

Inson shaxsi xulq-atvorining o'z motivlari bo'ladi. *Motiv* — ma'lum ehtiyojlarni qondirish bilan bog'liq bo'lgan qandaydir

faoliyatga moyillikdir. Agar ehtiyojlar inson shaxsi faolligining mohiyatini tashkil etsa, motivlar bu mohiyatning namoyishi bo'lishidan iboratdir. Shaxsning ehtiyojlari motivlar bilan bog'liqdir. Shuning uchun motivlar bir-biridan ehtiyoj turlariga qarab farqlanadi. *Masalan*, moddiy ehtiyojning qondirilishi bilan bog'liq bo'lgan motivlar yoki ma'naviy ehtiyojlarning qondirilishi bilan bog'liq bo'lgan motivlar bo'lishi mumkin. Motivlar anglanilgan va anglanilmagan bo'lishi mumkin. Anglanilmagan motivda odam nimanidir istaydi, ammo o'sha narsa nimaligini tasavvur qila olmaydi. Demak, motivlar inson shaxsi hulk-atvorini va turli faoliyatlarini harakatga keltiruvchi sababdir. Xatti-harakatlarning muhim motivi e'tiqoddur. *E'tiqod* – shaxsning o'z qarashlari, tamoyillari, dunyoqarashiga mos ravishda harakat qilishga undovchi anglanilgan ehtiyojlar tizimidir. Tilaklar ham xatti-harakat motivlari bo'lib, bu motivlarda mazkur vaziyatda bevosita bo'lmagan yashash va taraqqiy etish sharoitlarida ehtiyojlar o'z ifodasini topadi.

Faoliyatga nisbatan anglanilmagan mayllar borasida eng ko'p o'rganilgan masala *ko'rsatma berishdir*. Bu masala gruzin psixologi D.N.Uznadze va uning xodimlari tomonidan ishlangan. *Ko'rsatma berish* deganda bilish faoliyati bilan bog'liq bo'lgan ehtiyojlarni ma'lum usulda qondirishga tayyor turish tushuniladi. Talabalar o'qituvchilar beradigan topshiriqlarni bajarishga doim tayyor turadilar.

Shaxsning malaka va odatlari

Har bir odam bilim bilan birga malaka va odatlarni egallaydi. Malakalar bir necha xil bo'ladi (yozish, o'qish, yurish, musiqa chalish, sport va hokazo). Maqsadni ko'zlab biror nima bajarish malakaga bog'liqdir. *Malaka* – deb avval engli bajarilib, keyinchalik avtomatlashgan xatti-harakatlarga aytiladi. Istalgan malakani qayta-qayta takrorlash natijasida hosil qilish mumkin. Malakalar *sodda va murakkab* bo'lishi mumkin. *Masalan*, mashina huydash, musiqa chalish, kasb egallash murakkab

malaka, mix qoqish, o'tin arralash-*sodda malaka* hisoblanadi. Malakalarni mashq qilish natijasida egallanadi. Shaxsda malakadan tashqari odatlar ham bo'ladi. *Odat* kishi qalbiga o'rnatilib, uning ehtiyojiga aylanib qolgan harakatlardir. *Masalan*, o'talab turib yuvinish, ovqatlanish, ozoda yurish kabilar. Odatlar *salbiy va salbiy* bo'ladi. *Salbiy odatlarga* yolg'on gapirish, ichish, chukich kabilar kiradi. Malaka va odatlarning nerv-fiziologik mexanizmini *shartli refleksning hosil bo'lish mexanizmi* tashkil qiladi. Bu shartli refleks oddiy emas, balki dinamik stereotip tizimidagi, ya'ni takrorlash natijasida mustahkamlangan shartli reflekslar majmuasidan iborat. *Masalan*, bola bolalar bog'chasiga o'rganganuncha qiynaladi, chunki undagi sharoitga ularda dinamik stereotip hosil bo'ladi. Yangi hosil qilinadigan malakalar ilgari hosil qilingan malakalarga bog'liq bo'ladi. Ilgarigi malakalar yangisiga ijobiy ta'sir qilsa, malakalarning kuchayishi kuzatiladi. *Masalan*, chet tillaridan birortasini o'rgangan odam boshqa bir chet tilini o'rganishda qiynalmaydi. Agar ilgari malaka yangisini hosil qilishga salbiy ta'sir qilsa malakalar *interferensiyasi* deyiladi. *Masalan*, bir sohada ishlagan odam butunlay boshqa sohaga o'tsa qiynaladi. Shaxs shug'ullanayotgan ishi bilan uzoq vaqt shug'ullanmаса *malakalar so'nishi hodisasi* kuzatiladi. Bu *malakalarning diavtomatizatsiyasi* deyiladi. Malakalarning hosil bo'lish negizi va mustahkamlanishi odamning yoshiga bog'liq, *masalan* tilga 4-5 yoshda tez o'rganiladi. Hunar egallash 12-13 yoshda tez o'rganiladi. Malakalarning mustahkamligi qiziqishlarga, shaxsning individual xususiyatlariga hamda asab tizimiga bog'liq bo'ladi. *Masalan*, xoleriklarda malaka tez, melankoliklarda sekin hosil bo'ladi.

Demak, malakalar shaxsning tarkib topishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Shaxsni individualligi uning ijtimoiy munosabatlarida belgilanadi. Bu borada quyidagi fikrlarni keltirib o'tish joiz. Atoqli psixolog *K.K.Platonov* shaxsni "konkret odam yoki dunyoni yaratuvchi subyektdir", *L.I.Bojovitch* esa "odam o'zini anglash jarayonida yaxlitligini idrok qiladi, unda "Men" degan tushuncha paydo bo'ladi" deb ta'kidlaydilar. *A.N.Leontevning*

"Faoliyat, Ong, Shaxs" degan kitobida shaxs haqida ajoyib fikrlar mavjud. "Bu oliy olam birligi hayotida doimiylikni saqlaydi, har qanday sharoitda shaxsligicha boshqalar ko'z o'ngida va o'z ko'z o'ngida qoladi".

Mazkur fikrlardan ko'rinadiki, shaxs o'zini o'zi anglashga qodir, ijtimoiy munosabatlarning subyekti, o'zini o'zi anglash imkoniyatiga ega bo'lgan ongli mavjudot sifatida e'tirof etiladi. Shu bois, insonlar jamoasi, ijtimoiy tarixiy jarayonlarining ta'sirida kamolga yetadi.

Shaxsning psixologik tuzilishi modellari tahlili

Shaxsning tuzilishi to'g'risidagi muammo o'zining tadqiqot doirasi predmetidan tashqariga chiqadi. Shaxs tuzilishiga oid ilmiy tasavvurlarning yaratilishi, ishlab chiqilishi yaxlit nazariyaning zaruriy sharti hisoblanib, insonning ijtimoiy mohiyati qirralarini ochish imkoniga egadir. Xuddi shu boisdan psixologiya hamda uni talqin qilish yuzasidan falsafa, pedagogika, tibbiyot singari fanlarning namoyandalari tomonidan turlicha fikrlar bildirilayotganligi bunga yaqqol misoldir.

Psixologiya fanida shaxsga strukturaviy yondashish bo'yicha eng salmoqli ilmiy izlanishlar amalga oshirilganligi qonuniy holat bo'lib, shaxs tuzilishining xilma-xil modeli yaratilganligi fikrimizning yorqin dalilidir. **H.G.Anan'evning fikricha**, psixologik hodisalarni aql (intellekt), hissiyot (emotsiya) va irodaga ajratish jarayonini inson psixologiyasida strukturaviy yondashish tajribasining dastlabki ko'rinishi bo'lib, uning haqqchilligi ko'pgina psixologlar tomonidan tan olingan. **L.S.Vigotskiyning mulohazasiga ko'ra**, insonning psixik funksiyalarini yuksak, madaniy hamda quyî, tabiiy turlarga ajratish mumkin. Chunki ularning negizida ta'lim bilan insonning oliy nerv faoliyatida birinchi va ikkinchi signallar tizimi o'zaro ta'sirining ifodalanishi yotadi.

Shaxs tuzilishining modelini ishlab chiqishdagi muhim qiyinchilikni eng asosiy sababi har xil nuqtai nazarlar

mavjudligida namoyon bo'ladi. Ular shaxsning tuzilishiga ko'ra, substansional va ideal, irsiy va psixologik tomonlarga ega bo'lib, **V.M.Banishikov** tadqiqotlarida asoslaniladi.

Mulohazadan ko'rinib turibdiki, bunda shaxsning "substansional tomonini" irsiy, kundalik faoliyatda egallagan tematik jabhalar bilan taqqoslaganda, mustaqil strukturaviy tarkib sifatida, alohida reallikka ega emas. Bunday tahlil individual yoqellik ustida gap borayotganini bildiradi. **A.G.Kovalevning** fikricha, temperament tabiiy xususiyatlarning muhimligini bildirib keladi.

B.D.Pariginning fikricha, shaxsning statik tuzilishiga quyidagilar kiradi:

- umuminsoniy psixologik xususiyatlar;
- milliy, kasbiy, iqtisodiy, siyosiy, sinfiy birlikka aloqador ijtimoiy o'ziga xos xususiyatlar;
- shaxsning individual betakror xususiyatlari.

Chet el psixologlarining shaxs tuzilishi mohiyatini ochib berishga qaratilgan ko'pgina yondashuvlari ham yuksak ko'rsatkichlarga erishmagaligi tufayli bu masalani yoritish uchun keskin o'zgarish kiritilmadi.

Olimlarning shaxsning psixologik mohiyatini tushunchalar tuzish yordami bilan xaspo'shlashi ijobiy izlanish tarzida o'ziga tortadi, lekin unda shaxs "kundalik turmushimizda biz bilgan shaxsning aynan timsolidir" deb ta'riflanadi.

AQSh psixologi G.Ollportning fikricha, shaxs: ichki tizim, "dinamik qurilma", "men", "qandaydir metapsixologik men", o'zida oldindan maqsad va dizpozitsiyani va aks ettiruvchi inson talakkuri va hulq-atvorida mutanosib ravishda qaror toptiruvchi jonzotdir". Xuddi shu boisdan shaxsning sinfiy, tarixiy jihatdan yaqqol baholanishi ochilmay qoladi, ijtimoiy tahlil o'rini psixologik talqin egallaydi.

Psixologlardan **T.Parsond**, **G.Mid** va boshqalar "Shaxsning rolli tuzilishi" nomli konsepsiyani ishlab chiqib, odamning yaxlit subyektiv dunyasini uning psixologik qiyofasini diqqat markazidan, idrok maydonidan chetda qoldiradilar.

Keyingi yillarda chet el psixologiyasida olimlar diqqatini shaxs modelining psixologik omillari tortmoqda.

Ularning asosiy variantlari *G.Ayzenk, R.Kettell* konsepsiyalarini bilan bevosita bog'liqdir. Mazkur konsepsiyalar ko'p yoki miqdordagi omillar (Ayzenkda ular 2-3 ta, Kettellda esa 20 ta) ziyod) ga asoslangan bo'lib, ular muayyan darajada umumlashgan individuallikni yoki shaxs qiyofasini ifodalovchi psixologik xususiyatlarni aks ettiruvchi ruhiy tizimni qayd qilishga asoslanadi.

Ammo tub ma'nodagi shaxsning psixologik konsepsiyasi ham individuallik qiyofalarini haqiqiy ijtimoiy psixologik mohiyatni ochish imkoniyatiga ega emas, chunki xususiyatlarning qonuniy ravishdagi o'zaro aloqalari tavsiflanmay qolgan.

K.K.Platonov tomonidan ilgari surilgan shaxsning dinamik funksional tuzilishi katta qiziqish uyg'otadi.

Olim shaxs xususiyatlarining barcha boyliklarini qamrab oluvchi modelini yaratishga intiladi. Shaxs xususiyatlari, qiyofasi uning tuzilish elementlari bo'lib, xossalari hisoblanadi.

K.K.Platonov shaxs tuzilishini turli tomonlariga aloqador tuzilmaga ajratadi:

1. *Shaxsning axloqiy munosabatga yo'nalganlikni birlashtiruvchi ijtimoiy shartlangan osttuzilish.* Bu osttuzilishga aloqador shaxsning xislatlari tabiiy mayllarga bevosita bog'liq bo'lmay, tarbiyaviy yo'l bilan shakllantiriladi.

2. *Tajriba osttuzilishi, unga ta'limiy yo'l bilan egallagan bilimlar, malakalar, ko'nikmalar, odatlar kiradi.* Ammo bu narsa shaxs qiyofasining biologik shartlangan ta'siri ostida kechadi. Ushbu ost tuzilish orqali shaxs insoniyatning tarixiy tajribasi bilan bog'liq bo'ladi.

3. *Shaxsning individual xususiyatlari bilan shartlangan ba'zi psixik jarayonlar kiritiladi.* Bunda biologik shartlangan xususiyatlarining ta'siri aniqroq ko'zga tashlanadi.

4. *Biologik shartlangan osttuzilish bo'lib, biopsixik xususiyatlarni fuzilatlar temperament, jinsiy va yosh*

omillatlar, shuningdek, insonning patologik o'zgarish omillatidir. Bu ost tuzilish mashq orqali shakllantiriladi.

K.K.Platonov "Shaxsning tomonlari va uning ost tuzilishi" konsepsiyalarini sinonim sifatida qo'llanilganligini quyidagicha tushuntirib beradi: shaxsning moddiy jabhalari emas, balki funksional omillatlarining o'zaro ta'siri to'g'risida to'xtalish muhimdir".

V.S.Merlin ham shaxsning tuzilishi masalasiga alohida diqqat bergan.

Uning fikricha, shaxsning qismlarga ajratib talqin etilmaydigan jabha bu uning xislatidir, ularning har biri muayyan yo'nalganlik mohiyatini mujassamlashtirgan bo'lib, shaxs munosabatini aks ettiradi.

Shaxs tuzilishi deganda *V.S.Merlin* bo'yicha insonning o'z-o'ziga, o'zgalarga, mehnatga u yoki bu munosabatni o'zida birlashtiruvchi shaxs xususiyatlarining tashkiliy aloqadorligini ifodalovchi "simptomkomleks" - ni tushuniladi. Tadqiqotchi *N.I.Reynvaldning fikricha*, shaxsning tuzilishi va uning har bir qiyofasi (timsoli) uch mezon asosida tahlil qilinishi lozim:

- orientirovka darajasi va anglanganlik xususiyati;
- u yoki bu ehtiyojij holatlarni harakatlantirishning xususiyati hamda tashkiliyligi;
- insonning emotsional irodaviy bilishga oid sifatlarini namoyon bo'lishining jadalligi, jiddiyligi va zo'riqishi va boshqalar.

N.I.Reynvaldning izohlashicha, faollikning regulyatsiyasida psixik funksiyalarni umumlashgan guruhlashtirish uch o'lchovli (mezonli) tasnifi aql (intellekt), hissiyot (emotsiya) va iroda mohiyati zimmasiga tushishi, shaxs tuzilishini temperament, xarakter va qobiliyatlarga, ikkinchi tomondan esa ekstroversiya, introversiya omillariga ajratilishiga barham beradi.

N.I.Reynvaldning ushbu yondashuvi *A.R.Luriyani* miya faoliyatining uch blokli rolli tasnifiga bevosita mos tushadi, chunki aql (intellekt) ko'p hollarda informatsion blok orqali amalga oshadi, iroda (tashkiliylik) programmashtirish bloki bilan bog'liq, xilma-xil emotsional holatlar (hissiyot) yuzaga

kelishining negizida "energetik" blok yotadi. Aql, hissiyot, irada va ularni ro'yobga chiqaruvchi miyaning bloklari, harakatlantiruvchilarni emas, balki o'zaro uzviy bog'liq bo'lgan insonning atrof-muhitga nisbatan munosabatining uch tomonini anglatadi.

Keltirilgan fikr-mulohazalardan shuni xulosa qilish mumkinki, shaxsning tuzilish tarkibi, uning o'ziga xos individual-xususiyatlari bilan belgilansa, ayrim olimlar tomonidan tashqi obyektiv omillar asosida yuzaga kelishi ko'rsatib o'tilgan.

Tayanch tushunchalar

Autizm (yunon. auto - o'zim) - individning o'zini atrofdagi odamlardan chegaralab, o'zining kechinmalariga berilishdan iborat psixologik hegonalashuv.

Biogenetik qonun (yunon bios - hayot, genesis - kelib chiqmoq - psixologiyada E.Gekkel tomonidan ochilgan biologik qonun bo'lib, unga ko'ra ontogenez filogenezni takrorlaydi deb hisoblanadi.

Ideal (yunon. idea - g'oya, tushuncha tasavvur) - biror narsaning namunasi, ayrim odam, guruh va sinf xatti - harakatlari va intilishini belgilovchi oliy maqsad.

Individ - (lot. individuum bo'litmas ayrim jins. shaxs) - biologik turga kiruvchi alohida tirik mavjudot.

Individuallik - individning boshqalardan farqlanadigan ijtimoiy xususiyatlari va psixikasining o'ziga xosligi hamda uning qaytarilmasligi.

Konformlik (lot. conformis o'xshash, mos) - individning o'z fikrlariga tegishli tomondagina qo'shilib, ichki tomondan esa qo'shilmay o'z fikrida qolishi, guruhga ongli ravitda moslashishi.

"Men" - **konsepsiya** (lot. conceptio - qabul etish - odamning o'zi to'g'risida nisbatan barqaror, aniqlangan, o'z kechinmalarida ifodalanadigan taassurotlar tizimi.

Frustratsiya (yunon. frustration - aldanish, behuda ko'rish, talqinarchilik, rejalarining izdan chiqishi) - kishining lacadga erishish yo'lida uchraydigan, obyektiv ravishda yengib bo'lmaydigan yoki subyektiv ravishda shunday tuyuladigan qiyinchiliklar tufayli paydo bo'ladigan psixik holati.

Shaxs - ijtimoiy munosabatlarga kiruvchi va ongli fauliyat bilan shug'ullanuvchi betakror odam.

Ehtiyoj - odam va hayvon faulligining asosiy manbai, aniq sharoitlar bilan bog'lik zaruriyatning ichki holati.

Qiziqish - shaxsning o'zi uchun qimmatli va yoqimli bo'lgan muayyan narsa yoki hodisalarga munosabati, keng va tor, chuqur va yuzaki barqaror bo'lishi mumkin.

Mustaqil ishlash uchun tavsiya etilayotgan mavzular

1. Shaxs haqida tushuncha.
2. Individ shaxs, individuallik tushunchalari.
3. Shaxs faulligi tushunchalarining mazmuni.
4. Shaxs shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar.
5. Shaxsning malaka va odatlari.
6. Endopsixika va ekzopsixika haqida tushuncha.
7. Chet el psixologiyasida shaxs nazariyalari.
8. Sobiq sovet psixologiyasida shaxs rivojlanishi nazariyalari.
10. Shaxsning psixologik tuzilishi modellari tahlili.
11. Shaxsda o'zini o'zi anglashni tarkib topishi.
12. Ijtimoiy muhit va shaxs shakllanishi.
13. Shaxs shakllanishida irsiyat
14. Shaxs shakllanishi va talim-tarbiya.
15. Ehtiyojlar faullik manbai sifatida
16. Ehtiyojlar turlari.
17. Inson ehtiyojlarining rivojlanishi
18. Qiziqishning psixologik tavsifi.
19. Shaxsning ustanovkasi yoki anglanmagan mayillar.
20. Shaxsning e'tiqod va dunyoqarashi.

Test topshiriqlari

1. **Shaxs tushunchasiga to'g'ri ta'rif berilgan qatorni toping?**

- A) Jamiyatda rivojlanuvchi til yordamida boshqa odamlar bilan munosabatga kirishuvchi inson;
- B) Odam boshqa odamlar bilan munosabatda shaxsga aylanadi;
- V) Voqelikni bildiruvchi va uni o'zgartiruvchi subyektni aytiladi;
- G) Ongli subyektl faoliyatda bo'ladigan muloqot madaniyatiga ega bo'lgan jamiyatda yashaydigan kamil inson;
- D) Kishilik jamiyatida yashaydigan faoliyatning biror turi bilan shug'ullanadigan til orqali atrofdagilar bilan normal muloqotda bo'ladigan ongli individ.

2. **Biogenetik nazariyaning mazmuni qaysi qatorda ko'rsatilgan?**

- A) Biologik qarish;
- B) Bilish jarayonlari va biologik yangilik;
- V) Taraqqiyotning bosh maqsadi biologik determinantlarga qaratiladi va ularning mehnatidan ijtimoiy psixologik xususiyatlar keltirib chiqaradi;
- G) barcha javoblar to'g'ri;
- D) to'g'ri javob berilmagan.

3. **Biogenetik qonun qaysi olimlar tomonidan kashf qilingan?**

- A) Krechmer, Myuller;
- B) Myuller va Gekkel;
- V) Xoll va Shtern;
- G) Myuller va Xoll;
- D) Krechmer va Gekkel.

4. **Mazkur qonunga ko'ra, shaxs psixologiyaning individual taraqqiyoti butun insoniyat taraqqiyotining asosiy bosqichlarini qisqacha takrorlaydi degan g'oya yotadi...**

- A) Sotsiogenetik;
- B) Psixogenetik;
- V) Psixodinamik;

- G) Biogenetik;
- D) Kongnitiv.

5. **Qaysi qatorda biogenetik nazariya namoyandalari ko'rsatilgan?**

- A) V.Shtern va E.Erikson;
- B) K.Levin va E.Krechmer;
- V) V.Shtern va E.Krechmer;
- G) S.Xoll va E.Torndayk;
- D) B.Skinner va K.Levin.

6. **Psixologik taraqqiyotning bosh konuni deb nomlangan rekaptulyatsiya qonuni ya'ni filogenezni qisqacha takrorlashi qonunini kashf qilgan olim?**

- A) E.Krechmer;
- B) V.Shtern;
- V) S.Xoll;
- G) Myuller;
- D) Gekkel.

7. **Konstitutsion psixologiya ya'ni insonning tana tuzilishiga asoslangan nazariya namoyandasi qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?**

- A) E.Krechmer;
- B) V.Shtern;
- V) S.Xoll;
- G) Myuller;
- D) Gekkel.

8. **Krechmer insonlarning tana tuzilishiga qarab, ularni necha gurubga ajratadi?**

- A) Ikki;
- B) Uchta;
- V) To'rtta;
- G) Beshta;
- D) Oltita.

9. **Shaxs faolligi deganda nimani tushuniladi?**

- A) Tevarak-atrofdagi olam bilan munosabatda bo'ladi;
- B) Tashqi muhit bilan aloqasi;
- V) Shaxsning qiziqishlari va ehtiyojlarida aks etadi;
- G) Odamning atrofdagi tashqi muhitga ko'rsatadigan ta'siri;

D) Barcha javoblar to'g'ri.

10. "Odam o'zining avlodlaridan nasliy yo'l bilan o'tgan instinktiv mayllarning namoyon bo'lishi tufayli faoldir. Instinktiv mayllar asosan jinsiy instinktlar shaklida namoyon bo'ladi". Mazkur fikr kim tomonidan ilgari surilgan?

- A) V.Vundt;
- B) E.Torndayk;
- V) Z.Freyd;
- G) S.Xoll;
- D) E.Krechmer.

11. Z.Freyd shaxs faoliyatida nimani e'tirof etadi?

- A) Ehtiyoj;
- B) Qiziqish;
- V) Jinsiy mayllar;
- G) Motiv;
- D) Ishtiyoq.

12. Hozirgi zamon psixologiyasida shaxs faolligi manbai – bu ...

- A) Ehtiyoj;
- B) Qiziqish;
- V) Ishtiyoq;
- G) Jinsiy mayllar;
- D) Motiv.

13. Shaxs faolligining manbai sifatida namoyon bo'ladigan va uning yashash sharoitiga bog'liqlikni ifodalovchi holat – bu

- A) Ehtiyoj;
- B) Qiziqish;
- V) Motiv;
- G) Ishtiyoq;
- D) Jinsiy mayllar.

14. Shaxsning oliy nerv faoliyatidagi narsa va hodisalarni bilishi, anglashi istagi bilan bog'liq bo'lgan munosabat

- A) Ehtiyoj;
- B) Motiv;
- V) Qiziqish;

G) Jinsiy mayllar;

D) Ishtiyoq.

15. Ma'lum ehtiyojlarni qondirish bilan bog'liq bo'lgan qandaydir faoliyatga moyillik deb ataladi.

- A) Ehtiyoj;
- B) Motiv;
- V) Qiziqish;
- G) Jinsiy mayllar;
- D) Ishtiyoq.

16. shaxsni o'z qarashlari tamoyillari dunyoqarashlariga mos ravishda harakat qilishga undovchi anglangan ehtiyojlar tizimidir.

- A) Ehtiyoj;
- B) Faollik;
- V) E'tiqod;
- G) Maqsad;
- D) Malaka.

17. Ko'rsatma berish qaysi olim tomonidan fanga kiritilgan?

- A) L.S.Vigotskiy;
- B) S.L.Rubinshteyn;
- V) D.B.Elkonin;
- G) D.N.Uznadze;
- D) K.D.Ushinskiy.

18. Ko'rsatma berish tushunchasiga berilgan ta'rif qaysi qatorda ko'rsatilgan?

- A) Ehtiyojlar orqali faollikka undash;
- B) Bilish faoliyati bilan bog'liq bo'lgan ehtiyojlarni ma'lum usulda qondirishga tayyor turishi;
- V) Faoliyatga nisbatan anglangan mayllar;
- G) Inson shaxsi xulq-atvorini va turli faoliyatlarini harakatga keltiruvchi sabablar;
- D) Odamning atrofidagi tashqi muhitga ko'rsatadigan ta'siri.

19. Avval ongli bajarib, keyinchalik avtomatlashgan xatti-harakatlarga aytiladi.

- A) Malaka;
- B) Ko'nikma;

- V) Odat;
- G) Maqsad;
- D) Motiv.

20. Psixodinamika nazariyasining namoyandasi qaysi qatorda ko'rsatilgan?

- A) E.Krechmer;
- B) E.Erikson;
- V) S.Xoll;
- G) V.Shtern;
- D) K.Levin.

21. "Fazoviy zarurat maydoni" nazariyasining asoschisi qaysi qatorda ko'rsatilgan?

- A) E.Krechmer;
- B) E.Erikson;
- V) S.Xoll;
- G) V.Shtern;
- D) K.Levin.

22. Qaysi qatorda psixogenetik nazariyaga to'g'ri ta'rif berilgan?

A) Psixikaning proporsional tarkibiy qismi bo'lmish emotsiya va shu kabilar yordamida shaxs xulqini tahlil qiluvchi nazariya;

B) Ijtimoiy xulqni muhit bilan bog'liqligini o'rganuvchi nazariya;

V) Inson hayotini ijtimoiy tarixiy vazifalari va obyektiv shart-sharoitlari mutlaqo e'tiborga olinmaydi;

G) Psixik jarayonlarning taraqqiyoti bilan belgilanadi;

D) Individning xuquqi psixologik kuch vazifasini o'tovchi ishtiyoq maqsadlar bilan boshqarib turiladi.

23. Qaysi qatorda psixodinamika nazariyasiga to'g'ri ta'rif berilgan?

A) Psixikaning proporsional tarkibiy qismi bo'lmish emotsiya, mayl va shu kabilar yordamida shaxs xulqini tahlil qiluvchi nazariya;

B) Ijtimoiy xulqni muhit bilan bog'liqlikni o'rganuvchi nazariya;

V) Inson hayotining ijtimoiy-tarixiy vazifalari va obyektiv shart-sharoitlari e'tiborga olinadi;

G) Psixik jarayonlarning taraqqiyoti bilan belgilanadi;

D) Individning xulqi psixologik kuch vazifasini undovchi ishtiyoq maqsadlar bilan boshqarib turiladi.

24. Qaysi qatorda sotsiogenetik yo'nalishning nufuzli nazariyasi to'g'ri ko'rsatilgan?

A) Individual tajriba va bilimlarni o'zlashtirish;

B) Rollar nazariyasi;

V) Fazoviy zarurat maydoni;

G) Konstitutsion nazariya;

D) Psixoanaliz.

25. Mazkur nazariyaga binoan shaxsning hayoti va uning voqelikda nisbatan munosabati ko'pincha ko'nikmalarni egallash, bilimlarni o'zlashtirishining samarasi ko'zg'atuvchini uzluksiz ravishda mustahkamlanib borishining mahsulidir. Ushbu nazariya qaysi qatorda ko'rsatilgan?

A) Individual tajriba va bilimlarni o'zlashtirish.

B) Rollar nazariyasi;

V) Fazoviy zarurat maydoni;

G) Konstitutsion nazariya;

D) Psixoanaliz.

26. Qaysi qatorda kognitivistik yo'nalishi asoschilari ko'rsatilgan?

A) Piaje, Kelli;

B) Vallon, Grimle;

V) Kolberg, Bromley;

G) Zazzo, Grimle;

D) Piaje, Zazzo.

27. Tirik mavjudotlarning o'z imkoniyati darajasida tashqi olam ta'sirlariga javob qilish uquvchanligideb ataladi.

A) faoliyat;

B) ehtiyoj;

V) qiziqish;

G) faollik;

D) e'tiqod.

28. Ehtiyojlar kelib chiqishiga ko'ra qanday turlarga ajratiladi.

- A) tabiiy va madaniy;
- B) moddiy va ma'naviy;
- V) tabiiy va ma'naviy;
- G) moddiy va madaniy;
- D) barcha javoblar to'g'ri.

29. Qiziqish tiplari nimalarga asoslanadi?

- A) mazmuniga ko'ra shaxsiy va ijtimoiy;
- B) maqsadiga binoan bevosita va bilvosita;
- V) ko'lamiga qaraganda keng va tor;
- G) darajasiga ko'ra barqaror va beqaror;
- D) barcha javoblar to'g'ri.

30. Qiziqishning psixologik mohiyati qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A) uni odamlar tomonidan anglab yetishi yoki tushunish imkoniyatidir;
- B) uning his-tuyg'lar emotsional holatlar bilan uyg'unlashgan mujassamlashgan tarzda ifodalanishidir;
- V) irodali sifatlar bilan yoinki iroda akti bilan umumlashgan tarzda vujudga kelishidir;
- G) uni oliy nerv faoliyati xususiyati va temperament tiplari bilan birga mujassamlashgan holda namoyon bo'lishidir;
- D) barcha javoblar to'g'ri.

Nazorat savollari

1. Shaxs tushunchaning mohiyatini izohlang?
2. Individ, shaxs, individuallik tushunchalarining mazmunini asoslang?
3. Shaxs faolligi tushunchalarining mohiyatiga nimalardan iborat?
4. Shaxs shakllanishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlang?
5. Shaxsning malaka va odatlarining mazmuni nima bilan belgilanadi?
6. Shaxsning psixologik tuzilish modellari tahlilini ko'rsating?

BILISH JARAYONLARI. DIQQAT

Diqqat haqida tushuncha

Odamga har bir daqiqada atrof-muhitdan juda ko'p narsa va hodisalar ta'sir etib turadi. Lekin odamga ta'sir etayotgan bu narsa va hodisalarning hammasi bir xil aniqlikda aks ettirilmaydi. Ulardan ayrimlari aniq yaqqol aks ettirilsa, boshqalari shunchaki juda xira aks ettiriladi, yoki umuman aks ettirilmaydi. Bu esa odamga ta'sir etayotgan narsalarga diqqatning qay darajada qaratilishiga bog'liqdir. Demak, diqqatimiz qaratilgan narsa va hodisalar aniq va to'la aks ettiriladi.

Diqqat tushunchasiga psixolog olimlar tomonidan bir qator ta'riflar keltirilgan. Xususan, psixolog P.I.Ivanov tomonidan diqqat deb- ongni bir nuqtaga to'plab muayyan bir obyektga faol qaratilishga aytiladi.

F.N.Dobrinin, N.V.Kuzmina, I.V.Straxov, M.V.Gamezo, N.F.Gonobolin va boshqalarning fikriga ko'ra, diqqatning vujudga kelishi ongning bir nuqtaga to'planishi, ong doirasining torayishini bildiradi, g'uyoki bunda ong doirasi bir muncha tug'izlanadi.

Ye.B.Pirogovaning ta'kidlashicha, diqqat individning hissiy, aqliy yoki harakatlantiruvchi faolligi darajasining oshirilishini taqozo etadigan tarzda ongni yo'naltirilganligi va biror narsaga qaratilganligidir. Professor *M.G.Davletshin* muallifligidagi "Psixologik atamalarni qisqacha izohli lug'ati" da diqqat - ongimizning muayyan obyektga yo'naltirilishi va unda to'planishidan iborat psixik holat. Professor *V.M.Karimovaning* fikricha, diqqat-shunday psixik jarayonki, uning yordamida ongimiz o'zimiz uchun ahamiyatli bo'lgan narsalar, hodisalar predmetlar mohiyatiga qaratiladi. Ya'ni diqqat-ongning yo'nalganligini tushuntiruvchi psixik jarayondir. Psixologik lug'atda diqqat-ongimizning muayyan obyektga yo'naltirilishi va unda to'planishidan iborat psixik holat. Ongimiz yo'naltirilgan narsalar *diqqatning obyekti* deb ataladi. Obyektiv voqealikdagi

narsa va hodisalar, shuningdek, subyektiv kechinmalarimiz taassurotlarimiz diqqat obyekti bo'lishi mumkin. Diqqat og'ir hissiyot va iroda singari mustaqil ong sohasini tashkil qilmaydi, u har bir ong funksiyasi bilan birgalikda namoyon bo'ladi. Shaxs diqqat bilan idrok, tasavvur va tafakkur qiladi, diqqat bilan esda qoldiradi va esga tushiradi.

Diqqatda ongniing voqelikka nisbatan tanlab munosabatda bo'lish xususiyati namoyon bo'ladi. Biz biror obyektga diqqat qilar ekanmiz, ongimizda faqat shu obyektning o'zining aks ettirib, ayni vaqtda qolgan narsa hamda hodisalarni ong doirasidan chetda qoldiramiz. Shunday qilib, **diqqat** -ongni muayyan bir nuqtaga to'plab, obyektga faol yo'naltirishdir.

Diqqat shunday muhim jarayondirki, u odamning barcha faoliyatlarida albatta ishtirok qiladi.

Eng sodda faoliyatdan tortib, eng murakkab faoliyatni ham diqqatning ishtirokisiz bajarish mutlaqo mumkin emas. Shuning uchun diqqatning inson hayotidagi roli benihoya kattadir. *Jumladan*, fransuz olimi Kyuve geniallikni chidamli diqqat deb ta'riflashi, **Nyutonning** kashfiyot fikri doimo shu masalaga qaratilish jarayoni deyishi, **K.D.Ushinskiyning** "Diqqat ruhiy hayotimizning shunday yagona eshigidirki, ongimizga kiradigan narsalarning barchasi shu eshik orqali o'tib kiradi" degan fikrlari uning nechog'li ahamiyatli ekanini bildiradi. Haqiqatdan ham diqqat eshigidan tashqarida qolgan narsa ongimizga yetib bormaydi.

Diqqat psixik faoliyatning yo'naltirilishi va shaxs uchun ma'lum ahamiyatga ega bo'lgan obyekt ustida to'planishidan iborat bilish jarayonidir. **Yo'naltirish** deganda, psixik faoliyatning tanlovchanlik tabiati, obyektga ixtiyoriy va beixtiyoriy tanlash tushuniladi. O'quvchi maktabda o'qituvchi gapirayotgan gaplarni eshitib o'tirish jarayonida tinglayotganlarini ongli ravishda tanlab oladi hamda uning diqqati ongli ravishda qo'zg'algan shu maqsadga bo'ysundirilgan bo'ladi. O'quvchining biror boshqa narsaga chalg'imasdan o'quv materialining

munosabatiga zehr qo'yib o'tirishida uning psixik faoliyatining yo'nalishi ifodalanadi.

Psixik faoliyatning yo'naltirilishi deganda ana shu tanlashga tushunilib qolmay, balki tanlanganlarini saqlash va qo'llab-quvvatlash tushuniladi.

Diqqatning bilish jarayoni uchun ahamiyatini alohida ta'kidlab o'tish lozimdir. Diqqat sezish jarayonida, idrok qilishda, soxtira, xayol va tafakkur jarayonlarida har doim ishtirok etadi. Diqqat barcha aks ettirish jarayonlarimizning doimiy yo'ldoshidir. Diqqat barcha psixik jarayonlarimizda qatnashsa ham, lekin diqqatning o'zi hech narsani aks ettirmaydi.

Odam biror narsaga zo'r diqqat bilan kirishgan paytida uning tashqi qiyofasida ayrim o'zgarishlar ko'zga tashlanadi. Demak, diqqat odatda o'zining sirtqi ya'ni tashqi alomatlariga egadir:

Birinchidan, diqqat qaratilgan narsani yaxshi idrok qilish uchun unga muvofiqlashishga urinishdan iborat harakatlar (tikilib qarash, quloq solish) qilinadi.

Ikkinchidan, ortiqcha harakatlar to'xtaydi. Jiddiy diqqatning xususiyatlaridan biri qimirlamasdan jim turishdir. *Mosalan*, auditoriya va teatr zalidagi jimlik diqqat vaqtidagi harakatsizlik natijasi bo'lib, bu jimlik odamlar ma'ruzachini yoki artistni zo'r o'tibor bilan tinglashayotganini anglatadi.

Uchinchidan, kuchli diqqat paytida kishining nafas olishi sekinlashib va pasayib qoladi.

Demak, diqqat paytida organizm reseptorlarimiz alohida holatda bo'ladi. Ammo bu holat diqqatning faqat tashqi ifodasi bo'libgina qolmay, balki uning ma'lum yo'nalishi va barqarorligini saqlab turuvchi shartlardan biri hamdir. Shuning uchun ko'pincha biror ishni bajarishdan avval organizmimizni shu ishga moslab muayyan bir holatda tutib olamiz.

Diqqatning tashqi ifodalanishiga rassomlarning rasmlari, turli jumallardan olingan suratlar eng yaxshi illyustrativ material hisoblanadi. Ular yordamida kishi diqqatining tashqi ifodasiga xos bo'lgan mimika va pantomimikani ko'rsatish mumkin.

Diqqatning nerv-fiziologik asoslari

Odamga har bir daqiqada ta'sir qilib turadigan qo'zg'atuvchilar turlicha reflekslarga sabab bo'ladi. Chunki har qanday refleks organizmning tashqi ta'surotga beradigan qonuniy javob reaksiyasidir.

Diqqatning nerv-fiziologik asosida **orientirovka** yoki **tekshirish** deb ataladigan maxsus refleks yotadi. Bunday refleksni akademik I.P.Pavlov maxsus ibora bilan "Bu nima gap refleksi" deb ham ataydi. Ana shu refleks odatda organizmga to'satdan birorta yangi narsaning ta'siri yoki haddan tashqari kuchli ta'surot orqali hosil bo'ladi. Orientirovka yoki tekshirish refleksi diqqatning fiziologik asosi hisoblanadi, chunki bu refleks bosh miya yarim sharlarining po'stida kuchli qo'zg'alish jarayonidan iborat bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda har bir daqiqada organizmga turli narsalarning ta'siridan hosil bo'lgan qo'zg'alishlarga nisbatan orientirovka yoki tekshirish refleksi ayni chog'da nisbatan kuchli (ya'ni optimal) qo'zg'alish manbaini yuzaga keltiradi.

Bosh miya yarim sharlarining po'stida paydo bo'ladigan kuchli qo'zg'alish manbai nisbatan uzoqroq saqlanib turadigan mustahkam qo'zg'alish bo'ladi.

Ana shu nuqtai-nazardan akademik I.P.Pavlov "Diqqatning fiziologik asosini bosh miya po'sti qismidagi optimal qo'zg'alish manbai tashkil qiladi", deb ta'kidlagan. Buni biz akademik I.P.Pavlovning quyidagi so'zlaridan ochiq oydin ko'rishimiz mumkin. "Miya yarim sharlarining optimal qo'zg'alishga ega bo'lgan qismida - deydi I.P.Pavlov, - yangi sharili reflekslar yengillik bilan hosil bo'ladi va differensirovka muvaffuqiyatli ravishda paydo bo'ladi. Shunday qilib, optimal qo'zg'alishga ega bo'lgan joy ayni chog'da bosh miya yarim sharlarining ijodga layoqatli qismi desa bo'ladi. Miya yarim sharlarining sust qo'zg'algan boshqa qismlari bunday xususiyatga qobil emas. Ularning ayni chog'da funksiyasi juda nari borganda tegishli

qo'zg'atuvchilar asosida ilgari hosil qilingan reflekslarni qayta tiklashdan iboratdir".

I.P.Pavlov tomonidan kashf etilgan **nerv jarayonlarining induksiya qonuni** diqqatning fiziologik asoslarini tushunib olish uchun ahamiyatga egadir. Mana shu qonunga muvofiq, bosh miya po'stining bir joyida maydonga kelgan qo'zg'alish jarayonlari bosh miya po'stining boshqa joylarida tomozlanish jarayonlarini yuzaga keltiradi.

Bosh miya po'stining ayrim bir joyida yuzaga kelgan tomozlanish jarayoni bosh miya po'stining boshqa joylarida kuchli qo'zg'alish jarayonlarini paydo bo'lishiga olib keladi. Ayni shu paytda har bir onida miya po'stida qo'zg'alish jarayoni uchun optimal, ya'ni nihoyatda qulaylik bilan harakatlanuvchi biror bir kuchli qo'zg'alish manbai mavjud bo'ladi.

"Agar bosh suyagiga qarash imkoni bo'lganda, degan edi I.P.Pavlov, uning ichidagi miya ko'rinadigan bo'lsa, agar miya yarim sharlarida optimal kuchli qo'zg'alish uchun eng yaxshi sharoit tug'ilgan nuqtasi millatlab ko'rinadigan bo'lsa, yangi sog'lom bir narsani o'ylab turgan odamning miyasiga qaraganimizda uni miyasini katta yarim sharlarida juda g'alati jimjimador shakli, surati va hajmi har damda bir o'zgarib, turlanib, jimir-jimir qilib turgan yorug' narsani u yoqdan ba yoqqa yugurib qimirlab turganini va miya yarim sharining bu yorug' narsa atrofidagi boshqa yerlarni bir muncha xira tortib turganini ko'radik".

A.A.Uxtomskiy tomonidan ilgari surilgan **dominantlik tamoyili** ham diqqatning fiziologik asoslarini aniqlash uchun katta ahamiyatga ega.

Dominantlik tamoyiliga muvofiq miyada qo'zg'alishning har doim ustun turadigan hukmron o'chog'i mavjud bo'ladi. bu hukmron qo'zg'alish o'chog'i aynan shu damda miyaga ta'sir qilib, unda yuzaga kelayotgan hamma qo'zg'alishlarni qandoydir ravishda o'ziga tortib oladi va buning natijasida boshqa qo'zg'alishlarga nisbatan uning hukmronligi yanada oshib

boradi. Nerv tizimi faoliyatining tabiati qo'zg'atishning hukmida bo'lishi yoki dominantning mavjudligi bilan asoslanadi.

Bu hol psixologik jihatdan biror qo'zg'atuvchilarga diqqatning qaratilishi va ayni chog'da ta'sir qilib turpan boshqa qo'zg'atuvchilardan diqqatning chalg'ishida ifodalanadi.

Jiddiy diqqat, odatda o'ziga xarakterli bo'lgan tashqi ifodalari bilan bog'liq bo'ladi. Narsani yaxshilab idrok qilishga qaratilgan harakatlar bilan (tikilib qarash bilan eshitish) ortiqcha harakatlarni to'xtatish, nafas olishni sekinlashtirish, diqqat uchun xos bo'lgan yuz harakatlari bilan bog'liq bo'ladi.

Diqqat turlari

Odam ayrim narsalarga o'z diqqatini ongli ravishda o'z hohlab qaratsa, boshqa bir narsalar diqqatni beixtiyor yoki bizning hohishimizdan tashqari jalb qiladi. Odam psixik faoliyatining muayyan obyektga yo'naltirilishi va to'planishida ifodalanadigan *diqqat quyidagi turlarga* bo'linadi.

- *diqqatning aktivligiga qarab* – ixtiyorsiz, ixtiyoriy va ixtiyoriydan so'nggi diqqat;

- *diqqatning obyektiga qarab* – tashqi va ichki diqqat;

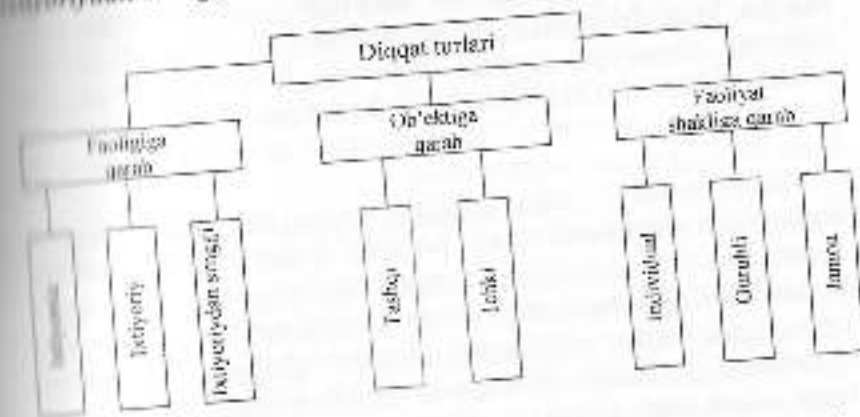
- *diqqatning faoliyat turlariga qarab* – individual, guruhli va jamoaviy diqqat.

o *Ixtiyorsiz diqqat* deb to'satdan ta'sir qilgan biror sabab tufayli bizning hohishimizdan tashqari husil bo'ladigan diqqatga aytiladi.

o Odamning ko'z o'ngida paydo bo'ladigan juda yorqin rangli narsalar, o'zining tashqi ko'rinishi jihatidan odatdagi narsalardan keskin farq qiluvchi predmetlar, to'satdan paydo bo'lgan qattiq tovush, biror narsaning keskin harakati va shu kabilar ixtiyorsiz diqqatni yuzaga keltiruvchi sabablar bo'lishi mumkin. Masalan, hikoya o'qish mashg'uloti paytida to'satdan uchib o'lgan reaktiv samolyotning qattiq va bahaybat tovushi hammaning diqqatini beixtiyor o'ziga jalb qiladi.

Ixtiyorsiz diqqat odamning har turli ehtiyojlari va qiziqishi bilan bevosita bog'liq bo'lgan diqqatdir. Shuning uchun ham ayrim holatdagi ehtiyojlarimiz, qiziqishlarimiz bilan bog'liq bo'lgan narsalarning ta'siri ixtiyorsiz diqqatga sabab bo'ladi. Masalan, o'qish o'yin paytida zaldan eshitib qolgan bolani qiziqtirgan tovushga ovozi uning diqqatini o'yindan darhol o'ziga jalb qilib oladi.

Ayrim adabiyotlarda diqqatning ikkita va ayrimlarida uchta turla bo'rsatiladi. Ular *ixtiyorsiz diqqat, ixtiyoriy diqqat va ixtiyoriydan so'nggi diqqat turlaridan* iboratdir.

Diqqat turlarida insonda yuzaga keladigan holatlar quyidagi jadvalda aks ettirilgan:

Diqqat turlari	Maqsad	Irodaviy zo'r berish
ixtiyorsiz	-	-
ixtiyoriy	+	-
ixtiyoriydan so'nggi	+	-

Ixtiyorsiz diqqatning *nerv-fziologik asosini orientirovka yoki bu nima?* refleksi tashkil qiladi. Chunki tevarak-atrofimizdagi narsalarning salgina o'zgarishi bizda darhol orientirovka refleksini yuzaga keltiradi. Boshqacha qilib aytganda, "Nima gap" degan ma'noda atrofimizga razm sola boshlaymiz.

Ixtiyoriy diqqat deb, oldindan belgilangan qat'iy bir maqsad asosida va ongli ravishda diqqatimizni ma'lum bir narsa va hodisalarga qaratishimizga aytiladi.

Odanning ko'pchilik faoliyatlari asosan ixtiyoriy diqqatning ishtiroki bilan amalga oshiriladi. Shuning uchun barcha faoliyat turlarida, ya'ni o'qish, o'yin va mehnat faoliyatlarida ixtiyoriy diqqatning roli juda kattadir. Ixtiyoriy diqqat ixtiyorsiz diqqatga nisbatan uzoq vaqt mobaynida davom etadigan diqqat turi bo'lib, u zo'r berishlikni, ya'ni irodaviy kuch sarf qilishlikni talab etadi.

Ixtiyoriy diqqatning *nerv fiziologik asosida* miya yarim shaxlarining po'stida vujudga keladigan optimal qo'zg'alish manbai bilan ikkinchi signallar sistemasining faoliyati yotadi. Ixtiyoriy diqqatning yuzaga kelishida nutqning roli g'oyat kattadir. Chunki ko'pchilik hollarda hoh ta'lim jarayonida bo'lsin, hoh mehnat jarayonida bo'lsin nutq orqali turli vazifalar qo'yish bilan ixtiyoriy diqqat ishga solinadi.

Shuni aytish lozimki, ixtiyoriy diqqat har doim ixtiyorsiz diqqat bilan almashinib turadi. Ixtiyoriy diqqat vaqtida odam tez charchaydi, chunki ixtiyoriy diqqat odamdan hamma vaqt iroda kuchini sarflashni talab etadi. Iroda kuchini sarflash orqali, ya'ni odam o'zini majbur qilish orqali diqqatni safarbar qilishi odamni charchatadi. Ixtiyorsiz diqqatda esa hech qanday iroda kuchini ishga solish talab etilmaydi. Shuning uchun ixtiyorsiz diqqatda odam charchamaydi. Ana shu jihatdan olganda ta'lim va mehnat jarayonida ixtiyoriy diqqatning vaqti-vaqti bilan ixtiyorsiz diqqatga o'tib turishi yaxshi bo'ladi.

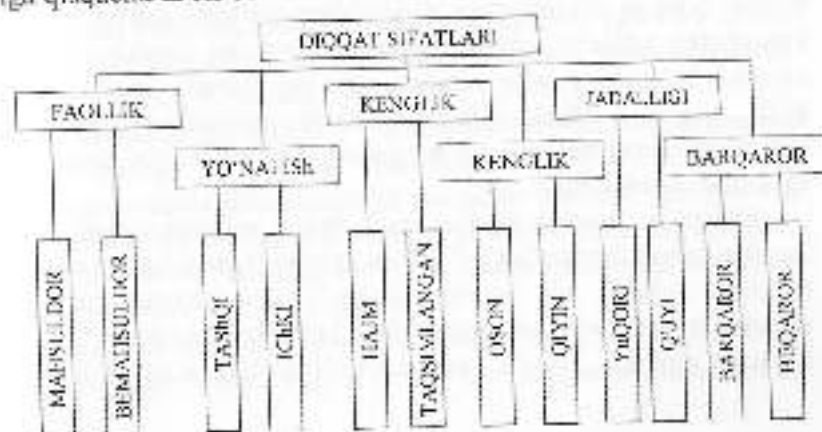
Ixtiyoriy va ixtiyorsiz diqqatdan tashqari uning yana bir alohida turini *ixtiyoriydan so'nggi diqqatni* ko'rsatib o'tish mumkin. Bu tushuncha psixologiyaga N.F.Dobrinin tomonidan kiritilgan.

Agar maqsadga qaratilgan faoliyatda shaxs uchun diqqatning ixtiyoriy to'planganidagi kabi faqat faoliyat natijasi emas, balki uning mazmuni va jarayonning o'zi qiziqarli va ahamiyatli bo'lsa *ixtiyoriydan so'nggi diqqat* deb tushunish mumkin. Bu holda faoliyat kishini shu qadar qiziqtirib yuboradiki, u diqqatni

obyektga qaratish uchun sezilarli irodaviy kuch-g'ayrat sarflamasam ham bo'laveradi. Shunday qilib, ixtiyoriydan so'nggi diqqat ixtiyoriy diqqatdan keyin namoyon bo'lgan holda shuning o'zidagina iborat deb hisoblash mumkin emas. *Masalan*, yuqori sinf o'quvchisi imtihonga tayyorlanayotib qiyin kitobni qisqacha mazmunini yozib chiqar ekan, oldiniga o'zini diqqat-o'tiborli bo'lishga, chalg'imaslikka majbur qiladi. Lekin keyinchalik u ishga shunday qiziqib ketadiki, oqibatda uni kitobdan chalg'itish qiyin bo'ladi. Dastavval irodaviy kuch-g'ayratlar madadiga tayangan diqqat ixtiyoriydan so'nggi diqqatga aylanadi. Ixtiyoriydan so'nggi diqqat biror narsaga uzoq vaqt davomida juda ham barqaror qaratilishi bilan belgilanadi, ko'proq yuqori darajadagi jadal va umumli aqliy faoliyatning barcha turdagi mehnatning yuksak unumdorligini asosli ravishda ana shunday diqqat turi bilan bog'liq deb hisoblaydilar.

Diqqat xususiyatlari

Odanning diqqati bir qancha xususiyatlarga ega bo'lib, ulardan asosiylari – *diqqatning kuchi va barqarorligi, diqqatning ko'lami, diqqatning bo'linuvchanligi va diqqatning ko'chuvchanligidan* iboratdir. Diqqatning mazkur xususiyatlari quyidagi jadvalda to'liq aks ettirilgan va shunga muvofiq har biriga qisqacha ta'rif berib o'tamiz.

Diqqatning kuchi va barqarorligiga ko'ra, odamlarning diqqatlari o'zining kuchi va barqarorligi jihatidan bir-biridan farq qiladi. Ayrim odamlarning diqqati kuchli va barqaror bo'lsa, boshqa bir odamlarning diqqati kuchsiz va beqaror bo'ladi.

Diqqatning kuchi va barqarorligi deb, odam o'z diqqatini biror narsa yoki hodisaga uzoq muddat davomida muttasil qaratib tura olishiga aytiladi. Diqqatning kuchi va barqarorligi inson hayotida juda katta ahamiyatga ega. Chunki diqqatni ma'lum muddat biror narsaga muttasil, ya'ni uzluksiz tarzda qaratib odam ishlay ham olmaydi, o'qiy ham olmaydi va hatto o'ynay ham olmaydi.

Diqqatning kuchli va barqaror bo'lishi bir qancha sabablarga bog'liqdir. *Birinchi*dan, diqqatimiz qaratilgan narsaning xususiyatlari, biz uchun bo'lgan ahamiyatiga, *ikkinchi*dan, diqqatimiz qaratilgan narsa bilan amalga oshiriladigan faoliyatlarimizga, *uchinchi*dan, nerv tizimining ayrim xususiyatlariga bog'liqdir. Bularning hammasi obyektiv, ya'ni bizning irodamiz bilan bog'liq bo'lmagan sabablardir. Diqqatning kuchi va barqarorligi albatta subyektiv, ya'ni odamning ayni chog'dagi holati bilan ham bog'liq. *Masalan*, ayni chog'da betobroq bo'lib turgan odamning yoki boshiga bir og'ir tashvish tushgan odamning diqqati kuchli va barqaror bo'la olmaydi.

Odamlar o'z diqqatlarining ko'lami jihatidan ham bir-birlaridan farq qiladilar. Ayrim odamlar diqqatining ko'lami keng bo'lsa, boshqa bir odamlar diqqatining ko'lami torroq bo'ladi. Diqqatning ko'lami ayni bir vaqtda odamning idrokiga sig'ishi mumkin bo'lgan narsalar miqdori bilan belgilanadi. Boshqacharoq qilib aytganda, idrok qilish jarayonida diqqatimiz qaratilgan narsalardan qanchasini ongimizga sig'dira olishimiz diqqatning ko'lamini tashkil etadi.

Diqqat ko'lamini tajriba yo'li bilan aniqlash qiyin emas. Buning uchun diqqatning ko'lamini aniqlayotgan odamga ayni bir vaqtning o'zida bir necha o'zaro bog'lanmagan harflarni, raqamlarni va turli geometrik shakllarni ko'rsatish yo'li bilan aniqlash mumkin. Bunda odam ko'rsatilayotgan narsalardan ayni

vaqtda qanchalik ko'pini birdaniga idrok eta olsa, uning diqqati shunchalik keng bo'ladi.

Diqqatning ko'lami odatda *taxistoskop* degan maxsus asbob bilan aniqlanadi. Bu asbob yordamida ayni bir vaqtning o'zida idrok ettiriladigan narsalar juda tez ko'rsatiladi. Bunda odam o'z diqqati doirasiga qancha narsa sig'dira olsa, ana shunga qarab, diqqatning keng yoki torligi aniqlanadi. O'lkazilgan tajribalarning ko'rsatishicha, katta yoshli odamlarda o'z diqqat doiralari ayni bir vaqtda 3 tadan 6 tagacha bir-biri bilan bog'liq bo'lmagan narsalarni sig'dira oladilar.

Diqqat ko'lamining keng bo'lishi odam idrok qilayotgan narsalarini atrotlicha va chuqur aks ettirishi, binobarin bilish jarayonlarini sifatli bo'lishi uchun juda katta ahamiyatga egadir.

Odamning diqqati bir vaqtda faqat bitta narsagagina emas, balki ikkita yoki uchta narsaga ham birdaniga qaratilishi mumkin. Ana shunday paytlarda diqqatning bo'linishi talab qilinadi. Demak, *diqqatning bo'linishi* deganda biz ayni bir vaqtda diqqatimizni ikki yoki uch narsaga qaratishimizga aytamiz. Agar diqqatimiz hitta narsaga qaratilgan bo'lsa, ya'ni diqqatimiz bitta narsa ustida to'plangan bo'lsa, uni *konsentratsiyalashgan (to'plangan) diqqat* deb yuritiladi. Buning aksincha agar diqqatimiz ayni bir vaqtda bir necha narsaga qaratilgan bo'lsa, buni *bo'lingan, diqqat* deb yuritiladi.

Shuni ta'kidlash lozimki, aslini olganda diqqatning ayni bir chog'da ikki yoki undan ortiq narsaga qaratilishi, ya'ni bir necha narsalarga bo'linishi amaliy jihatdan mumkin emas. Shuning uchun diqqatning bo'linishi, ya'ni ayni bir vaqtda ikki yoki uch narsaga birdaniga qaratilishi o'z mohiyati jihatidan diqqatning bir narsadan boshqa bir narsaga nihoyatda tezlik bilan bo'linishini talab qilgan vaqtda diqqatimiz bir narsadan ikkinchi narsaga shu qadar tezlik bilan ko'chadiki, buni biz payqay olmaymiz. Natijada diqqatimiz ayni bir vaqtning o'zida bir necha narsalarga birdaniga qaratilayotgandek bo'lib ko'rinadi.

Diqqatning ana shunday bo'linuvchanlik xususiyati hayotda juda katta ahamiyatga ega. Chunki bir qancha mehnat turlari

diqqatning bo'linuvchanlik xususiyatiga ega bo'lishlikni talab qiladi. Bunday xususiyat pedagoglar uchun juda zarur bo'lgan xususiyatdir. *Masalan*, tarbiyachi bolalar bilan biror mashg'ulot yoki suhbat o'tkazayotgan paytida diqqatni bir necha narsalarga, ya'ni gapirayotgan gapiga, bolalarni quloq solib o'tirishlariga va bundan so'ng nimalar haqida gapirishga qarata olishi lozim. Ana shundagina tarbiyachi suhbat yoki mashg'ulot paytida garohol boshqara oladi.

Diqqatning bo'linishi har kimda har xil bo'ladi. Buning sababi shundaki diqqatning yengillik bilan bo'linishi diqqatimiz qaratilgan narsalarning ilgaridan bizga qanchalik tanishligi bilan bog'liqdir. Agar diqqatimiz qaratilgan narsalarning ayrimlari bizga yaxshi tanish bo'lsa ya'ni biz ularni ilgaridan yaxshi bilsak faoliyat jarayonida bir necha ishlarni birdaniga ya'ni birga qo'shib bajara olamiz. *Masalan*, yozish harakati ilgaridan bizga yaxshi tanish bo'lgani uchun darsda ham eshitib, ham yozib o'tira olamiz. Shunday qilib, diqqatning bo'linuvchanligi juda ko'p faoliyatlarimiz uchun zarur bo'lgan xususiyatdir.

Diqqatning ko'chuvchanligi odamning diqqati har doim bir narsadan ikkinchi bir narsaga, bir faoliyatdan ikkinchi faoliyatga ko'chib turadi. Diqqatning ana shunday xususiyatini *diqqatning ko'chuvchanligi* deb yuritiladi. Diqqatning ko'chuvchanligi diqqatning bo'linuvchanligi bilan bog'liq xususiyatdir. Yuqorida aytib o'tganimizdek, diqqatning ayni bir vaqtda birdaniga bir necha narsaga qaratilishi, ya'ni diqqatning bo'linishi o'z mohiyati jihatidan diqqatning bir narsadan ikkinchi narsaga juda tez ko'chishidan iboratdir. Ana shu jihatdan olganda diqqatning ko'chuvchanlik xususiyati juda ko'p faoliyat va uning turlari uchun zarur bo'lgan xususiyatdir. *Masalan*, hikoya o'qib berish mashg'ulotida bolalar o'z diqqatlarini hikoya eshitishdan surat ko'rishga, undan so'ng yana eshitishga bema'lol ko'chira olishlari kerak. Agar maktab o'quvchilariga nisbatan oladigan bo'lsak, o'quvchilar o'z diqqatlarini bir dars predmetidan boshqa bir dars predmetiga bema'lol ko'chira olishlari kerak. Aks holda

o'quvchilar o'tgan dars ta'sirida o'tirib, yangi darsning muammosini sifatli o'zlashtira olmaydilar.

Diqqat hamma vaqt ham bir narsadan ikkinchi narsaga, bir faoliyat turidan boshqa bir faoliyat turiga osontlik bilan ko'cha bermaydi. Ba'zan qiyinchiliklarga to'g'ri kelib qoladi. Albatta bunday o'z sabablari bor. *Masalan*, bunday sabablardan biri – diqqatimiz ko'chirilishi lozim bo'lgan narsalar yoki harakatlar o'rtasida bog'lanish bor yoki yo'qligiga bog'liq. Agarda diqqatimiz ko'chirilishi lozim bo'lgan narsalar o'rtasida ma'lum jihatdan mazmuniy bog'liqlik bo'lsa, diqqatimiz osontlik bilan ko'chadi. Odamning qiziqishlari va ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lgan narsalarga ham diqqat yengillik bilan ko'chadi.

Shunday qilib, diqqatning ana shu yuqorida ko'rib o'tgan asosiy xususiyatlari odamning barcha turdagi faoliyatlari uchun juda kerakli xususiyatlardir. Diqqatning ana shu xususiyatlari tufayli odam atrofidagi muhitga, undagi turli-tuman o'zgarishlarga tez moslasha oladi. Diqqatning bu asosiy xususiyatlari odamga tug'ma ravishda, ya'ni irsiy yo'l bilan berilmaydi. Bu xususiyatlar odamning yoshlik chog'idan boshlab turli faoliyatlar o'yin, o'qish va mehnat faoliyatlari jarayonida tarkib topib boradi.

Diqqat borasidagi psixologik nazariyalar

Psixologiya fanining aksariyat manbalarida *diqqat* deb psixik faoliyatning yo'naltirilishi va shaxs uchun ma'lum darajada ahamiyatga ega bo'lgan obyektning ustida to'planishi tushuniladi. Diqqat shunday muhim bir psixik jarayonki, u insonning jamiki faoliyatlarida bevosita ishtirok etadi. *I.P.Pavlovning* oliy nerv faoliyati haqidagi ta'limoti va *A.A.Uxtomskiylar* tomonidan ilgari surgan dominantlik tamoyili va ularning zamondoshlari tadqiqotlarida diqqatning fiziologik asoslari va mexanizmlarini ilmiy nuqtai nazardan tushuntirish imkonini yaratdi.

Sobiq sovet psixologiyasida diqqat muammosi xorij psixologiyasiga nisbatan ancha murakkab mustaqil ilmiy

manbalarga ega hisoblanadi va u shu bilan o'zaro farq qiladi. Sobiq sovet psixologiyasida diqqatga nisbatan mukammal qat'iy fikr vujudga kelgani yo'q, lekin uning atrofida juda ko'p tortishuvlar, munozaralar bo'lib o'tgan. Diqqatning psixologik tabiati to'g'risidagi 20-30-yillarda boshlangan ilmiy bahslar, to hozirgi kungacha davom etib kelmoqda. Ilmiy munozaralarning zamirida asosiy fikr diqqatning bitta obyektga qaratilishidir. Bu ilmiy model ong obyekt tarzida ifodalanadi. Bu g'oyani yirik psixolog *P.P.Blonskiy* ilgari surgan va asoslagan. Uning fikricha, odamning ongi bitta obyektga qaratilgandan keyin u atrofdagi narsa va hodisalarni ko'rmaydi. Ko'pchilik psixologlar *P.P.Blonskiy*ning bu fikriga qo'shilmaydilar. Jumladan, atoqli psixolog *S.L.Rubinshteyn* mulohazasiga ko'ra, diqqat onga ham, obyektning xususiyatlariga ham bog'liq emas. Buning ahamiyatli tomoni diqqatning obyektga yo'naltirilishidir. Mazkur yo'naltirishning asosiy sabablari sifatida shaxs, ehtiyoj, maqsud ko'rsatiladi. Demak, diqqat odamning munosabati orqali ifodalanadi, ya'ni diqqat – munosabattir. Bu yerda diqqat psixik jarayon emas, balki shaxs xususiyatini belgilab beriyapti.

Diqqat qaralgan tashqi ifodaga ega bo'lgan obyektning sezish, idrok qilishdan iboratdir. Shu o'rinda qarama-qarshilik vujudga keladi, chunki obyektning yo'qolishi bilan diqqat ham o'z funksiyasini tugatadi. *A.N.Leontev* mulohazasiga ko'ra, bu orientir faoliyati emas, chunki obyektning paydo bo'lishi bilan diqqat ham namoyon bo'ladi, obyekt yo'q bo'lsa, demak diqqat ham bo'lmaydi, deb ta'kidlaydi. *P.Ya.Galperin* esa obyektning paydo bo'lishi bilan diqqat yuzaga keladi. Obyekt yo'qolgandan keyin esa psixik qism bo'lgan tekshirish, nazorat qilish jarayoni boshlanadi. Demak, diqqat onging bir obyektga yo'naltirilishi va ongli holatni nazorat qiluvchi jarayondan iboratdir.

Psixologiyada diqqatni "yo'naltirish" deganda, psixik faoliyatning tanlovchanligi va ixtiyoriy hamda ixtiyorsizligi tushuniladi.

20-yillarda bir qancha psixologlar diqqat masmmosini ustanovka bilan bog'lab tushuntirishga harakat qiladilar. Buning

ilmiy isboti sifatida *K.N.Kornilov* tahriri ostida 1926-yilda chop etilgan psixologiya darsligidagi bir mavzu "*Ustanovka va diqqat*" deb atalganligi bilan izohlash mumkin. Darslikda ta'kidlanishicha, qator obyektlardan bir obyektga ajratish diqqatning selektiv kechinmasidir va buni obyektiv hodisalar bilan tushuntirish, sezgi organlarining ustanovkasidan, ishlash xususiyatidan iboratdir.

Shunga o'xshash g'oya *L.S.Vigotskiy*ning dastlabki tadqiqotlarida ham ko'zga tashlanadi. *L.S.Vigotskiy* diqqat bilan aloqador bo'lgan ikkita ustanovka turini ajratib ko'rsatadi, ular:

a) *sensor ustanovka* – tayyorgarlikda idrokning ustunligi qobiliyati;

b) *motor ustanovka* – tayyorgarlikda harakatning ustunligi qobiliyati.

Sensor ustanovkada idrok, motor ustanovkada esa harakat ustunligi sezilib turadi. *L.S.Vigotskiy* unga misol qilib jismoniy tarbiya mashg'ulotida komanda (buyruq) berishni misol keltiradi. Safda turganlarga qarab "O'ng" deb aytamiz. Shu zahotiyoq sallanganlar buyruq oxirini aytishga sensor ustanovka qo'zg'aydi "ga!" deyish oyoqlarni aylantirishga moslashish bilan bog'liq motor ustanovka komanda oxirini eshitishni ta'minlaydi.

Bu yillarda psixologlar ustanovkani kishining ijtimoiy tajribasi bilan bog'liq ravishda tadqiqot qilishga harakat qilganlar. *P.P.Blonskiyning* mulohazasicha, diqqatning asosida kishining ijtimoiy qiziqishlari yotadi. Psixologlar orasida diqqatni tushuntirishda turli qarashlar, nazariyalar vujudga keladi. Vaholanki, *P.P.Blonskiy* diqqat bilan qo'rquv, vahimani bir narsa deb qaraydi. *Qo'rquv* – bu diqqatning intensivroq namoyon bo'lishi, ya'ni maksimal darajada aks etishi deb tushuntiradi. Bu yerda psixik faoliyatning ma'nosi butunlay yo'qotib ko'rsatilgandek tuyuladi va diqqat biologik nuqtai nazardan qaraganga o'xshab ketadi. Biologik pozitsiyada diqqat bosh miya yarim sharhlari faoliyati bilan emas, balki vegetativ nerv tizimi bilan bog'liqlikda tushuntiriladi.

Taniqli psixolog *D.N.Uznadzening* diqqatni ustanovka bilan bog'lash nazariyasiga *N.F.Dobrinin* qarshi chiqdi. *N.F.Dobrinin fikricha*, diqqatni ustanovka bilan bog'lovchi nazariya quyidagi jihatlarni hisobga olmagan. Diqqat haqiqatdan ma'lum moslashuvchi harakatlar bilan birga bo'ladi, lekin bu harakatlarga burib yetmaydi. Agar tomoshabin sahnadan o'girilsa, ko'zini yumadi, qulog'ini berkitadi, u sahnada nima bo'layotganiga diqqat qilmaydi. Sahnaga qarash va eshitish uchun boshqa hamma narsulardan chalg'ish kerak va idrokni sahnada bo'layotgan hodisalarga qaralish lozim. Qarab turib ko'rmaslik, tinglab turib eshitmaslik mumkin. Diqqat shundan iboratki, u nimaga qaratilgan bo'lsa uni ko'rish demakdir. Yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqqan holda *N.F.Dobrinin* diqqatni kishi psixik faoliyatini biron-bir obyektga yo'naltirish va to'plash bilan boshqa obyektlardan chalg'ish orqali tushuntiradi.

Diqqat psixik faoliyatning qandaydir obyektga yo'nalishi va to'planishi orqali o'rganishni qator mualliflar tanqid qiladilar. Ana shulardan biri *S.L.Rubinshteyn*dir. *S.L.Rubinshteyn* diqqatni alohida mazmunga ega emasligiga qo'shiladi, lekin uning guvohlik berishicha, diqqatni biror obyektga tanlab yo'nalishi uning fenomenologik xarakteridir. Bunday fenomenologik tavsifnomada ham diqqatning tabiati va xususiyatlari ochilmay qolaverar ekan.

Psixolog *G.S.Bakradze* diqqatning obyektga to'planishi faoliyatning roli haqida qiziqarli ilmiy tekshirish tajribasini o'tkazgan. Agarda diqqatni zaifligini tekshiruvchi o'z vaqtida payqab, unga nisbatan qandaydir muskul harakatini amalga oshirsa, u yana tiklanadi. Bulardan tashqari diqqat barqarorligini faoliyatning xarakteriga, shaxsning o'ziga bog'liqligi bir qancha psixologlar tomonidan isbotlangan.

Jumladan, *A.P.Gazova* diqqatning bo'linuvchanligini ko'p stanokda ishlovchi to'quvchilarda o'rganib, juda qimmatli materiallarni yig'adi. Uning fikricha, diqqat bu kasbdagi odamlarda ixtiyorsiz va ixtiyoriy muvozanatlashgan bo'lishi mumkin. Bir necha stanokda ishlash malakalari hosil bo'lishi

natijasida bularda ixtiyoriy muvozanatlashgan diqqat turi vujudga keladi.

Diqqatning bo'linuvchanligi ustida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ikkita yoki uchta ishni birdaniga bajarish mumkin, bunda *I.P.Pavlov* ko'rsatganidek, ulardan biri tanish (ishlash oldin bajarilganligini eslatuvchi) va bosh miya yarim shurilar po'stlog'ida "navbatchi punktlar" mavjud bo'lsa amalga oshiriladi. Ikkita faoliyatni bir davrning o'zida bajarish uchun faoliyatning biri diqqatni talab qilmaydigan yoki avtomatlashgan bo'lishi talab qilinadi. Kishida bunday imkoniyat faqat mashq qilish orqaligina yuzaga kelishi mumkin.

Sobiq sovet psixologiyasi namoyandalari, jumladan *N.F.Dobrinin* o'zi va shogirdlari o'tkazgan tekshirishlariga asoslanib, bunday tipologiya diqqatning mohiyatini ochishga yetarli emas deb hisoblaydi. Turmushda shunday odamlar uchraydiki, ular obyektini ko'p, ham aniq idrok qila oladilar. Yana shunday toifadagi kishilar mavjudki, ular narsalarni ham kam, ham noaniq idrok qiladilar, o'zlaridan ko'p narsalarni qo'shib yuboradilar.

Tadqiqotchi *Ye.B.Pirogova* o'quvchilarda eshitish va ko'rish diqqatini o'rganib, eshitish diqqatining ko'lami ko'rish diqqatidan bir necha bor kichikligini ta'kidlab o'tadi.

Diqqat muammasini o'rganuvchi olimlar uning boshqa psixik jarayonlar bilan bog'liqligi va roli masalalarini o'rganganlar. Jumladan, *N.N.Lange*, *A.R.Luriya* va boshqalarning tadqiqotlarida ko'rishimiz mumkin.

N.N.Lange diqqatning iroda, reflektiv, instinktiv, perseptiv holatlar bilan bog'liqligini o'zining "*Irodaviy diqqat nazariyasi*" asarida ko'rsatib beradi. *A.R.Luriyaning* fikricha, kichik yoshdagi bolalarda diqqatning bu holatini ko'rish oson. Birinchi bosqichda u beqarorligi va ko'laminin torligi uchun qo'zg'atuvchilar qurshovidagi diqqat bo'lolmaydi.

Ulug' rus pedagogi *K.D.Ushinskiy* ishlarida diqqat to'g'risida bir qator fikrlar aytilgan. Diqqat obyektini to'la va aniq idrok qilish qobiliyatiga ega. Ziyraklikning qator sabablariga oldin

idrok qilingan obyekt izlarining shamiyatidan tashqari **K.D. Ushinskiy** "Ta'sirolarning kuchi va to'plangan aktlarni boshqara olishni ko'rsatadi". Bolaning rivojlanishi uchun diqqatni to'g'ri yo'naltira olish muhimligini ko'rsatib o'tadilar. Diqqatning to'raligi barqarorligini ta'minlovchi to'planishning psixologik mexanizmlarini muhokama qilish ham **K.D.Ushinskiyning** asarlarida uchraydi. U diqqatning asosiy omili irodaviy boshqarish deb hisoblaydi. Shuning uchun diqqatni maqsadga yo'naltirib, boshqara olish qiyin va murakkab jarayondir. **K.D.Ushinskiyning** ko'rsatishicha, kishi o'z hissiyotlarini diqqat orqali boshqaradi, bunda u ixtiyoriy yoki faol turlarga ajratadi. Uningcha, ixtiyoriy diqqat bizning tomonimizdan zo'r berish orqali o'ziga predmet tanlaydi. Ixtiyoriy diqqatni obyektivlashtirish faol xarakteridan biridir. Chunki u kishining o'zi orqali qo'zg'atiladi va qo'llaniladi.

K.D.Ushinskiyning aytishicha, ixtiyorsiz diqqat tashqi va ichki sabablarga ko'ra hosil bo'ladi. Tashqi sabablar qo'zg'atuvchining kuchiga organizmning ayni vaqtdagi holatiga bog'liq. Passiv diqqatning ichki sabablari sezgilarimiz izlarining bog'lanishidir. Idrok qilingan obyektning yangiliklar bosqichini diqqatning istovchi omili ekanligini muallif farqlaydi. Diqqat qaratilayotgan obyekt ma'lum o'lchovda bo'lishi kerak.

Diqqatning psixologik tahlilini **K.D.Ushinskiy** tarbiya muammosi bilan bog'lab, diqqatni boshqara bilishni aqliy rivojlanish va amaliy faoliyat uchun asosiy omil deb hisoblaydi. Diqqatning maqsadga muvofiq boshqarish yoki idrok qilish paytida asosiy ishdan tashqaridagilarga chalg'imashlik tushuniladi. Tarbiyachining vazifasi bolalarning faol diqqatini to'g'ri yo'nalishda ko'rish va ularning diqqatini o'zlari boshqarishga o'rgatishdan iboratdir.

K.D.Ushinskiy tomonidan yechilgan muammolar o'tkazilgan tekshirishlar shuni ko'rsatadiki, u ongning to'planish qobiliyatini diqqat deb tushundi, shu bois diqqatni o'rganishda shaxs psixologiyasidan kelib chiqib yondashdi va tabiiy-ilmiy jihatlarini

tushuntirishda o'z davrining fiziologik bilimlaridan umumli foydalandi.

40-yillarda psixologiya fani bir qator muvaffaqiyatlarga erishdi. Psixologiya fani nazariya va tajribaga asoslangan holda juda ko'p muammolarni yechishga muvaffaq bo'ldi. Nazariy jihatdan katta o'rin olgan masalalardan biri "Oliy psixik funksiyalarning rivojlanishi va tuzilishi" to'g'risidagi **L.S.Vigotskiy** ilgari surgan konsepsiyadir. Buning asosida ikkita taraz yotadi:

A) psixik faoliyatning xarakteri haqidagi;

B) birlamchi tashqi va ichki faoliyatdan ichki psixik jarayonlarning namoyon bo'lishi haqidagi.

L.S.Vigotskiy psixik funksiyalar rivojlanishini o'rganib, ular ichiga ixtiyoriy diqqatni ham kiritadi. Uning fikricha, bola diqqatining tarixi - bu bola hulqining paydo bo'lishi tarixidir. **L.S.Vigotskiy** ishlarining xarakterli tomoni kishi psixikasini tushunishda tarixiy va genetik yondashishdir. Buni u diqqatni o'rganishga ham tabiiy qilgan va diqqatning rivojlanishini ko'rsata olgan. **Muallif diqqat rivojlanishining ikkita yo'nalishini ko'rsatadi.**

1. *Diqqatning natural (tabiiy) rivojlanishi.* Bunda muallif umumorganik rivojlanishini tushuntiradi, ya'ni markaziy nerv tizimining strukturaviy va funksional jihatdan o'sishini ko'rsatadi. Bu rivojlanish butun hayot davomida bo'ladi, ammo bunda "sekinlashgan" va "bir oz pasaytirilgan" ko'rinishlari mavjud.

2. *Diqqatning madaniy rivojlanishi.* Bunda ixtiyoriy diqqatning namoyon bo'lish xususiyati madaniy konsepsiya bilan bog'liq deb tushuntiriladi. Katta yoshdagi odamlar diqqatining psixologik mexanizmi haqida gapirib, tashqi operatsiya organizm xulqini ichki operatsiyasiga aylanadi, deydi. Madaniy rivojlanish bola tashqi muhit bilan aloqa qila boshlagandan o'sa boshlaydi.

L.S.Vigotskiyning ilmiy yutug'i shundan iboratki, u diqqat muammosini o'rganishda ijtimoiy va genetik nuqtai nazardan yondashdi. Ixtiyoriy diqqatni tashqi stimullar vositasida mutq funksiyasini yo'naltirish deb tushuntira oldi.

L.S.Vigotskiy ishlarini A.N.Leontev o'z tadqiqotlarida davom ettirib, ixtiyoriy diqqatning rivojlanishini o'rgandi. U ixtiyoriy diqqat xatti-harakatni boshqarishning oliy shakli va tarixiy rivojlanish mahsuli deb tushundi. **Bolalarda diqqat shakllarini tahlil qilib 3 ta bosqich mavjudligini ko'rsatdi.**

1. Natural bevosita, to'g'ridan-to'g'ri aktlardan iborat.

Bunda to'planish ixtiyorsiz namoyon bo'lib, asosan maktabgacha bo'lgan bolalarda vujudga keladi. Ya'ni bu bolalar o'z xulq-atvorlarini o'zlari boshqara boshlaydilar.

2. Tashqi belgining ahamiyatini egallash, tushuna bilishlari turadi. Bu bosqich boshlang'ich ta'limda asosiy rol o'ynaydi.

3. Tashqi taassurotlarning ichki ta'sirlarga aylanish jarayoni bilan bog'liq bo'lib, bu asosan katta yoshdagi kishilarda bo'ladi.

Uzoq vaqt A.N.Leontev maktabgacha yoshdagi bolalar diqqatini tekshiradi. Chunonchi, idrok bilan diqqat aloqasini o'rgandi. Diqqat hodisasi shunday hodisaki, u idrokning qanday kechishi bilan belgilanadi, deb tushuntirdi. A.N.Leontev keyingi ishlarini o'quvchilar diqqatini rivojlantirish va ularda idrokni boshqarish, ko'rish, eshitish, qo'yilgan topshiriqni tushunish kabilarni egallash muhim rol o'ynashini ko'rsatdi.

N.F.Dobrinin diqqatni kishi psixik faoliyatini biror bir obyektga yo'naltirish va to'plash bilan boshqa obyektlardan chalg'ishi orqali tushuntiradi. Agar yo'nalish va to'planish ixtiyorsiz bo'lsa ixtiyorsiz diqqat vujudga keladi. Agar ong qo'yilgan maqsadga muvofiq bo'lsa, u holda ixtiyoriy diqqat namoyon bo'ladi. Bular qatorida N.F.Dobrinin diqqatning uchta turini ajratadi. Uning fikricha, diqqatning uchinchi turi "*Ixtiyoriydan keyingi diqqat*" deb ataladi. Bu ixtiyoriy diqqat kabi maqsadga qaratilgan bo'lib, irodaviy zo'r berishni talab qilmaydi. Bular to'g'risida N.F.Dobrinin shunday deydi. "*Ixtiyoriy diqqatda qiziqishga intilishga o'rin bor, lekin bu qiziqish faoliyatning natijasiga qiziqishdir. Faoliyatning o'zi esa qiziqarsizdir. Kishi psixik faoliyatining ajoyib xususiyati shundan iboratki, natijaga qiziqish jarayonga qiziqishga aylanadi. Bu*

ixtiyoriy diqqat ixtiyoriydan so'nggi diqqatga oylanganda bo'ladi".

B.G.Ananeev "*O'quvchilarda diqqatni tarbiyalash*" nomli asarida diqqatni hamma vaqt tekshirish, tadqiq qilish kerak deydi. Uning uchun mana bunday vaziyatlarga e'tibor qilishni ko'rsatib o'tadi, darsni to'g'ri tashkil qilish, ta'limning puxtaligi, o'qituvchining pedagogik mahorati, o'quvchilarning darsdagi faoliyatini to'g'ri tashkil qila bilish kabilarni ta'kidlaydi. B.G.Ananeev bu bilan diqqatning uzoq vaqt bir obyekt ustida to'play bilish kerakligini uqtiradi.

Diqqat muammosini tadqiq qilish I.V.Straxov asarlarida o'z aksini topgan. Uning qarashlariga ko'ra, kishi diqqati kelib chiqishiga va ishlash uslubiga qarab ijtimoiy tabiatga ega. U kishilarning mehnat faoliyatiga sabab bo'ladi va mehnat jarayonining asosiy psixologik komponentlaridan biri bo'lib sanaladi. Diqqatning muhim belgisi faoliyat jarayonida va atrofdagilar bilan aloqada kishi psixikasining to'planishidir.

Qator munosabatlarda to'planish ikki xil xarakterda bo'ladi, u predmet va hodisalarga tanlab yo'naltiriladi, ya'ni diqqat obyektini ongli ajratish, bu vaqtda boshqa ko'p obyektlardan chalg'ish vositasi bilan aktlar tizimini tashkil qiladi, to'planish mehnat predmetiga yo'naltiriladi, lekin uning jarayoni ham diqqat objekti hisoblanadi. To'planish faoliyat obyektiga va u bilan harakatga yo'naltiradi.

Diqqat psixikaning alohida tomoni va shakli hisoblanmaydi va qandaydir birorta funksiyani bajarishga o'z-o'zidan ko'chmaydi. Maqsadga yo'nalgan, intensiv-psixik faoliyatning strukturaligi funksional asosini o'zgarishga, mahsuldorligining oshishiga va miyaning barqaror ishlashiga olib keladi.

Kishi diqqati mehnat faoliyatiga, faoliyat jarayoniga, mehnat qurollariga yo'naltiriladi. Diqqat predmetlari bir xil emas, balki har xil faoliyat turlarida turlicha bajariladigan mehnat operatsiyalari va vositalari kishi mehnat predmetiga ta'sir qiladi. Bularga bog'liq ravishda diqqatni faoliyat turlarida o'rganish psixologik muammolari vujudga keladi. O'tkazilgan tekshirishlar

asosida I.V.Straxov diqqat ko'p funksiyali jarayondir, degan xulosaga keladi. Bu funksiyalarni amaliy bajarish – mehnat, o'qish, ilmiy va boshqa faoliyat turlaridan birortasining shart-sharoiti mahsuldorligini belgilaydi.

Faoliyatning har bir turi diqqatga alohida mas'uliyat yuklaydi. Shuning uchun uning funksiyasi faoliyatning shu turiga to'g'ri kelishi muhimdir.

Diqqatning nazorat qilish-tuzatish funksiyasi ham kam ahamiyatli emas. Uning shakllari mehnat va o'quv faoliyatining har xil davrlarida bir xil bo'lmaydi.

Diqqat alohida kishilarning munosabatlarida jamoada o'ziga xos funksiyani bajaradi. Kishilarning kuzatuvchanligida, boshqa odamlarning psixik holatini tushunishda, ziyraklikning faol shakllarida aks etadi.

Ziyraklik mehnatda va kishi bilan munosabatida axloqiy-psixologik ahamiyatga ega bo'ladi. Shunga muvofiq ziyraklikning motivatsiyasi o'rganilib, uning aks etishining shakllari va ularni tarbiyalash masalasi ko'rib chiqiladi. Ziyraklikning bunday o'rganilishi uning tahlilida va shaxs psixologiyasida yangi yo'nalishdir. Ular o'z ishlarida diqqatning o'rganilishi ko'rsatilgan aspektlarini sintez qilishga harakat qiladilar.

Yuqorida bayon etilgan fikrlardan ko'rinib turibdiki, I.V.Straxov diqqatning bilish jarayonidagi ahamiyatiga uning faol psixologik aks ettirish imkoniyatiga alohida e'tibor beradi. Shuningdek, diqqat bilish faoliyatining borliq bilan aloqasida, uni keng va chuqur aks etishida muhim mexanizm bo'lib hisoblanadi.

Diqqat shaxsning yo'nalishida to'plangan jarayon sifatida ishlaydi. Keng ma'noda bu so'z asosida ehtiyoj, qiziqish, qarash, ideal kabi tarkibiy qismlar mavjud.

Diqqat psixik jarayonlar tuzilishida ko'rsatilgan omillardan hosil qilingan hodisa sifatidagina qatnashmay, balki u shaxsning boshqa xususiyatlariga munosabatda tayanch xususiyat sifatida qatnashadi. Diqqat va ziyraklikning pedagogik takt (odob)ning shakllanishidagi psixologik shart-sharoit ekanligi bunga misol bo'ladi.

I.V.Straxov "Diqqat va nutq" muammasi bo'yicha tadqiqot ishlarni olib borgan. U nutq shakllari va funksiyalarini hamda o'quv faoliyatini tahlil qiladi. U o'quvchilarda sport gimnastikasi ishlarni psixologik tahlil qiladi va o'rganadi.

Muallifning ta'kidlashicha, diqqatni nutqiy boshqarish quyidagi omillarda, ya'ni predmetni nomlashda, yoki maqsadli harakatlarga to'plashda, faoliyatni rejalashtirishda diqqatni tiklab ketish aktlarida, qidirish faoliyatlarida, diqqatni ko'chish jarayonining verbalizatsiyasida, diqqatni nazorat qilish funksiyasini aktivlashtirishda, ziyraklikning aks etishida va uning axloqiy psixologik ahamiyatida namoyon bo'ladi.

Diqqat va butun faoliyat jarayonini boshqarish *nutqning ichki va tashqi turlari* orqali amalga oshiriladi. Shuningdek, bu boshqarishda muallif fikricha, integral (yuqoridagi ikki nutq omilidagi) nutq ishtirok etadi. Bularni tadqiq qilish shuni ko'rsatadiki, grafik harakatlarni amalga oshirish aqliy – nutqiy jarayonlar ularni anglash va yo'naltirish bilan birga boradi.

Shunday qilib, diqqatni boshqarish va uni tarbiyalash, o'quvchilarda rivojlantirish masalasi I.V.Straxov tomonidan atroflicha o'rganilgan.

Psixolog N.V.Kuzminaning fikricha, o'qituvchilarning dars davomida berilayotgan bilimni qanchalik o'zlashtirishi unda asosiy va yetakchi rolni diqqat o'ynaydi. Shuning uchun ham ta'lim – tarbiya jarayonida hammadan avval tarbiyachi o'quvchining diqqatini tortib bilish uning asosiy maqsadi bo'lishi kerak.

Bu esa o'tilgan materialni o'quvchi puxta bilishni talab qiladi. Bundan kelib chiqadiki, diqqatning tarbiyalanishi va shakllanishi ham vujudga keladi.

F.N.Gonobolin, M.R.Rahmonova D.B.Elkonin, V.V.Repkin va boshqa qator tadqiqotchilar tomonidan ta'lim va tarbiya jarayonida o'quvchilarda diqqatning namoyon bo'lishi, kechishi, rivojlanishining o'ziga xos xossalari, individualligi kabi jihatlari o'rganilgan.

Diqqatning buzilishi

Diqqatning salbiy jihatlaridan biri parishonxotirlikdir. Parishonxotirlik diqqatni uzoq vaqt davomida biron ishga layoqatsizlikda diqqatning osongina va tez-tez bo'linib turishida namoyon bo'lishi mumkin. Parishonxotirlikning bu ko'rinishi ko'pincha ish qobiliyati susayib ketishining va xulq-atvordagi uyushmaganlikning sabablaridan biri hisoblanadi.

Parishonxotirlikning sabablari har xildir. Parishonxotirlik shaxsning barqaror xislati sifatida ixtiyoriy diqqatning sustligi ko'rsatkichi hisoblanadi va noto'g'ri tarbiya natijasi (bolaning erkalatib yuborilishi, jazolanmasdan qolishi, taassurotlarning har xilligiga odatlanish va boshqalar) bo'lishi mumkin. Bu xildagi parishonxotirlikka qarshi avvalo shaxsda irodaviy sifatanni shakllantirish yo'li bilan kurash olib borish kerak. Parishonxotirlikni hola salomatligining yaxshi emasligi, nerv tizimining umuman buzilganligi bilan izohlash mumkin. Parishonxotirlik haddan tashqari hissiy hayajonlanish, yoxud charchash oqibati sifatida qisqa muddatli bo'lishi ham mumkin. So'nggi holatda u ko'pincha o'qish kuni va haftasining oxirida namoyon bo'ladi. Pedagogik ish tajribasida diqqatni tarbiyalash maqsadida parishonxotirlikning barcha sabablari va xususiyatlarini inobatga olinishi shart.

Qachonki, kishi ishga berilib ketib o'z xayollari, kechinmalari bilan bo'lib, mashg'ul bo'lgan ishidan boshqa hech narsani ko'rmayotgan va eshitmayotgan hollarda ham "parishonxotirlik" haqida so'z yuritiladi. U masalan tovarak-atrofdagilarga e'tibor bermaydi, o'ziga qaratilgan savollarga parvo qilmaydi. Bunday "parishonxotirlik" diqqatning yorqin ifodalagan holdagi tanlanganligidan, uning behad jamlanganligi va jadalligidan hosil bo'ladi. Diqqatni eng ko'p darajada jamlanganligi yuqorida qayd qilib o'tilganidek, faoliyatda muvaffaqiyat qozonishning muhim sharti bo'lib hisoblanadi. Lekin diqqatning faqat bir obyektga qaratilganligi uning taqsimlanishi va ko'chirilishida qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin. Bu xildagi parishonxotirlik kundalik hayotda

faoliyatda kishining tovarak-atrofdagi olam bilan munosabatini mushkullashtirib qo'yadi va shuning uchun ham uning diqqatning nuqsoni sifatida qaraladi.

Maktab hayotidagi parishonxotirlik "qoidaga sig'maydigan" xatolarda dars paytida o'quvchida tegishli maktab muammasi yo'qligining ma'lum bo'lishida, o'quvchining dars jarayoniga yetarlicha jalb etilmaganligida va shu kabi boshqa hollarda namoyon bo'ladi. Bolalarda, ayniqsa, kichik yoshdagi bolalarda parishonxotirlik juda ko'p uchraydi.

Diqqatning parishonxotirlikdan tashqari boshqa xildagi buzilishlari ham borligi e'tirof etiladi. Diqqatning haddan tashqari harakatchanligi bir obyektidan va faoliyat turidan boshqalariga doliriy ravishda o'tib turishi, yoki aksincha harakatsizligi, diqqatning sust harakat qilishi, uning tor doiradagi tasavvurlar va fikrlarga patologik tarzda qayd etilishi shular jumlasiga kiradi. Diqqatning bu xildagi buzilishlari miyaning ba'zi bir organik kasalliklari eng avvalo uning peshona qismidagi kasalliklari yuz bergan paytlarda kuzatiladi.

Diqqatning fazilatlarini bilan bir qatorda uning buzilishi va nuqsonlari bo'lishi mumkinligini psixologik jihatdan asoslangan tarzda hisobga olish diqqatni o'zida aks ettiradigan bilish jamiyatlarini tadqiq etishning zarur shartidir.

Ayrim ruhiy kasallik holatlarida diqqatning inertligi (sustligi) yoki mutlaqo harakatsizligi, qandaydir biron obyekt ustida to'xtab qolish holatlarini kuzatish mumkin. Bola hayotining bir oylik davrlarida uning uchun faqat ixtiyorsiz diqqat xos bo'ladi. Bu davrda bola dastavval tashqi qo'zg'atuvchilardan, ularning keskin o'zgarishlaridan ta'sirlanadi. Masalan, to'satdan paydo bo'ladigan qattiq ovozlardan harakatning o'zgarishidan va boshqa narsalardan ta'sirlanadi. Ixtiyoriy diqqatning alomatlarini odatda bola yoshiga to'lgandan so'ng yoki ikki yoshga qadam qo'ygan davrda paydo bo'la boshlaydi. Ixtiyoriy diqqat tarbiya jarayonida yuzaga keladi, bolaning atrofidagi odamlar nima qilish lozimligini asta-sekin o'rgatadilar. Bolalar o'z diqqatlarini rivojlantirishda ulardan talab qilinayotgan harakatlarni bajarishga o'zlarining

bevosita mayllaridan voz kechishlariga to'g'ri keladi. Bolada, albatta juda sodda go'daklik shakli bo'lsa ham onglik namoyin bo'ladi. Bolani ozodalikka, tartibliikka, ma'lum intizomlilikka, jamoat qoidalariga rioya qilishga o'rgatar ekanmiz, buning bilan biz bolada ixtiyoriy diqqatni rivojlantiramiz. Bog'cha yoshidagi davrda bolaning ixtiyoriy diqqatini rivojlantirish uchun o'yin katta shahiyatga egadir. Bog'cha yoshidagi bolalar diqqati juda barqaror bo'ladi. Mashq qilish usuli bilan o'z diqqatini to'plash qobiliyati asta-sekin rivojlanadi.

O'quv jarayonida ixtiyoriy diqqatni tarbiyalash alohida ahamiyatga egadir. Maktab mashg'ulotlarini intizomlashtiruvchi ta'siri, dars davomida sinfda o'tirish, o'quvchilarning so'zlarini eshitish zaruriyati, chalg'imaslik bularning hammasi ixtiyoriy diqqatni tarbiyalashda katta rol o'ynaydi. Har turli ta'lim ishlari maktabdagi o'quv mashg'uloti ustida ongning yo'nalganligi va to'planganligini saqlab turishni talab qiladi. Bolalarning hissiyotlari ko'pincha kuchli bo'ladi. Shuning uchun ularning diqqatlari qisqa vaqt ichida davom etsa ham kuchli bo'ladi.

Maktab yoshidagi bolalarning hissiyotlari ancha barqaror bo'la boshlaydi. Shuning uchun pedagog o'qish materialini hissiy daqiqalar bilan boyitar ekan, buning bilan diqqatning barqarorligi va kuchini saqlab turilishiga yordam beradi. Biror narsaga qiziqib kelgan maktab yoshidagi o'quvchi uzoq vaqt diqqatli bo'lishi mumkin. Ammo kattalarning nazorati pasayib qolsa, u zarur vazifani bajarishdan chalg'ib boshqa narsaga kirishib ketishi mumkin. Masalan, adabiyotni o'rganayotgan o'quvchi kina yoki biror o'qigan asari haqida xayol surib ketishi mumkin. Ayrim bolalar jismoniy mehnat darslarida diqqat bilan o'tirsalar boshqalari aqliy mehnatda kuchli diqqat bilan o'tiradilar. O'zi yoqtirgan darslarda kuchli diqqat bilan o'tirgan o'quvchilar boshqa darslarda o'qituvchilarni ancha tashvishga solib qo'yishlari mumkin.

O'quvchilarning o'quv fanlariga munosabati, unga diqqat bilan qarash ko'p jihatdan darsda o'quvchining o'quv materialini jonli, emotsional, qiziqarli, tushunarli, shu bilan birga to'liq va

chuqur o'qita bilishga bog'liq. Bu talahlarga rioya qilmaslik darsda o'quvchilarning parishonligiga yoki ikkinchi darajali qiziqishlarning paydo bo'lishiga olib keladi. O'smirlarda chuqur, barqaror qiziqishni tarbiyalash, o'qitishning mazmunini jiddiy o'zlashtirib ko'rilganligi ularda diqqatni tarbiyalashning zaruriy sharti hisoblanadi.

Bu shart-sharoitlarga rioya qilinsa, o'smir diqqatini boshqarishga halal beradigan ba'zi impulsiv (ixtiyorsiz) harakatlarga qaramay, o'z diqqatini ixtiyoriy ravishda boshqarish va to'xtab turish mumkinligini tezda egallab oladi. U o'zi uchun qiziqarsiz va qiyin ishni diqqat bilan bajarish zarur bo'lsa, o'zini bu ishga majbur eta oladi. *Masalan*, hamma fanlardan beriladigan vazifalarga nisbatan o'smirlarda kichik maktab yoshidagi bolaga qaraganda diqqatning tashqi ifodasi ham o'zgaradi. Agar kichik yoshdagi maktab o'quvchining yuz ifodasi va gavda holati uning qanchalik diqqatli ekanligini aniq belgilab bersa, o'smir esa o'zining diqqatsizligini yashira oladi. Faqat o'qituvchining kuzatuvchanligi orqali buni aniqlashi mumkin.

Tayanch iboralar

Diqqat – ongimizning muayyan obyektga yo'naltirilishi va unda to'planishidan iborat psixik holat.

Diqqatning barqarorligi – diqqatning ma'lum obyektga uzoq vaqt davomida mutassil qaralish imkoniyati.

Diqqatning ko'lami – bir vaqtning o'zida diqqatning bir qancha obyektga qaralishi imkoniyati.

Diqqatning taqsimlanishi – diqqatning bir vaqtda bir necha obyektga yoki faoliyatga taqsimlanish xususiyati.

Diqqatning ko'chishi – diqqatni ixtiyoriy ravishda bir obyektidan ikkinchi obyektga ko'chirish.

Dominanta (lot. *dominans*-hukmron) – markaziy nerv tizimining vaqtincha hukmron qismi bo'lib, boshqa qismlar faoliyatini tormozlaydi.

Orientatsiya refleksi (lot. oriens – sharq reflexus – aks etish) – shartsiz refleksning bir turi, u har qanday yangi qo'zg'ovchi ta'siriga birinchi bo'lib javob beradi.

Taxistoskop (yunon. tachy tez, skopeo – ko'raman) – qat'iy belgilangan qisqa vaqt davomida ko'rish qo'zg'atuvchilarini namoyon qilish sababi. Idrok, xotira, diqqat va boshqa jarayonlarni tadqiqot qilishda ishlatiladi.

Tush ko'rish – uxlab yotgan odam bosh miya yarim sharlari qobig'idagi ba'zi nerv markazlari faoliyati natijasida uyqu vaqtida hosil bo'ladigan ma'lum darajadagi aniq obrazlar.

Mustaqil ishlash uchun tavsiya etilayotgan mavzular

1. Diqqat haqida tushuncha.
2. Diqqat turlari.
3. Diqqatning xususiyatlari.
4. Diqqatning rivojlanishi.
5. Parishonxotirlik tushunchasining mazmuni.
6. Jahon psixologiyasida diqqat nazariyalari.

Test topshiriqlari

1. Qaysi qatorda diqqat tushunchasiga to'g'ri tarif berilgan?

A) ongimizning muayyan obyektga yo'naltirilishi va unda to'planishidan iborat psixik holat;

B) insonning amaliy faoliyatiga kiritilgan bo'lib, unaning muvaffaqiyatini taminlaydi;

V) ma'lum obyektga uzoq vaqt davomida mutassil qaratilishi;

G) bir vaqtda bir necha obyektga yoki faoliyatga taqsimlanishi;

D) markaziy nerv tizimining vaqtincha hukmron qismi bo'lib, boshqa qismlar faoliyatini tormozlaydi.

2. Dominanta tushunchasini fanga kiritgan olim qaysi qatorda ko'rsatilgan?

A) A.A. Uxtomiskiy;

B) A.R. Luriya;

V) I.P. Pavlov;

G) I.M. Sechenov;

D) P.Ya. Galperin.

3. Oliy nerv faoliyatidagi qo'zg'alishi va tormozlanish jarayonlari o'rtasidagi o'zaro munosabat..... deb ataladi.

A) dominant;

B) nerv jarayonlarining induksiyasi;

V) parishonxotirlik;

G) diqqatsizlik;

D) retikulyar formatsiya.

4. Muayyan nerv uchastkasidagi kuchli qo'zg'aluvchanlik qobiliyatiga ega bo'lgan markaz..... deb ataladi.

A) dominant;

B) nerv jarayonlarining induksiyasi;

V) parishonxotirlik;

G) diqqatsizlik;

D) retikulyar formatsiya.

5. Markaziy nerv tizimidagi qo'zg'alishi yoki tormozlanish jarayonlarining vaqt o'tishi bilan dastlabki paydo bo'lgan uchastkasiga to'planish qonuni nima deb ataladi?

A) dominant;

B) nerv jarayonlarining induksiyasi;

V) nerv jarayonlarining konsentratsiyasi;

G) parishonxotirlik;

D) retikulyar formatsiya.

6. Yo'naltirish tushunchasining mazmuni qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

A) mazkur faoliyatga butunlay berilishi;

B) ana shu faoliyatning tanlashgina tushunilib qolmay, balki ana shu tanlanganligini saqlab va qo'llab-quvvatlash tushuniladi;

V) shaxs uchun ma'lum ahaliyatga ega bo'lgan obyekt ustida to'planishidir;

G) psixik faoliyatning tanlovchanlik tabiati bo'lib, obyektu ixtiyoriy va beixtiyoriy tanlash tushuniladi;

D) diqqat xossasi bo'lib asab tizimi charchaganda shikastlanganda vujudga keladi.

7. Psixik faoliyatning yo'naltirish tushunchasiga berilgan ta'rif qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

A) mazkur faoliyatga butunlay berilish;

B) ana shu faoliyatning turlashgina tushunilib qolmay, balki ana shu tanlanganini saqlab va qo'llab-quvvatlash tushuniladi;

V) shaxs uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan obyekt ustida to'planishidir;

G) psixik faoliyatning tanlovchanlik tabiati bo'lib, obyektu ixtiyoriy va beixtiyoriy tanlash tushuniladi;

D) diqqat xossasi bo'lib asab tizimi charchaganda shikastlanganda vujudga keladi.

8. Diqqatning nerv fiziologik asosi qaysi olimlar tomonidan o'rganilgan?

A) I.P.Pavlov, A.A.Uxtomiskiy;

B) A.A.Uxtomiskiy, I.M.Sechenov;

V) I.P.Pavlov, I.M.Sechenov;

G) I.P.Pavlov, A.R.Luriya;

D) A.R.Luriya, N.M.Brenshiteyn.

9. I.P.Pavlovning takidlashicha, diqqatning nerv-fiziologik asosini nima tashkil qiladi?

A) shartli reflekslar;

B) shartsiz reflekslar;

V) bu nima refleksi;

G) nerv jarayonlarining induksiyasi;

D) dominat.

10. Nerv jarayonlarining induksiyasi qonuni qaysi olim tomonidan kashf qilingan?

A) I.M.Sechenov;

B) I.P.Pavlov;

V) A.R.Luriya;

G) A.A.Uxtomiskiy;

D) D.B. Nebbitsin.

11. To'satdan tasir qilgan biror sabab tufayli bizning e'tibohimizdan tashqari hosil bo'ladigan diqqatga aytiladi.

A) ixtiyoriy;

B) ixtiyorsiz;

V) ixtiyordan so'nggi diqqat;

G) bo'linuvchanlik;

D) konsentratsiyasi.

12. Bolalar uyquga yotgan jim-jit xonaga qamalib qolgan otining g'ing'illab uchishi va deraza oynasiga urilishi hali uyayotgan bolalarning diqqatini..... ravishda o'ziga jalb etadi.

A) ixtiyoriy;

B) ixtiyoriydan so'nggi diqqat;

V) ixtiyorsiz;

G) bo'linuvchanlik;

D) konsentratsiyasi.

13. Ixtiyorsiz diqqaning nerv-fiziologik asosini nima tashkil qiladi?

A) orientirovka refleksi;

B) tekshirish refleksi;

V) bu nima refleksi;

G) dominant;

D) orientirovka yoki tekshirish refleksi.

14. Diqqatning yuzaga kelishida qaysi jarayon muhim rol o'ynaydi?

A) sezgi;

B) idrok;

V) xotira;

G) nutq;

D) ra'fakur.

15. deb oldindan belgilangan qat'iy bir maqsad asosida va ongli ravishda diqqatimizni ma'lum narsa hamda hodisalarga qaratilishiga aytiladi. A) ixtiyoriy;

- B) ixtiyorsiz;
- V) ixtiyoriydan keyingi diqqat;
- G) ho'linuvchanlik;
- D) konsentratsiyasi.

16. Ixtiyoriy diqqatning nerv-fiziologik asosini nima tashkil qiladi?

- A) miya yarim sharlarining po'stida vujudga keladigan optimal qo'zg'alishi;
- B) ikkinchi signallar tizimi;
- V) shartsiz va shartli reflekslar;
- G) miya yarim sharlarining po'stida vujudga keladigan optimal qo'zg'alishi va ikkinchi signallar tizimi;
- D) Barcha javoblar to'g'ri.

17. Insonda diqqat ko'laminin keng bo'lishi nimalarga bog'liq?

- A) sezgi va idrokka;
- B) tajribasiga;
- V) turmush tajribasiga;
- G) narsa va hodisalarni chuqur aks ettirilishiga;
- D) barcha javoblar to'g'ri.

18. deb odam o'z diqqatini biror narsa yoki hodisaga uzoq muddat davomida muttasil qaratib tura olishiga aytiladi.

- A) diqqatning ko'lami;
- B) diqqatning bo'linuvchanligi;
- V) diqqatning konsentratsiyasi;
- G) diqqatning kuchi va barqarorligi ;
- D) diqqatning taqsimlanganligi.

19. Diqqatning kuchli va barqaror bo'lishi ko'proq nimalarga bog'liq?

- A) diqqatimiz qaratilgan narsaning xususiyatlari va ahamiyatiga;
- B) diqqatimiz qaratilgan narsa bilan amalga oshiriladigan faoliyatimizga;

V) nerv tizimining ayrim xususiyatlariga va odamning ayni bog'dagi holatiga;

G) diqqatimiz qaratilgan narsaning xususiyatlari, ahamiyatiga va diqqatimiz qaratilgan narsa bilan amalga oshiriladigan faoliyatimizga bog'liq;

D) Barcha javoblar to'g'ri.

20. ayni bir vaqtda odamning idrokiga sig'ishi mumkin bo'lgan narsalar miqdori bilan belgilanadi.

- A) diqqatning ko'lami;
- B) diqqatning bo'linuvchanligi;
- V) diqqatning konsentratsiyasi;
- G) diqqatning kuchi va barqarorligi;
- D) diqqatning taqsimlanganligi.

21. Diqqatning ko'lami qaysi asbob yordamida o'lchanadi?

- A) varometr;
- B) manometr;
- V) sekundometr;
- G) taxistoskop;
- D) hech qanday asbob bilan o'lchash imkoniyati yo'q.

22. biz ayni bir vaqtda diqqatimizning ikki uch narsaga qaratilishiga aytiladi.

- A) diqqatning ko'lami;
- B) diqqatning bo'linuvchanligi;
- V) diqqatning konsentratsiyasi;
- G) diqqatning kuchi va barqarorligi;
- D) diqqatning taqsimlanganligi.

23. Agar diqqatimiz faqat bitta narsaga qaratilgan bo'lsa buni.....

- A) diqqatning ko'lami;
- B) diqqatning bo'linuvchanligi;
- V) diqqatning konsentratsiyasi;
- G) diqqatning kuchi va barqarorligi;
- D) diqqatning taqsimlanganligi.

24. Agar diqqatimiz ayni bir vaqtda bir necha narsaga qaratilgan bo'lsa bu..... A) diqqatning ko'lami;

B) diqqatning bo'linuvchanligi;

V) diqqatning konsentratsiyasi;

G) diqqatning kuchi va barqarorligi;

D) diqqatning taqsimlanganligi.

25. Faoliyat jarayonida diqqatning ongli ravishda bir obyektidan ikkinchi obyektga ko'chirilishiga aytiladi.

A) diqqatning ko'lami;

B) diqqatning bo'linuvchanligi;

V) diqqatning konsentratsiyasi;

G) diqqatning kuchi va barqarorligi;

D) diqqatning taqsimlanganligi.

26. Ixtiyoriydan keyingi diqqat tushunchasi kim tomonidan fanga kiritilgan?

A) I.M. Sechenov;

B) I.P. Pavlov;

V) A.A. Uxtomiskiy;

G) N.F. Dobrinin;

D) D.B. Elkonin.

27. Diqqat tushunchasini ustanovka bilan bog'lagan olim qaysi qatorda ko'rsatilgan?

A) D.B. Elkonin;

B) S.L. Rubinshteyn;

V) P.P. Blonskiy;

G) L.S. Vigotskiy;

D) D.N. Uznadze.

28. Qaysi olim diqqatning asosida ijtimoiy qiziqishlar yotishini isbotlagan?

A) D.B. Elkonin;

B) S.L. Rubinshteyn;

V) P.P. Blonskiy;

G) L.S. Vigotskiy;

D) D.N. Uznadze.

Nazorat savollari

1. Diqqat tushunchasining mohiyatini izohlang?

2. Diqqatning fiziologik asosini nima tashkil qiladi?

3. Diqqat turlarini ko'rsating?

4. Diqqatning xususiyatlarini ajratib ko'rsating?

5. Parshouxotirik tushunchalarining mazmuni nimalarda ko'rinadi?

6. Jahon psixologiyasida diqqat nazariyalari xususida nimalarni ayta olamiz?

SEZGI

Sezgi haqida tushuncha

Ma'lumki bizni o'rab turgan tashqi olamdagi narsa va hodisalarning juda ko'p belgi va xususiyatlari mavjud. Masalan, narsalarning rangi, ta'mi, hidi, qattiq yoki yumshoqligi, g'adibudur yoki tekisligi, harorat va boshqalar. Ana shu narsa va hodisalarning turli xil belgi, xususiyatlarini biz ham turlicha sezgi a'zolarimiz orqali ongimizda aks ettiramiz.

Tevarak-atrofimizdagi narsa va hodisalarning turli xil belgi hamda xususiyatlari har doim ham bizning sezgi a'zolarimizga ta'sir etib turadi. Natijada bizda turli sezgilar hosil bo'ladi. Chunonchi, nurlarning ko'zimizga ta'sir qilishi natijasida ko'rish sezgisi, har xil tezlik va kuchlanishdagi havo to'lqinlarining qulog'imizga ta'sir etishi natijasida eshitish sezgisi, nafas olish paytida havo bilan birga burun bo'shlig'iga kirgan har turli modda zarrachalarining ta'siri natijasida hid sezgisi, biror narsani qo'limiz yoki badanimizga tegib ta'sir etish natijasida teri (taktil - hiror narsaning terimizga tegishi) yoki bosim sezgisi va shu kabi sezgilar har doim hosil bo'ladi.

Demak, sezgi deb, atrofimizdagi narsa va hodisalarning sezgi a'zolarimizga bevosita ta'sir etishi natijasida ularning ayrim belgi va xususiyatlarini miyamizda aks ettirilishini aytamiz.

Sezgi bilish jarayonlari ichida oddiy psixologik jarayon bo'lib, tashqi olamdagi narsa va hodisalarni aks ettiradi. Tashqi olamdanda kelayotgan qo'zg'atuvchilarning muayyan retseptorlarga bevosita ta'sir etish orqali ayrim belgi va xususiyatlarni va organizm ichki holatini aks ettiradi. Ma'lumki, insondan sezishning dastlabki bosqichi hissiy bilishdan hoshlanib, keyinchalik, u mantiqiy bilishga o'tadi. Sezgi ham oddiy psixologik jarayon bo'lgani bilan uning yuzaga kelishi o'z-o'zidan hosil bo'lmaydi. Ular jumlasiga quyidagilar kiradi:

Sezgi a'zolariga ta'sir etadigan narsa va hodisaning bo'lishi.

Sezuvchi apparat, ya'ni analizatorning mavjud bo'lishi. Masalan, havoning sovuqligini, temirning qattiqligini, qorning yumshoqligi va boshqalarni sezamiz.

Sezgi idrok bilan bog'liq bo'ladi, lekin narsa va hodisani idrok qilishdan oldin uni sezish lozim, shu bois sezgilar materiyaning sezgi a'zolarimizga ta'siri natijasidir. Sezgi ma'lumotlarini qabul qilib, tanlab, to'plab, har bir sekunda ma'lumotlar oqimini qabul qilib va qayta ishlab miyaga yetkazib beradi. Natijada tevarak - atrofidagi tashqi olamni va organizm o'z ichki holatini adekvat "mos" aks ettirishi hosil bo'ladi. Sezgi a'zolari tashqi olamning inson ongiga olib kiradigan yo'llaridan biridir.

Sezgilarining nerv - fiziologik asoslari

Ma'lumki, sezgilar faqatgina tashqi ta'sirlar natijasida hosil bo'lmay, balki organizmning ichki holatida ham amalga oshiriladi. Sezgi nerv tizimining u yoki bu qo'zg'atuvchidan ta'sirlanuvchi reaksiyalari tarzida hosil bo'ladi va har qanday psixik hodisa kabi reflektorlik xususiyatiga ega. Sezgilarning nerv-fiziologik asosini qo'zg'atuvchining o'ziga aynan o'xshaydigan analizatorga ta'siri natijasida hosil bo'ladigan nerv jarayoni tashkil qiladi. Shuningdek, sezgilarning nerv fiziologik asosini o'rganishda I.P.Pavlov ta'biri bilan aytganda analizator apparati tashkil etadi.

Analizator - tashqi va ichki muhitdan keladigan ta'sirotlarni qabul qilib olib, fiziologik jarayon bo'lgan qo'zg'alishni psixik jarayonga, ya'ni sezgilarga aylantiruvchi nerv mexanizmlari tizimi. Analizator apparati 3 qismdan tashkil topgan bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

➤ *periferik (retseptor) - tashqi quvvatni nerv jarayoniga o'tkazadigan maxsus transformator qismi;*

➤ *analizatorning periferik bo'limining markaziy analizator bilan bog'loydigan yo'llarni ochadigan afferent (markazga intiluvchi) va efferent (markazdan qochuvchi) nervlar;*

Analizatorning periferik bo'limlaridan keladigan nerv signallarining qayta ishlanishi sodir bo'ladigan qobiq osti va qobiq bo'limlari.

Analizatorning qobiq bo'limida retseptor hujayralarining asosiy qismi jamlangan o'zak, ya'ni markaziy qism va qobiqning turli joylarida ma'lum miqdorda mavjud tarqoq hujayra qismlaridan tarkib topgan tashqi qism bo'ladi. Analizatorning o'zak qismida retseptordan markazga intiluvchi nervlar joylashgan bo'lib, ko'plab hujayralardan iborat. Mazkur analizatorning periferik, ya'ni tarqalib ketgan qismlari boshqa analizatorlarning o'zaklari bilan yondosh sohalariga kiradi va alohida narsalarni izlash jarayonida butun bosh miya qobig'ining katta qismi ishtirok etishiga erishiladi. Analizatorning o'zagi analiz va sintez qilish funksiyasini bajaradi, masalan, tovushlarning batandligi.

Tarqoq qismlar dag'al analiz funksiyalarni, masalan musiqiy ohang va tovushlarni farqlash bilan bog'liq bo'ladi.

Analizator nerv jarayonlarining yoxud reflektor yoyining butun yo'li manbasi va eng muhim qismini tashkil etadi. Reflektor yoyi retseptordan ta'sirotni miyaga olib boruvchi nerv yo'llari va effektordan tarkib topgandir. Reflektor yoyi elementlarning o'zaro munosabati murakkab organizmning tevarak-atrofdagi olamda to'g'ri mo'ljal olishning organizmning yashash sharoitlariga muvofiq tarzidagi faoliyatining negizini ta'minlaydi.

Sezgilar tasnifi va turlari

Sezgilar qaysi a'zolar yordamida hosil qilinishiga qarab, quyidagi turlarga, ya'ni ko'rish, eshitish, hid bilish, ta'm bilish, teri, muskul harakat, organik sezgilarga ajratiladi. Ular sezgi a'zolari qacda joylashganligiga qarab tavsiflanadi.

Jahon psixologiyasi fanining so'nggi yutuqlari hamda atamalariga binosan sezgilar quyidagicha klassifikatsiya qilinadi. Ushbu tasniflanishning dastlabki ko'rinishi ingliz olimi

Sherringtonga taalluqlidir. U retseptorning qacda joylashganligiga qarab, sezgilarni uch turga bo'ladi.

Tashqi muhitdagi narsa va hodisalarning xususiyatlarini aks ettiradigan hamda retseptorlari tananing sirtqi qismida joylashgan sezgilar, ya'ni *ekstroretseptiv* sezgilar;

Ichki tana a'zolari holatlarini aks ettiruvchi hamda retseptorlari ichki tana a'zolarida, to'qimalarda joylashgan sezgilar, ya'ni *interoretseptiv* sezgilar.

Tanamiz va gavdamizning holati hamda harakatlari haqida ma'lumot (axborot, xabar) beruvchi muskullarda, bog'lovchi paylarda, mushaklarda joylashgan sezgilar, ya'ni *proprio-retseptiv* sezgilar.

Sezgilarning tasnifi va bu boradagi tadqiqotlarni tahlil qilamiz. Dastlabki mulohazalar interoretseptiv sezgilar u borasida rus psixologi A.R.Luriya tadqiqot ishini olib borgan. Uning fikricha, interoretseptiv sezgilar asl, tub, ma'nodagi sezgilar emas, balki emotsiyalar bilan sezgilar o'rtasidagi oraliq sezgilar sifatida namoyon bo'ladi. Psixologiya fanida mazkur sezgilar to'la o'rganilmaganligi sababli uni "*noma'lum hislar*" deb atalgan. Bu asosan ichki organlarning xastaliklarida vujudga keluvchi holatlarni diagnostika qilishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Interoretseptiv sezgilar insonning kayfiyatida, emotsional reaksiyalari o'zgarishida ko'zga tashlanadi, holada esa xatti-harakatning keskin o'zgarishiga sabab bo'ladi. Chunki hola tana a'zolaridagi ichki holatini anglash, his qilish imkoniyatiga ega emas. Shuning uchun undagi xatti-harakatning umumiy o'zgarishi belgilardan buni sezish mumkin.

Interoretseptiv sezgilar organizmdagi ichki jarayonlarni o'zaro o'rin almashtirish muvozanatini ta'minlab turishning asosi hisoblanadi. Bu jarayonni bir so'z bilan aytganda, organizmdagi jarayonlarni o'zaro o'rin almashib turishning gemostazi (barqarorligi) deb ataladi. Shuningdek, mazkur sezgilar insonda yuzaga keladigan puls, zo'riqish, affekt holatlarini yo'qotish, tug'ilib kelayotgan mayllarni qondirish bilan bog'liq vazifani

bajaradi. Natijada ichki tana a'zolarining faoliyatini izdan chiqarish holati yuz berishi mumkin.

Interoretseptiv sezgilarning fiziologik mexanizmlari intero-sepsiya bilan birgalikda *K.M.Bikov, V.N.Chernigovkiylar* tomonidan atroflicha o'rganilgan. Ularning fikriga ko'ra, bu nursalarning barchasi shartli reflektor faoliyati mexanizmlaridan kelib chiqadi

Proprietseptiv sezgilar gavdaning fazodagi holati to'g'risida signallar bilan ta'minlab turadi. Ular inson harakatining boshqaruvchisi hisoblanib va afferent asosini tashkil qiladi.

Pereferik retseptorlar muskullar, pay va bo'g'imlarda joylashgan bo'lib, maxsus tanachalar shakliga ega va ular *Puchkini tanachalari* deb ataladi.

Tanachalarda vujudga keluvchi qo'zg'atuvchilar muskullarning harakatlashuvi natijasida va bo'g'imlar holatining o'zgarishi, nerv tolalari yordamida, orqa miyaning orqa ustunidagi oq suyuqligiga yetkaziladi. Qo'zg'ovchilar Burdax va Goll yadrosining quyi bo'lunlariga yetib keladi va undan po'stosti tugunchalaridan o'tib, bosh miya katta yarim sharining qorong'ulashgan zonasida harakatlarini yakunlaydilar.

Proprietseptorlar harakatning afferent asosi ekanligini *A.Orbeli* tomonidan, hayvonlarda *P.K.Anoxin*, odamlarda esa *N.A.Bernshiteyntar* tomonidan o'rganilgan.

Psixologik ma'lumotlarga ko'ra, gavdaning fazodagi holati, sezgirligi *statik* sezgilarda o'z ifodasini topadi. Uning markazi ichki quloq kanallarida joylashgan bo'lib, ular o'zaro bir-biriga perpendikulyar bo'shliqda tutash holatda yotadi.

Masalan, bosh holatining o'zgarishi quyidagi sxemada ko'rish mumkin:

- a) endolimfa suyuqligiga bog'liq qo'zg'alish;
- b) eshitish nervi;
- v) vestibulyar nervi;
- g) bosh miya pu'stining chakka bo'limasi;
- d) miya apparatiga o'tadi;

Vestibulyator sezgi apparati ko'rish bilan bevosita aloqada bo'lib, fazoni mo'ljalga olish (orientirlash) jarayonida ishtirok etadi.

Masalan, avtomobil yo'lidan o'tish va hokazo. Bu jarayon patologik holatda ham uchrashi mumkin.

Ekstretseptiv sezgilar *intermodal, nospesifik* sezgi turkumlariga ham ajratiladi. *Masalan*, eshitish organi orqali 10-15 sekundga tebranishni sezish mumkin, lekin quloq bilan emas, balki suyaklar yordamida (miya qopqug'i, tirsak, tizza uchlari) payqash - *vibratsiya* sezgilari deyiladi. *Masalan*, karlarni tovushlarni idrok qilishi. Odatda vibratsion sezgirlik intermodal sezgi deb ham nomlanadi. *Uning quyidagi ko'rinishlari ham mavjud*:

- a) hid, ta'm va maza sezgilarida;
- b) o'ta kuchli tovushda, o'ta yorqin yorug'likda;
- v) uch xil ta'simning uyg'unlashgan integrativ holatida;

Sezgining nospesifik shakliga terining foto sezgirligi kirib, u ranglarni, nazik jumalarni ajratish, qo'l uchlari bilan sezish orqali to'yobga chiqadi. Terining foto sezgirligi *A.N.Leontev* tomonidan kashf qilingan bo'lib, bu narsa ko'pgina holatlarga oqilona yondashish imkoniyatini vujudga keltiradi. Tadqiqot asosan qo'l uchiga yashil va qizil ranglarni yuborish orqali amalga oshirilgan. Terining foto sezgirligi tabiati psixologiyada yetarli darajada o'rganilmagan.

Sezgi turlari

Psixologiya fanida uchta katta guruhga ajratilgan sezgilar (ekstretseptiv, proprietseptiv, introretseptiv) o'z navbatida quyidagi turlarga ajratiladi:

- ko'rish sezgilari*;
- eshitish sezgilari*;
- hid bilish sezgilari*;
- ta'm bilish sezgilari*;
- teri sezgilari*;

- muskul – harakat (kinestetik);*
- statistik sezgilar;*
- organik sezgilar.*

Ko'rish sezgilari

Insonlar tomonidan rang va yorug'likni sezish ko'rish sezgilari orqali amalga oshadi va seziladigan ranglar *xromatik* va *axromatik* turlarga bo'linadi. Psixofiziologik qonunga ko'ra, yorug'lik nurlari uchburchak shisha prizma orqali o'tib singanda hosil bo'ladigan rang *xromatik ranglar* deb atalib, ularga kamalak ranglar, ya'ni qizil, zarg'aldoq, sariq, yashil, havo rang, ko'k, binafsha tuslarini qamrah oladi. Odatda oq rang, qora rang, kulrang va ularning turlicha ko'rinishlari *axromatik ranglar* deb nomlanadi.

Ko'rish sezgilarining organi ko'z hisoblanib, u ko'z soqqasi undan chiqib keladigan ko'ruv nervlaridan tashkil topgan bo'lib, ko'z soqqasini tashqi tomirlari va to'r pardalari o'rab turadi. Tashqi pardaning tiniq bo'lmagan oq qismi *sklera yoki qotgan qattiq parda* deb nomlanadi. Uning old tomoniga joylashgan bir muncha qavariq qismi tiniq *mugus parda* bo'lib, uning oldingi qismi *rangdor parda* deb ataladi. Mazkur pardaning rangiga binoan uning tovlanishiga qarab, odamlarda ko'z ko'k, qora kabi jilva beradi. Rangdor pardaning o'rta qismida yumaloq tiniq modda bo'lib, uni *qorachig'* deb ataymiz va u orqali ko'z ichiga yorug'lik nurlari kiradi.

Ko'zlarning uchinchi pardasi *to'r parda* deb nomlanib, u ko'z soqqasining deyarli butun ichki yuzasini qoplaydi. Qorachig' bilan rangdor pardaning orqasida ikki tomoni qavariq, tiniq jism *ko'z gavhari* joylashgan bo'ladi. Yorug'lik nurlari unda to'planib, so'ng sinadi va to'r pardaga narsa yoki jismning aksi, surati tushadi.

Ko'z soqqasining gavhari bilan to'r parda o'rtasidagi butun ichki yuzasi *shishasimon jism* deb nomlanuvchi maxsus tiniq suyuqlik bilan qoplangan bo'ladi. To'r parda rang va yorug'likni

sezish uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib, unda ko'ruv nervining tarmoqlari joylashgandir. Ushbu tarmoqlarning chakkadagi uchlarida *tayoqcha va kolbachalar* deb ataladigan maxsus nerv xujayralari mavjuddir. Inson ko'zini to'r pardasida 130 millionga yaqin tayoqchalar va kolbachalar deb ataladigan maxsus nerv hujayralari mavjuddir. Inson ko'zining to'r pardasida 130 millionga yaqin tayoqcha va 7 millionga yaqin kolbacha bar deb taxmin qilinadi. Kolbachalar yordami bilan *xromatik*, ya'ni kunduzgi ranglar ko'riladi.

Tayoqchalar yorug'likni yaxshi sezuvchan bo'lib, xira va qorong'u paytlarda o'z funksiyasini bajaradi, *axromatik* ranglarni aks ettiradi. To'r pardaning eng sezgir joyi – sariq dog'ning asosan, kolbachalar bilan markaziy chuqurchasi hisoblanib, unga qaysi narsaning aksi tushsa, xuddi shuni hammadan ravshanroq ko'ramiz. Ohyektga tik qarash natijasida ko'z muskullari unga qaratiladi va aks ettiruvchining sur'ati sariq dog'ga tushadi. Hunday tarzda ko'rish *to'g'ri ko'rish* deyiladi.

Odam ko'zi ranglarning taxminan, 380 millimikrondan 780 millimikrongacha uzunlikdagi to'lqinlarning ta'sirini sezadi.

Uch rangli sezgi nazariyasining asosiy qoidalari 1756-yilda M.V.Lomonosov tomonidan bayon qilingan bo'lsa, 1856-yildan keyin nemis fizigi G.Gelmgols tomonidan uni to'la isbotlab berilgan.

Ushbu nazariyaga binoan to'r pardaning kolbachalarida uchta asosiy element mavjuddir, ulardan birining qo'zg'alishi qizil rang sezgisini, ikkinchi qo'zg'alishi yashil rang sezgisi va uchinchi qo'zg'alishi binafsha rang sezgisini hosil qiladi. Nazariyaga ko'ra, yorug'lik to'lqinlari birdaniga uchta elementni bir xilda qo'zg'atsa, oq rang sezgisi vujudga keladi. Lekin yorug'lik to'lqinlari ikki yoki uch elementga ta'sir qilsa-yu, ammo bu bir tekis kechmasa, u holda sezuvchi elementlardan har birining qanchalik qo'zg'aluvchanligiga qarab, har xil rang sezgilari namoyon bo'ladi.

Hozirgi zamon psixologiyasida ranglarni sezish yolg'iz to'r pardasidagi jarayonlar bilangina emas, balki miya po'stida yuzaga

keladigan boshqa jarayonlar bilan ham bog'liq ekanligi to'g'risida ma'lumotlar mavjuddir. Zamonaviy ma'lumotlarga binoan tayoqchalarda *ko'rish purpuri* degan maxsus modda borligi isbotlangan. Ko'zga yorug'lik ta'siri etganda ko'rish purpuri kimyoviy yo'l bilan parchalanib, tarkibiy qismlarga bo'linadi va mazkur jarayon ko'rish nervini qo'zg'atib, yorug'lik sezgisini hosil qiladi va qorong'ulikda esa purpur funksional holatini qayta tiklaydi.

Eshitish sezgilari

Eshitish sezgilari tovushlarni eshitishdan iborat bo'lib, *musiqaviy va shovqinti tovushlarni* aks ettiradi. Odatda tovushlar *oddiy va murakkab* turlarga ajratiladi, ularning *birinchisi tonli*, ikkinchisi esa *bir necha tondan* tashkil topadi. Tontardan bo'ri asosiy ton hisoblanib, u tovushning balandligini, kuchini belgilaydi, boshqalari keluvchi tovushlar sanalib, ular *obertonlar* deyiladi. Musiqa ashoblaridan tarqalayotgan tovushlarning o'ziga xosligi fan tilida *tembr* deb ataladi. Hatto nutq tovushlari ham *ohangli tovushlar (unli tovushlar) yoki shovqintardan (undosh tovushlar)* tashkil topgan bo'ladi.

Eshitish sezgilari organi quloq bo'lib, tashqi quloqlar suprasi bilan eshituv yo'lidan iborat. O'sha quloqlar nog'ora perda va unga yopishgan *uchta suyakcha: botg'ucha, supdan va uzangidan* tashkil topgan. Ichki quloq (quloq labirinti) o'zaro birlashmagan uchta bo'lakdan tuzilgan.

Tashqi quloq havo to'lqinlarini yig'uvchi kamay vazifasini bajaradi. Nog'ora perda va unga yopishgan suyakchalar havo to'lqinlarini ichki quloqqa uzatadi. *O'rta quloq* maxsus yo'l orqali og'iz va burun bo'shlig'i bilan tutashgan bo'ladi. Ichki quloqlarning yuqori qismi uchta yarim doira kanaldan, o'rta qismi kamradan va pastki qismi chig'anoqdan tashkil topgan.

Ichki quloqlarning uchchala bo'limi *endolimfa* nomli suyuqlikdan iboratdir. Ichki quloqlarning asosiy qismi chig'anoqdan iborat bo'lib, uning ichida *kortiy organ* mavjud, u gumbuz shakliga ega bo'lib, asosida membrana joylashgan.

Membrana uzunligi qisqarib boruvchi elastik tolalardan iborat bo'lib, ular tarang tortilgan to'rlarga o'xshaydi. Uning yuqori qismida maxsus, tayoqchasimon hujayralar mavjud va ular *kortiy dugalari* deb yuritiladi. Membrananing tolalari endolimfaga ingichka qo'llari bir maxsus hujayralar yordamida kormiy dugalari orqali katta yarim sharlar po'stining bo'lagida joylashgan. Havo to'lqinlarining harakati tufayli tovush chiqaruvchi jismlar tebranganida eshitish sezgilari hosil bo'ladi. Agar musiqaviy tovushlar havo to'lqinlarining sekin harakatlari natijasida vujudga kelsa, shovqinli tovushlar esa ularning notekis harakatlari natijasida yuzaga keladi. Odanning eshitish organi bir sekunda 16 marta dan 20000 marta gacha tebranishli tovushlarni qabul qiladi.

Hid bilish sezgilari

Hid bilish sezgilariga hidlarni his qilish kiradi va ularning organi *burun kavogining yuqori tomoni* hisoblanib, bu yerda hid bilish hujayralari hamda sezuvchi nerv tarmoqlari joylashgan. Ular shilliq pardalarda botib turadi.

Hidli moddalar sezuvchi nervni qo'zg'aydi. Hid bilish markazi bosh miya yarim sharlari orqa yuzasining pastki qismida mavjud deb taxmin qilinadi. Hidli moddalar hid bilish hujayralariga gaz holatida ta'sir etib, kimyoviy reaksiyalar yo'li bilan ularni qo'zg'atadi. Oddiy gaz holatidagi hidli moddalar havo bilan nafas olish jarayonida burun havosiga kirib keladi, natijada aks ettirish holati hosil bo'ladi.

Ta'm bilish sezgilari

Ta'm bilish sezgilari *shirin, uchchiq, nordon, sho'r* singari mazalarni his qilish bilan tavsiflanadi. Ta'm bilish sezgilarining organi tilning yuzasi va tanglayaang yumshoq qismidan tashkil topgan.

Tilning shilliq pardasida maxsus ta'm bilish se'rg'ichlari mavjud bo'lib, ularning tarkibi tayoqchasimon hujayralardan

tuzilgan maxsus ta'm bilish "kurtaklari"ga ega. Ta'm bilish so'rg'ichlari til yuzasida bir tekis taqsimlanmaganligi uchun uning *orqa qismi uchchiqni, uchi shirin mazani, chetlari esa nordon mazani* sezadi. Lekin ularning o'rtasi bo'lsa mazani aks ettira olmaydi.

Ta'm bilish so'rg'ichlarining hujayrali qismlarida maxsus sezuvchi nervlarning chekka uchlari joylashgan, ular ta'm bilish organidagi qo'zg'atishni bosh miyaga uzatib turadi, uning markazlariga yaqin joylashgan.

Teri sezgilari

Teri sezgilari tarkibi tuyish va harorat turlaridan iborat bo'lib, ularning hunday nomlanishining bosh omili bu retseptorlarning tarkibi va organizmning tashqi shilliq pardalarida joylashganligidir.

Tuyish sezgilari ikki xil axborotni qabul qilish imkoniyatiga ega bo'lib, *birinchi tegish* va *tarqallshini tuyish* sezgilari, ikkinchisi esa *silliq yoki g'adir* – *budurni tuyish* bilan tavsiflanadi. Odatda tana a'zosiga narsalarning tegishini sezish tashqi qo'zg'atuvchi kuchayganda siqiq sezgiga aylanadi, u yanada kuchayganda og'riq sezgisiga aylanadi.

Tuyish sezgilari organi teridagi va tashqi shilliq pardalardagi *tuyish tanachalari* deb nomlanuvchi tanachalardan iborat. Tanachalarning ichida va qisman tashqarisida tuyish nervining chekka tarmoqlari mavjud, ular terida va shilliq pardalarda bir tekis taqsimlangan, barmoqlarning uchlari til uchida labda zich joylashgan, xuddi shu boisdan sezgirlik darajasi boshqalardan yuksakroqdir.

Psixologiyada tuyish tanachalari va sezuvchi nervning chekka tarmoqlari zichligi *ekstiziometr asbabi* yordami bilan o'lchanadi. Asbob keriladigan ikki oyoqli sirkuldand tashkil topgan, bo'lib, uning o'zagidagi darajalar oyoqlarning uchlari o'rtasidagi masofani o'lchaydi.

Tuyish sezgilarining markazi bosh miya po'stining orqadagi markaziy nuqtasida joylashgan deb taxmin qilinadi. Tuyish sezgilarining tashqi, ya'ni fizik sababi bu hiron- bir narsalarning unga bevosita tegishidir.

Muskul – harakat sezgilari, statik sezgilar

Muskul-harakat sezgilari **motor sezgilar** deb nomlanib, ularga og'irlikni, qarshilikni, organlar harakatini bilish sezgilari kiradi. Ularning organlari–gavda muskullari, paylar, bo'g'imlardan iboratdir.

Organlarning tarkibida sezuvchi nervlarning chekka tarmoqlari mavjud bo'lib, ularning ta'sirida harakat va statik sezgilar vujudga keladi.

Muskul – harakat sezgilarining fizik sababi muskullarga ta'sir etuvchi narsalarning mexanik tazyiqi va gavda harakatlaridir.

Statik sezgilar gavdaning fazodagi holatini sezish va muvozanat saqlash sezgilari deb ataladi.

Gavdaning fazodagi holatini bilish va muvozanat saqlash sezgisi uchun ichki quloqdagi *vestibulyar apparat* retseptor vazifasini bajaradi.

Vestibulyar apparat quloq dahlizi yarim doira kanallaridan tashkil topgan bo'ladi, sezuvchi nerv tarmoqlari esa gavdaning fazodagi harakatini va holatini boshqaradi. Gavda muvozanatini saqlashda alohida ahamiyat kasb etib, ular endolimfada suzib yuradigan mayda ohaktosh kristallardan tashkil topgan.

Organik sezgilar

Organik sezgilarning retseptorlari ichki organlarda, qizilo'ngach, me'da, ichak, qon tomirlari, o'pka va shu kabilarda joylashgan bo'ladi. Ichki organlardagi jarayonlar organik sezgilar retseptorlarining qo'zg'atuvchi-laridir. Ularga quyidagilar kiradi:

a) og'riq sezgilar; b) chanqoq sezgilari; v) noxush tuyg'ular; g) ochlikni sezish.

Sezgilarning umumiy qonuniyatlari

Sezgilarning yuzaga kelishi ma'lum qonuniyatlarning asosida yuz beradi. Sezgilar biror bir sezgi a'zosining qo'zg'alishidan hosil bo'ladi. Qo'zg'atuvchi retseptorga ta'sir etishi bilanoq sezgi hosil bo'lmaydi. Qo'zg'atuvchi ta'sir eta hoshlagandan bir necha vaqtdan keyin sezgi hosil bo'ladi. Lekin sezgilarning har xil turlari faqat o'ziga xosligi bilan emas, balki ular uchun umumiy bo'lgan xususiyatlar bilan ham ifodalanadi. Sezgilarning sifati, jadalligi uzoq davom etishi va ko'p joylarda yuz berishi ana shunday xususiyatlar jumlasiga kiradi. Quyida sezgilarning xususiyatlari yaqqol ifodalangan.

Sifat – mazkur sezgining asosiy xususiyati bo'lib, uni hoshqa sezgi turlaridan farqlaydi va ayni shu sezgi turi doirasida o'zgarib turadi. *Masalan*, eshitish sezgisi past-balandligi, mayinligi, zo'rliigi bilan farq qiladi va hokazo.

Sezgining jadalligi uning miqdorini ifoda etadigan xususiyat bo'lib, ta'sir kelayotgan qo'zg'atuvchining kuchi va retseptlarning funksional holati bilan belgilanadi. Sezgining davomiyligi uning vaqtinchalik xususiyati hisoblanadi. U ham sezgi a'zosining funksional holati bilan lekin asosan qo'zg'atuvchining ta'sir qilish vaqti va ta'sirning jadalligi bilan belgilanadi. Qo'zg'atuvchi sezgi a'zosiga ta'sir qilishi bilanoq sezgi hosil bo'lmaydi, balki bir oz vaqt o'tgach hosil bo'ladi. Bu sezgining *latent (yashirin) davri* deb ataladi. Latent davri har xil sezgi turi uchun turlicha, *masalan*, taktil sezgilari uchun 130 millisekund bo'lsa, og'riq sezgisi uchun 370 millisekundan iborat.

Bilinear – bilinmas sezgi hosil qiluvchi qo'zg'atuvchining minimal kuchi sezgirlikning *quyi chegarasi* deyiladi. Sezgilarning quyi chegarasi analizatorning absolyut sezgirliigi darajasini aniqlaydi. *Masalan*, 1 gramm qandni 1 piyola choydagi mazasi uncha sezilmaydi. 0.1 sm qog'ozni qo'l kaftiga qo'yilsa, uning

og'irligi sezilmaydi. Sezgi chegarasining me'yori qanchalik kichik bo'lsa, mazkur analizatorning sezgirliigi shunchalik yuksak bo'ladi.

Formulasi $E = I R I$

Ye – sezgirlik R-qo'zg'atuvchining ta'sir me'yori.

Ko'rish va eshitish analizatorining sezuvchanligi juda yuksakdir. S.I.Vavilov (1851-1951)ning tajribalarida ko'rsatilganidek, kishining ko'zlari to'r pardagi bor yo'g'i 28 kvant atrofida nur tushgan taqdirda ham yorug'likni ko'ra oladi. Tim qorong'ulikda 27 kilometr masofada yonib turgan shamni ko'rish qobiliyatiga egamiz. Ayni paytda budanimizga biror narsa tekkanini sezishimiz uchun ko'rish va eshitish sezgilari hosil bo'lishiga sarflanganiga nisbatan, 100-10000000 barovar ziyod quvvatni talab qilinadi.

Analizatorning mutlaq sezuvchanligi sezgining faqat quyi emas, balki yuqori chegarasi bilan kifoyalanadi. Sezgining mutlaqo *yuqori sezuvchanligi* deb qo'zg'atuvchining kuch bilan ta'sir qilishiga aytiladi. Bunda ta'sir ko'rsatayotgan qo'zg'atuvchiga aynan o'xshaydigan sezgi hosil bo'ladi. Bizning retseptorlarimizga ta'sir qilayotgan qo'zg'atuvchilar kuchining yana ham oshishi og'riq sezgisini hosil qiladi.

Sezgi a'zolari yordamida u yoki bu qo'zg'atuvchining faqat bor yo'qligini qayd etmasdan, balki qo'zg'atuvchilarning kuchiga va sifatiga qarab farqlay olishimiz mumkin. Sezgilar o'rtasidagi bilinar-bilinmas farqi hosil qiluvchi ikkita qo'zg'atuvchi o'rtasida mavjud bo'lgan minimal *farq ajratish chegarasi yoki ayirma chegarasi* deb ataladi.

Nemis fiziologi E.Veber (1795-1878) kishining o'ng va chap qo'llarida ko'tarib turgan ikkita narsaning qaysi biri og'irroq ekanligini aniqlay bilish qobiliyatini tekshirar ekan, farq ajratish sezgirliigi mutloq emas, balki nisbiyligini qayd etgan edi. Bundan qo'shimcha qo'zg'atuvchining asosiy qo'zg'atuvchiga nisbatan doimiy o'lcham bo'lishi kerak, degan ma'no kelib chiqadi. Jumladan, qo'lda 100 gramm og'irlikdagi yuk turgan bo'lsa yukning bilinar-bilinmas og'irligini payqash uchun og'irlik 3.4

gramm atrofida oshirilishi kerak. Yukning og'irligi 1000 gramm bo'lgan taqdirda esa sezgi hosil qilishida salgina farq sezishi uchun og'irlik 33.3 gramm chamasi oshirilishi kerak. Shunday qilib, ilk qo'zg'atuvchining o'lchami qanchalik katta bo'lsa, uning qo'shimcha ham shunchalik katta bo'lishi lozim.

Farqlanishning boshlanishi mazkur analizator uchun doimiy bo'lgan nisbiy o'lchash bilan belgilanadi. Ko'rish analizatori uchun bu nisbat taxminan $\frac{1}{100}$ ni, eshitish analizatori uchun $\frac{1}{15}$ ni,

taktil analizatori uchun, $\frac{1}{15}$ ni tashkil etadi. Bu holatni tajriba yo'li bilan tekshirish uning faqat o'rta kuchga ega bo'lgan qo'zg'atuvchilar uchun urinish ekanligini ko'rsatadi.

Nemis fizigi **G.Fexner** (1801-1887) **E.Veber** o'tkazgan tajribalaridan olingan ma'lumotlarga asoslanib, sezgilarning jadalligi qo'zg'atuvchining kuchiga bog'liqligini quyidagicha shaklida ifodalangan edi.

$$S = K L^j + C$$

Bunda S - sezgining jadalligini, j - qo'zg'atuvchining kuchini, K va C konstantlar o'zgarmas, doimiyliigi va miqdorlarni bildiradi. Asosiy *psixofizik qonun* nomi bilan yuritiladigan qonun quyidagicha izohlanadi. Sezgining jadalligi qo'zg'atuvchi kuchining logarifmiga proporsionaldir. Boshqacha qilib aytganda, qo'zg'atuvchining kuchi geometrik progressiya yo'li bilan oshib borgan taqdirda sezgilarning jadalligi arifmetik progressiya yo'li bilan oshadi. Bu qonun *Veber - Fexner* qonuni ham deb ataladi.

Ayirma sezuvchanlik yoxud farq ajratish sezuvchanligi ham farqlanish chegarasining o'lchamiga nisbatan teskari bog'lanishda bo'ladi; farqlanish chegarasi qanchalik katta bo'lsa, ayirma sezuvchanlik ham shunchalik kam bo'ladi.

Sezgilarning chegarasining absolyut me'yori bilan belgilanadigan analizatorning sezgirliigi barqaror bo'lmasdan qator fiziologik va psixologik shart-sharoitlar ta'siri ostida o'zgarib turadi. Ushbu shart-sharoitlar orasida *adaptatsiya (moslashish)* hodisasi alohida o'rin egallaydi.

Adaptatsiya - yoxud moslashuv - sezgi organlari sezgirliigining qo'zg'atuvchi ta'siri ostida o'zgarishi demakdir.

Adaptatsiya (yoki moslashish) ikki turga bo'linadi:

a) negativ adaptatsiya;

b) pozitiv adaptatsiya.

Pozitiv adaptatsiyada kuchsiz qo'zg'atuvchi ta'siri ostida sezgirlik oshadi. Ko'rish analizatorida pozitiv adaptatsiya, qorong'ulik adaptatsiyasi deyiladi.

Negativ adaptatsiya ikki xil bo'ladi:

a) qo'zg'atuvchining davomiy ta'siridan sezgirlik yo'qoladi. *Masalan*, qo'limizga yuk qo'yilsa sezamiz, ammo vaqt o'tishi bilan sezmay qolamiz.

b) kuchli qo'zg'atuvchi ta'siridan sezgirlikning susayishi. *Masalan*, qorong'u xonadan bindaniga chiqib qolsak, avvaliga hech narsa ko'rmaymiz, vaqt o'tishi bilan sezgirlik pasayib biz normal ko'ramiz.

Adaptatsiya teri retseptorlarida tez yuzaga keladi. **I.P.Pavlov** fikricha, "*Adaptatsiya bosh miya po'stloq qismidagi muhofazalovchi tormozlanishi tufayli hosil bo'ladi*". Haroratga, hiddlarga nisbatan ham adaptatsiya bo'ladi.

Sensibilizatsiya - analizatorlarning o'zaro munosabati va mashq qilishi natijasida sezgirlikning kuchayishidir.

Sensibilizatsiyaning adaptatsiyadan farqi:

-adaptatsiyada sezgirlik oshadi yoki kamayadi, sensibilizatsiyada esa faqat oshadi;

-adaptatsiyada sezgirlikning o'zgarishi tashqi chegaralarga bog'liq bo'lsa, sensibilizatsiyada psixologik, fiziologik holatlarga bog'liq bo'ladi.

Sinesteziya qo'zg'atuvchining bir analizatorga ta'siri bilan boshqa analizatorga xos sezgining paydo bo'lishidir. Ko'rish, eshitish sinesteziyasi ko'proq uchraydi. Sinesteziyalar har bir shaxs uchun doimiy bo'ladi. *Masalan*, kompozitorlardan Skrebin, A.F.Lest, N.Rimskiy Korsakovlarda "*rangdor eshitish*" qobiliyati bo'lgan. Demak, sinesteziya ikki sezgining bir sezgi bo'lib qo'shilishidir. "*Masalan*, "shirin so'z", "bag'ri tosh".

Sezgilar *kontrasti* qarama-qarshi sifatga ega bo'lgan bu vaqtdagi qo'zg'alish tufayli sezgirlikning o'zgarishidir. *Masalan*, tinch joyda tovush kuchliroq seziladi. Oqimtir fonda qora rang qoraroq, qoramtir fonda oq rang yana ham och bo'lib seziladi. Odam charchaganda sezgirlik pasayadi. Harakat oshganda sovuqqa nisbatan sezgirlik o'tkirlashadi. Sezgirlik kasbga ham bog'liq. *Masalan*, rassomlarda rang sezish, musiqachilarda tovush sezish va shu kabilar.

Sezgi borasidagi nazariyalar

Psixologiya fanida shunday ilmiy dalillar mavjudki, mobodo inson axborotlarning shaxobchasidan mahrum bo'lsa, u holda u uyqu faoliyatiga sho'ng'iydi.

Masalan, teri tuyishi sezgilari patologiyaga uchrasa, unda odam (ko'pincha vaqtincha muvaqqat) ko'rish, eshitish, hid sezgisidan mahrum bo'lishi mumkin. Mobodo axborotlarni kuzatish shaxobchasi ilk bolalik yoshi davrida buzilsa, kar yoki ko'r bo'lib qolsa, u taqdirda uning aqliy rivojlanishida keskin to'xtalish, vaqtincha orqada qolish yuzaga keladi. Agar bola maxsus usul yoki uslubga o'rgatilmasa, tabiiy ravishda mavjud kamchiliklarning o'rnini to'ldirib bo'lmaydi.

Nemis faylasufi **Kristian Volf** "*Ratsional psixologiya*" (1732-yil) va "*Empirik psixologiya*" (1734-yil) kitoblarida ongning ichki holati, aqliy fikr yuritishga qobiliyatning tabiiy moddiy asosi zamiridan kelib chiqib, tashqi olamdan kelib tushadigan axborotlar shaxobchasiga, ya'ni sezgi kanaliga hech qanday bog'liq emas, deb tushuntirishga harakat qildi. Sezgilarga mana bunday yondashish nazariyotchisi "*fanga ratsionalizm*" tushunchasi bilan birga kirib keldi.

X.Volf va uning tarafdorlari psixologik jarayonlar (sezgi, idrok, xotira va boshqalar) murakkab ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot mahsuli emas, degan g'oyani ilgari surdilar.

Shuning bilan birga "*Ong*", "*Aql*" tarixiy evalyusiya natijasi emas, deb inson psixikasiga o'zgacha yondashib, uni izohlab

ko'rib mushkul bo'lgan "birlamchi" xususiyat ekanligini tushuntirishga intiladilar. Mazkur nazariyaga asoslangan psixologlar insonning sezgilari uni tashqi olam bilan bog'lab turuvchi birdan bir shaxobcha ekanligini inkor qilishgacha borib chiqdilar va voqelikni mana bunday tarzda izohlashga harakat qildilar; sezgilar insonni tashqi olamdan ajratib turadilar, ular atrof-muhit o'rtasidagi bartaraf qilib bo'lmaydigan devor hisoblanadilar. **Berkli, Yung, Myuller, Gelmols** singari olimlar sezgi organlarining "*Spesifik energiyasi*" nazariyasini ishlab chiqdilar. Bu g'oyaning asoschisi sifatida **Iogann Myuller** qat'iy pozitsiyada turib, uni butun vajudi bilan himoya qilishga intildi. Ushbu nazariyaga binoan har qaysi sezgi a'zosi hoh quloq, hoh til, hoh teri bo'lishidan qat'iy nazar tashqi dunyoning ta'sirini aks ettirmaydi, atrof-muhitda bo'lib turgan real, jarayonlar yuzasidan axborotlar berishga qobil emas, faqat u tashqi ta'sirdan shaxsiy jarayonlarning qo'zg'atuvchisidan turtki oladi, xolos. Mazkur nazariyaga ko'ra, har bir sezgi a'zolari o'zining spesifik o'ziga xos energiyasiga ega bo'lib, u har qanday ta'sirdan qo'zg'aladi. *Masalan*, ko'zni hosib, unga elektr toki bilan ta'sir qilib ko'rilsa, yorug'lik sezgisi hosil qilinadi. Quloqqa elektr qo'zg'atuvchisi bilan ta'sir o'tkazilsa, u holda tovush sezgisi vujudga keladi. Binobarin, sezgi a'zolari tashqi ta'sirni aks ettirmaydi, balki ularning ta'siridan qo'zg'aladi. Inson hech qachon tashqi voqelikni, dunyoni obyektiv ta'sirlarini idrok qilmaydi, balki sezgi a'zolari faoliyatida o'zlarining shaxsiy subyektiv holatlarini aks ettiradi.

Sezgilarning retseptor nazariyasiga ko'ra, retseptor sezgi a'zolari ularga ta'sir qiluvchi qo'zg'atuvchilarga nisbatan sust javob qaytaradi, sezgilar harakatga qarama-qarshi turuvchi sust jarayondir. Harakatning o'zi esa aksincha faol (aktiv)dir.

Hozirgi davrda sezgilarning retseptor nazariyasi mutlaqo sezgi jarayonlarining fiziologik mexanizmini ochib berishga yaroqsiz ekanligi qator tadqiqotchilar tomonidan ishonchli omillarga suyangan holda ta'kidlab o'tilgandir.

Sezgi jarayonining faolligini tan oluvchi nazariya sezgilarning *reflektor nazariyasi* deb ataladi. Hayvonlar va jonivorlarning sezgilari sust xususiyatga ega, balki tashqi olam ta'sirining biologik ahamiyatga molik jihatlari faol ravishda ajratgan holda xatti-harakatni amalga oshiradilar. *Masalan*, asalari bir xil turkumdagi gullarga nisbatan aralash hollardagi gullarga faolroq javob reaksiyasini bildiradi. Mushuk sichqonning qimirlashiga e'tiborini kuchaytiradi, lekin xuddi shunga o'xshash kamerton tovushiga aslo parvo ham qilib qo'ymaydi.

Bu omillar shuni ko'rsatib turibdiki, *birinchidan*, sezgilar fuolik xususiyatiga ega, *ikkinchidan*, ularning vujudga kelishida harakat tarkiblari ishtirok etadi.

AQShlik psixolog **Neffning** ta'kidlashicha, mikroskop ostiga olib teriga igna sanchilsa, xuddi shu uchastkada reflektor harakat reaksiyalari kuzatilgan: tomirning qisishi, teri galvanik refleksi, goho ko'z harakati, bo'yin muskullarining, taranglashuvchi qo'lning harakat reaksiyasi sodir bo'lishi mumkin.

Jahon psixologlari tomonidan narsalarning murakkab tomonlarini tanish, farqlash harakatning ishtirokisiz amalga oshmasligi ta'kidlab o'tilgan. *Masalan*, ko'zni yumib, jismni farqlash uchun qo'l bilan uni paypaslash kerak, aks holda uning holati, shakli, qattiq yoki yumshoqligi g'adir-budurligini bilib, sezib bo'lmaydi.

I.M. Sechenovning fikriga ko'ra jismni ko'z bilan idrok qilish uchun ko'z o'sha narsani "qidirsin", faqat shundagina maqsadga muvofiq harakat yuzaga chiqqan bo'ladi. Hozirgi davrda psixologiya fanida ko'z harakatlari nazariyasi ishlab chiqilgan bo'lib, ular makro va mikro ixtiyoriy va ixtiyorsiz ko'rinishlarga ajratiladi.

Ular quyidagi nomlar bilan ifodalanadi: konvergent, divergent, gorizontal, vertikal, parsimon va boshqalar.

Ko'z harakati yordami bilan fazoda o'rin almashib turgan jismlarni topish, bilib olish va idenfikatsiyalash amalga oshiriladi. Ko'z harakatlari uch jufti tashqi muskullari, ya'ni miya bosh suyagining III, IV va VI juft nervlari orqali ro'yobga chiqadi.

ko'zning makro va mikro harakatlari sezgining mexanizmi rolini bajarish imkoniyatiga ega.

Jahon psixologiya fani ma'lumotlariga qaraganda sezgilar atrof- muhit to'g'risida va o'zimiz haqimizda yagona bilish manbai sifatida xizmat qiladi.

Sezgilar shunday bir axborot kanaliki, ular tashqi olamdan va ichki tana a'zolaridan keladigan barcha holatlar, taassurotlar xuddi shu yo'llar orqali miya po'stiga yetib boradi, insonga ta'sirlarga nisbatan to'g'ri javob reaksiyalari qaytarishga yordam beradi.

His etish yoki sezgining filogenetik taraqqiyoti shuni ko'rsatadiki, hayvonlarda ma'lum narsani sezish, his etish ularning biologik jihatdan zaruriyat ehtiyoj ekanligiga qarab rivojlangan.

Bu holatlar ko'pincha xorij olimlari tomonidan izchil ravishda o'rganilgan, ularning o'ziga xos omillar mexanizmlari mavjudligi ta'kidlab o'tilgan. *Masalan*, turli asalari xatti-harakatlari kuzatilganda, gulga o'xshash murakkab geometrik shaklga nisbatan asalarining differensirovkasi oson kechgan.

Agarda shu murakkab geometrik shakl gullarga oid bo'lmasa, u holda arida differensirovka juda qiyinchilik bilan vujudga kelgan.

Tadqiqotchi **Bosning** kuzatishicha, jonivorlar qurt-qumursqalarga xos bo'lgan tovushlarga nisbatan xuddi shu turdagi harakatlarga befarqlik bildirmagan, moboda tovushlar qattiq va tez sur'atda kechsa, ularga hech qanday e'tibor bermagan. Ushbu vazifani olim biologik shartlanganlikdan kelib chiqqan tabiiy ehtiyoj, instinkt bilan uzviy bog'lagan.

S.V. Kravkov (1893-1951) ma'lumotlariga ko'ra bir sezgi a'zolarining faoliyati ikkinchisining ta'siri tufayli o'zgaradi, tovush asosan ko'rish sezgisi, yorug'lik sezuvchanligini orttiradi, shunga o'xshash turli hidlar hamda yorug'lik va hid bilishga nisbatan sezgirlikni oshirishi yoki kamaytirishi mumkin.

Bunday o'zaro ta'sir sababli miya ustuni yuqori qismi va ko'rish bo'rtiqlariga tegishli o'simtalarning yaqin joylashganligi tufayli boshqasiga o'tishi osontroq amalga oshadi.

Hundan tashqari sezgilarning o'zaro qo'zg'atishi va ta'limlanishini o'rganish ham alohida ahamiyatga ega. Chetki holatlarda avtomatik boshqarish tufayli unga uchishda sezgi sezgirlikning pasayishi yoki ortishi zarurati tug'iladi.

I.P.Pavlov tomonidan analizatorlarning murakkab o'zaro ta'sir shakllari mavjud ekanligi qayd etilgandir. Ular boshqarish miya po'stida namoyon bo'lib, bir vaqtning o'zida ta'sir qilyotgan jismni, eshitilayotgan tovushni, kelayotgan havo haroratida o'z ifodasini topadi.

Bu hosh miya po'stida kechadigan fiziologik jarayonlar ta'sir o'tishi zarur bo'lgan zonalar *perekretik zonalar* ta'sirlanadi. Sezgilarning klassifikatsiyasi ularning turli qismlariga, ya'ni moddalligiga qarab emas, balki ta'sir o'tishining har xil darajalariga qarab ham ajratiladi.

Sezgilarni obyektiv yo'nalishi bo'yicha Ya.N.Bukala, V.Vogradovlar tekshirganlar va ular passiv jarayon o'tirish elementlar fiziologik nafas olish tizimida o'zaro ta'sir bo'lishini tushuntirib berilgan.

Ushbu vaqt reflektor o'zgarishlarni sezgining o'tirish kuchini sifatida ishlashga imkoniyat yaratadi. Ma'lumotlarning paydo qiluvchi har bir qo'zg'atuvchi, reflektor jarayon keluvchi jarayonlarni chaqiradi, chunonchi ta'sir o'tirishini, teri galvanik reflektorlarning paydo bo'lishi, ta'sir o'tirishining o'zgarishi miyaning elektr faoliyatining o'zgarishi ta'sir o'tirishining qo'zg'atuvchi tomon burilishi kabilar.

Ular hammasi sezgi jarayonlarning paydo bo'lishini ta'sirlaydi. Xuddi shu sababdan ular sezgilarning obyektiv ta'sirlari tariqasida xizmat qila oladi.

Ushbu holatlarda shu narsa qayd etilganki, qo'zg'atuvchi ta'sir o'tirish sari javob reaksiyasi ham intensivligi ta'sirlanadi. Bu esa sezgilarning intensivligini ta'sir o'tirish muhim negiz hozirlaydi.

Ular va elektrofizologik reaksiyalar chegaralarga o'tirish kuchlariga qaraganda yaqin qo'zg'atuvchilarga ta'sir o'tirish bo'ladi.

Tayanch tushunchalar

Adaptatsiya (lot. Adaptare moslashtirmoq) - sezgi a'zolarining qo'zg'atuvchi kuchiga moslashuvi natijasida muayyan ta'sir o'tirishining o'zgarishi.

Akkomodatsiya (yunon. Akkomadatio - moslashish) - ta'sir o'tirish turli masofadagi narsalarni ko'rishga moslashuvi.

Analizator (yunon. Analisis bo'laklarga ajratish) - murakkab neyrofiziologik tizim, odamga ta'sir etuvchi qo'zg'atishlarni idrok etish va uni tahlil qilish.

Afferentatsiya (lot. afferens (afferentis) - keltiruvchi) - tashqi ta'sir o'tirish qo'zg'atuvchilar orqali sezgi a'zolariga ta'sir etish jarayonida paydo bo'lgan nerv tizimiga kelib turish jarayoni.

Binokulyar ko'rish - (lot. bini - juft, okuliys - ko'z) - bitta obyektning o'zini har ikkala ko'z bilan barobar ko'rish.

Veber-Fexner qonuni - qo'zg'atuvchi kuchning o'zgarishi bitta hosil bo'lgan muayyan sezgi kuchining o'zgarishi ta'sir o'tirishidagi o'zaro munosabatni ifodalashdan iborat psixofiziologik qonun.

Vestibulyar apparat (lot. vestibulum - hoshlang'ich. apparatus - asbob) - fazodagi harakatlarning yo'nalishining holati va bunday harakatlar yo'nalishining o'zgarishini kuzatib baholab turishga yordam beradigan analizator (ichki quloqda joylashgan).

Interoretseptiv sezgilar - (lot. interior - ichki, redpiere - o'lmoq) - ichki a'zolariga joylashgan retseptorlar.

Kinestetik sezgi (yunon. kineo - hapakatga keltiraman) - o'z ta'sir o'tirishining holati va harakatini proprio-retseptorlar ta'siri ostida sezish.

Sezgi - psixik aks ettirishning oddiy usuli tariqasida hayvonlarga ham, odamlarga ham xos xususiyat. Voqelikdagi narsa va hodisalarning ayrim belgi va xususiyatlarini bilib olishni ta'minlaydi.

Sezgi a'zolarining o'ziga xos quvvati - sezgi a'zolarining massas quvvati haqidagi qonun bo'lib, bu qonunga binoan sezgi a'zolari tashqi olamdagi narsa va hodisalarning ta'sirini aks ettiradi.

etilmay, balki sezgi a'zolarining o'ziga xos quvvatini qo'zg'ovchi tashqi turki deb hisoblanadi (M.Myuller).

Sezgi chegarasi – sezgining mutloq chegarasi. Minimal kuchga ega bo'lgan qo'zg'ovchining bilinar – bilinmas ta'sirini sezishga sezgining kuchi chegarasi, qo'zg'ovchining eng yuqori kuchga ega bo'lgan ta'sirini sezishga – sezgining yuqori (maksimal) chegarasi deyiladi.

Sezgirlik – o'ta sezuvchanlik, sezgi a'zolarining o'ziga ta'sir etib turgan qo'zg'ovchilarning salgina yoki unchalik farq qilmaydigan ta'sirini ajrata olish qobiliyati.

Proprioretseptiv sezgilar (lot. proprius – xususiy, maxsus, recipere – qabul qilmoq) – tananing turli qismlaridagi holatlardan va ularning harakatlaridan darak beruvchi sezgilar.

Sensibilizatsiya (latin. sensibilis – sezuvchan) – ichki omillar ta'siri natijasida analizatorlar sezgirligining ortib ketishi.

Sensor sezgilar (lot. sensus – sezgi, his) – sezgi a'zolariga taalluqli sezgilar. Sensorika sezgi va idrokni umumlashtiruvchi tushunchadir.

Sinesteziya (yunon. sineistesus – birgalikda sezish) – turli xildagi sezgilarning o'zaro ta'siri natijasida qo'shilib ketishi, jumladan, eshitish va ko'ruv sezgilari kabi.

Ta'm – sezgi turi (shirin, achchiq – chuchuk, tuzli). Analizator til o'zagidagi nerv tugunlari hamda bosh miya po'stloq qismidagi ta'm bilish markazidadir.

Farq qilish chegarasi – qo'zg'ovchilar o'rtasidagi bilinar – bilinmas farqni sezish. Bu avvalgi qo'zg'ovchilar bilan keyingi qo'zg'ovchilar o'rtasidagi qandaydir farq borligini seza olishda ifodalauadi.

Eksteroretseptiv sezgilar – tashqi olamdagi narsa va hodisalarning turli xususiyatlari haqida darak beruvchi sezgilar mas., ko'rish, eshitish, hid va ta'm bilishdan iborat tashqi sezgilar.

Hid bilish sezgisi – sezgi turi, xillarini aks ettirish jarayoni. Uning analizatori burun to'sig'ining shilliq pardasida joylashgan va uning markazi bosh miya po'stloq qismidadir.

Mustaqil ishlash uchun tavsiya etilayotgan mavzular

1. Sezgilar haqida umumiy tushuncha.
2. Sezgilarning tasnifi.
3. Sezgilarning turlari.
4. Sezgi sohasidagi qonuniyatlar.
5. Psixologiya fanida sezgi nazariyalari.
6. Veber-Fexner qonuni.

Test topshiriqlar

1. Sezgi bu ...

- A) eng oddiy psixik jarayon bo'lib, narsa va hodisalar o'ziga xos xususiyatlarini ongimizda aks etishidir;
- B) o'tmishdagi voqea-hodisalarga munosabat;
- V) sezgi organlarimizga ta'sir etib, ongimizda to'liq aks etishi;
- G) esga tushirish, esda saqlash;
- D) oddiy elementar sezuvchanlik bo'lib, tashqi ta'simi qabul qilish hisoblanadi.

2. Insonning barcha sezgilari qaysi sifatlarga qarab klassifikatsiya qilinadi?

- A) ekstrotseptiv, introseptiv, proprioretseptiv;
- B) interaktiv, kommunikativ;
- V) ekstrotseptiv, perseptiv;
- G) interotseptiv, perseptiv;
- D) ekstrotseptiv, kommunikativ.

3. Ekstrotseptiv sezgilarga qanday sezgilar kiradi?

- A) ta'm bilish;
- B) hid bilish;
- V) teri;
- G) ko'rish, eshitish;
- D) barcha javoblar to'g'ri.

4. Eshitish sezgilarining sifati qaysi qatorda ko'rsatilgan?

- A) ovoz balandligi;

- B) ovozning kuchi;
- V) ovoz tebr;
- G) kortiyev markazlari;
- D) ovoz balandligi va ovozning kuchi.

5. Sezgi qonuniyatlari qaysi qatorda ko'rsatilgan?

- A) birlik;
- B) doimiylik;
- V) davomiylik;
- G) sezgi ostonsi;
- D) barcha javoblar to'g'ri.

6. Sezgining kuchi nimaga bog'liq?

- A) ta'sir kuchiga;
- B) himoya kuchiga;
- V) eshitish sezgisi;
- G) ko'rish sezgisiga;
- D) his qilish sezgisiga.

7. Interotseptiv sezilar bu ...

- A) idrok va sezgining birligi;
- B) organik sezgilar;
- V) kinetik sezgilar;
- G) vestibulyar apparat;
- D) to'g'ri javob yo'q.

8. Sezgi kuchi ta'sir etuvchi kuchiga logarifmik proporsionaldir mazkur qonun mualliflari qaysi qatorda ko'rsatilgan?

- A) Sechenov, Davidov;
- B) Dubrovin, Pavlov;
- V) Veber-Fexner;
- G) Kuzmina-Iichko;
- D) Mexler-Kabanova.

9. Sezgilar xususiyati qaysi qatorda ko'rsatilgan?

- A) adaptatsiya, sensibilizatsiya, senesteziya;
- B) strukturaviyligi;
- V) predmetligi;
- G) konstantligi;

D) mantiqiyliqi, konstantligi.

10. Sezgi organlarini ularga ta'sir etuvchi stimullarga moslashish bu...

- A) sensibilizatsiya;
- B) senesteziya;
- V) adaptatsiya;
- G) konstantligi;
- D) interotseptiv.

11. Sensibilizatsiya bu...

A) bir sezgiga ta'sir etuvchi qo'zg'atuvchilar yig'indisi;

B) mashq qilishi natijasida sezgi organlarini sezuvchanligi oshishi;

V) ko'z gavharini moslashishi;

G) predmetlarni u haqidagi ma'lumotlarni jamlangan holati;

D) to'g'ri javob yo'q.

12. Bir sezgiga ta'sir etuvchi qo'zg'atuvchi ikkinchi sezgini yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Mazkur qonuniyat nima deb ataladi?

- A) adaptatsiya;
- B) konstantligi;
- V) senesteziya;
- G) sensibilizatsiya;
- D) kommunikativlik.

13. Adaptatsiya turlari:

- A) negativizm, kommunikativ;
- B) pozitiv, negativ;
- V) subyekt, obyektiv;
- G) taktik negativ;
- D) ta'm bilish, eshitish.

14. Qorni ochlikni, chunqashni sezish qaysi sezgi turiga oid?

- A) to'yish;
- B) organik;
- V) eshitish;
- G) ta'm bilish;

D) teri sezgisi.

15. Ekstrotseptiv sezgilar modallikdan tashqari yana qanday turkumlarga ajratiladi?

A) Proprotseptiv;

B) Interotseptiv;

V) Vestibulyator;

G) Intermodal nospesifik;

D) hech qanday turlarga ajratilmaydi.

16. Psixologik ma'lumotlarga ko'ra, gavdaning fazodagi holati, qaysi sezgilar orqali seziladi?

A) Statik sezgilar;

B) Ekstrotseptiv sezgilar;

V) Interotseptiv;

G) Nospesifik;

D) Organik.

17. Terining foto sezgirligi kim tomonidan kashf qilingan?

A) I. Myuller;

B) A.N. Leont'ev;

V) I. Pavlov;

G) A. Orbeli, A.R. Luriya;

D) P.X. Anoxin.

18. Vibratsiya sezgilar qaysi qatorda ko'rsatilgan?

A) Ko'rish, eshitish;

B) Hidlash, teri sezgilari;

V) Payqash, G) Payqash, maza-ta'm;

D) Ko'rish, eshitish hidlash, teri sezgilari.

19. "Ong" va "Aql" tarixiy evolyutsiya natijasi emas, deb inson psixikasiga o'zgacha yondashuv uni izohlab berish mumkin bo'lgan birlamchi xususiyat ekanligini ilgari surgan olim qaysi qatorda ko'rsatilgan?

A) I. Pavlov;

B) A. Orbeli;

V) X. Volf;

G) A.R. Luriya;

D) X. Volf, I. Pavlov;

20. Psixologiya tarixida "Subyektiv idealizm" degan yo'nalish ham yuzaga kelgan bo'lib, unqacha, inson faqat o'ziligini biladi xolos. Bu nazariya o'ziga xos g'oyaga ega bo'lib fan tarixida qanday nom olgan?

A) Spesifik;

B) Vestibulyator;

V) Nospesifik;

G) Solipsizm;

D) To'g'ri javob berilmagan

21. Psixologiyada ko'zning tur pardasida raugni sezadigan necha xil xususiyatli element bor deb aytiladi?

A) 5 xil;

B) 6 xil va undan ortiq;

V) 14 xil;

G) 2 xil;

D) 3 xil.

22. Tuyish sezgilar fizologik asosi bosh miyaning qaysi qismida joylashgan? A) Chap po'stloq qismida;

B) Bosh miya katta yarim sharlarida;

V) Ongostida;

G) Bosh miya po'stining orqadagi markaziy pushtasida;

D) Chap po'stloq qismida bosh miya po'stining orqadagi markaziy pushtasida

23. A.R. Luriya fikricha Sezgilar asl, tub ma'nodagi sezgilar emas, balki emotsiyalar bilan sezgilar o'rtasidagi oraliq sezgilar sifatida namoyon bo'ladi, mazkur ta'rifda qaysi sezgi turi ko'zda tutilgan?

A) Ekstrotseptiv;

B) Interotseptiv;

V) Proprotseptiv;

G) Ekstrotseptiv interotseptiv;

D) To'g'ri javob yo'q.

24. Birinchi turkum sezgilariga nimalar kiradi?

A) Ko'rish, eshitish, hid bilish, ta'm bilish, teri tuyush;

B) Nerv sistemasi, ko'rish;

V) Ta'm bilish, harakat sezgilari;

G) Teri orqali sezish;

D) Orqa miyadan chiquvchi segmentar qism.

25. Sezgilarning klassifikatsiyasi dastlabki kim tomonidan ishlab chiqilgan? A) A.R.Luriya;

B) I.P.Pavlov;

V) A.Orbeli;

G) Ch.Sherrington;

D) N.A.Bernshhteyn.

26. Introtseptiv sezgilarning fiziologik mexanizmlari kim tomonidan o'rganilgan?

A) P.K.Anoxin, A.Orbeli;

B) N.A.Bernshhteyn;

V) K.M.Bikov, V.N.Chernigovskiy;

G) A.Orbeli, K.M.Bixov;

D) A.R.Luriya, P.K.Anoxin.

27. Qaysi analizatorlarda pozitiv adaptatsiya qorong'ulik adaptatsiyasi deb ataladi?

A) Ko'rish;

B) Eshitish;

V) Ta'm bilish;

G) Hid bilish;

D) Organik.

28. Periferik retseptorlarda joylashgan maxsus tanachalar nima deb nomlanadi?

A) Puchchini;

B) Afferent;

V) Eshitish nervi;

G) Uch tarmoqli nerv;

D) Teri yuzasida eshitish nervi.

29. Inson qaysi sezgi turidan mahrum bo'lsa, u uyqu holatiga shung'iydi?

A) Teri tuyush sezgilaridan;

B) Axborotlar shoxobchasidan;

V) Ko'rish, eshitishdan;

G) Hid bilishdan;

D) Hid bilish va teri tuyushdan.

30. Sezgilarning nospesifik shakliga ko'ra, terining foto sezgilarini, ranglarni nozik jilolarini ajratish qanday ruyobga chiqadi?

A) Bosh miyadan chiquvchi;

B) Teri tuyush orqali segmentar qism orqali;

V) Ko'rish orqali;

G) Qo'l uchlari bilan sezish orqali;

D) Teri tuyush orqali segmentar qism orqali, qo'l uchlari bilan sezish orqali.

Nazorat savollari

1. Sezgi tushunchasining mazmunini izohlang?
2. Sezgilarning nerv-fiziologik asoslari nimalar bilan belgilanadi?
3. Sezgi qanday asosga ko'ra, klassifikatsiya qilingan?
4. Sezgilarning turlarini sanang?
5. Sezgi sohasidagi qonuniyatlarni izohlang?
6. Psixologiya fanida sezgi nazariyalarining mohiyatini izohlang?

IDROK

Idrok haqida tushuncha

Idrok sezgilarga nisbatan murakkab va mazmundor psixik jarayon bo'lib, barcha ruhiy holatlar, xususiyatlar, xossalari va inson ongining yaxlit mazmuni egallangan bilimlar, tajribalar, ko'nikmalar bir davrning o'zida namoyon bo'ladi, aks ettirishda ishtirok etadi.

Idrok sezgiga nisbatan bir muncha murakkabroq, to'laroq aks ettirish jarayoni bo'lib, sezgi a'zolarimizga ta'sir etib turgan narsa va hodisalarni butun belgi hamda xususiyatlari bilan butunligicha, ya'ni yaxlit aks ettirishdan iboratdir. *Masalan*, olmani ko'rgan paytimizda uning shakli, rangi, ta'mi, hidi va navi bilan birgalikda bir butun narsa tarzida idrok etamiz. Demak, idrok qilish jarayonida deyarli barcha sezgilarimiz qatnashadi.

Shuning uchun ham idrok sezgiga nisbatan ancha murakkab aks ettirish jarayonidir.

Shaxs tevarak-atrofidagi narsa va hodisalarning faqat ayrim xossalari ongda aks ettirib qolmaydi, balki ularning barcha xossalari birgalikda bir butun holda ham aks ettiradi.

Psixologik adbiyotlarda idrok tushunchasiga turlicha ta'riflar uchraydi. Jumladan, *M. Vohidovning* "Psixologiya" darsligida *idrok* deb sezgi a'zolarimizga ta'sir etayotgan narsa va hodisalarni yaxlit holicha aks ettirishga aytiladi, deb keltiriladi.

V. Karimovning "Psixologiya" o'quv qo'llanmasida *idrok* bu bilishimizning shunday shakliki, u borliqdagi ko'plab xilma-xil predmet va hodisalar orasida bizga ayni paytda kerak bo'lgan obyektini xossa va xususiyatlari bilan yaxlit tarzda aks ettirishimizni ta'minlaydi.

Keltirilgan ta'riflardan kelib chiqqan holda idrokka quyidigicha ta'rif berish mumkin: *Idrok*-deb sezgi a'zolariga bevosita ta'sir etib turgan narsa-hodisalar obrazlarini kishi ongida bir butun holda aks ettirilishiga aytiladi.

Kishi narsa-hodisalarning ayrim xossalari sezadi. Uni bir butun holda idrok qiladi. Chunki narsa va xossa bir-biridan ajralgan holda mavjud bo'lmaydi. Odam narsalarni idrok qilayotganda uning ayrim xossalari sezadi. *Masalan*: chaqmoq qandni idrok qilinadi, uning shirinligi seziladi. Quyoshni idrok qilinadi, uning issiqligi seziladi va boshqalar.

Idrok qo'zg'atuvchilarning ayrim xususiyatlarini aks ettiruvchi sezgilardan farq qilib, narsani butunligicha, yaxlitligicha, uning hamma xususiyatlari bilan birgalikda aks ettiriladi. Shuning uchun idrok ayrim sezgilarning oddiy yig'indisidan iboratdir, degan xulosa chiqarib bo'lmaydi. Idrok o'ziga xos tuzilishga ega bo'lgan hissiy bilishning sifat jihatidan yangi yuksakroq bosqichidir. Idrokning muhim tomonlaridan biri – uning xususiyatlarini turli jabhalar, vaziyatlar, sharoitlarda namoyon bo'lishidir. Idrokning muhim xususiyatlaridan biri – bu faol ravishda bevosita aks ettirish imkoniyatining mavjudligidir. Odatda insonning idrok qilish (perseptiv) faoliyatini uning o'zlashtirilgan bilimlari, to'plagan tajribalari shuningdek, murakkab analitik-sintetik harakatlar tizimi zahirida yuzaga keladi. Idrokning yana bir muhim xususiyati, uning narsa va hodisalarni umumlashgan holda aks ettirilishidir. Ma'lumki, inson psixikasiga kirib borayotgan ko'p qirrali, ko'p yoqlama amallari idrok qilish bilan cheklanib, chegaralanib qolmasdan, balki o'sha majmua aniq qism yoki hodisa sifatida baholanadi.

Idrokning navbatdagi xususiyati uning harakatchanligi va boshqaruvchanligidir. *Masalan*: toshko'mir yorug'likda yog'du sochadi, oq qog'ozdan ko'proq nur balqiydi. Lekin inson bu narsalarni "qora" va "oq" deb idrok qiladi, vujudga kelgan bevosita subyektiv taassurotlarga nisbatan o'zgartirishlar, tuzatishlar kiritadi.

Idrok jarayonida deyarli barcha sezgilarimiz ishtirok etsa ham idrok sezgilarimizning oddiy yig'indisidan iborat deb bo'lmaydi. Idrok jarayonida turli sezgilarimizdan tashqari odamning shu paytgacha orttirilgan turmush tajribasi ham ishtirok etadi. Odam o'z turmush tajribasida juda ko'p narsa va hodisalarni takror-

takror idrok qilgani tufayli odamning idroki anglanilgan harakatlarga egadir. Shuning uchun yetarli turmush tajribasiga ega bo'lgan odam (ya'ni katta yoshli odamlar) idrok qilayotgan narsasi nima ekanligini anglashga yordam beradi. Hech qanday turmush tajribasiga ega bo'lmagan odam, (ya'ni chaqaloq, bolalar) idrok qilayotgan narsasi nima ekanini hali mutlaqo bilmaydi.

Idrok jarayoni shunchaki oddiy aks ettirishdan iborat emas. Idrok jarayonida odamning diqqati, xotirasi, tafakkuri, xayoli, hissiyoti va irodasi ishtirok etadi. Chunonchi, odam diqqatini qaratmasdan (yo'naltirmasdan) birorta narsani ham mutlaqo idrok eta olmaydi.

Diqqat qaratilgandagina ta'sir etayotgan narsa va hodisalarni ravshan idrok etamiz. Idrok jarayonida odamning ilgari o'rttirgan turmush tajribasi ishtirok qilar ekan, binobarin idrok jarayoni odamning xotirasi bilan bog'liqdir.

Idrokda har doim xususan tanish jarayoni ishtirok etadi. Tanish jarayoni qatnashayotganini tufayli odam idrok qilayotgan narsalarini darrov anglab ola biladi. Mashhur rus fizologlaridan **I.I. Sechenovning** ta'kidlashicha, odam hozirgi idrokidan hosil bo'lgan obrazlar ilgari idroklarida vujudga kelgan va xotirasida saqlanib qolgan obrazlar bilan taqqoslab ko'radi. Agar hozirgi idrokdan hosil bo'lgan obraz ilgari xuddi shu narsani idrok qilishdan vujudga keltirilgan obrazga to'la mos kelsa, ayni choqda idrok qilayotgan narsasini taniydi. Aksincha, agar hozirgi idrokdan hosil bo'lgan obraz ilgari obrazga mos kelmasa, ya'ni ayni choqda idrok qilayotgan narsani odam tanimasa idrok davom ettirila beradi. Idrok jarayonida nutq va tafakkurning qatnashishi shunda namoyon bo'ladi, har bir idrok nihoyasiga borib, hukm shaklida, ya'ni chigal gap shaklida ifodalanadi. Chunonchi odamni yoki biror idishni idrok qilayotganimizda idrokimizni, "bu piyola" deb tugallaymiz. Narsalarning nomini atash bilan idrokimizning mazmunini ravshanlashtiramiz. Agar idrok jarayonida narsalarning nomini atay olmasak, ya'ni idrok qilayotgan narsalar bizga notanish qandaydir yangi narsalar

bo'lsa, unday paytda idrok jarayonidagi tafakkur faollashib ketadi. Odam idrok qilayotgan narsasi nima ekanligi haqida o'ylay boshlaydi.

Idrok jarayonida xayolning qatnashishi shunda ko'rinadiki, odam o'zidan allanimatlarni qo'shib, idrok qilayotgan narsasidan hosil bo'lgan obrazing mazmunini kengaytirib yuboradi. *Masalan*, osmondagi to'da-to'da bututlarga qarab, ularning shaklini nimalargadir o'xshatish mumkin. Idrok jarayonida xayolning ishtirok qilishi, xususan, bolalarda yaqqol ko'rinadi.

Idrok jarayonida his-tuyg'ularning ishtirok qilishi shu idrok qilayotgan narsalarimizga nisbatan hosil bo'ladigan munosabatlarimizda ko'rinadi. Odam idrok qilayotgan hamma narsalarga nisbatan bir xilda munosabatda bo'lmaydi. Agar odam ilgari biror narsani idrok qilayotgan paytda qattiq xafa bo'lgan, kayfiyati buzilgan bo'lsa, shu narsani yana ikkinchi marta idrok qilganda yana hissiyotlarga nisbatan bo'lsa ham sodir bo'ladi. Bundan tashqari idrok hissiy holatning ishtiroki yana shunda ochiq ravshan ko'rinadiki, odam qattiq qo'rqinch hissini boshidan kechirayotgan paytda idroki yanglish bo'ladi, ya'ni kuchli hissiy holat ta'sirida ayrim narsalar hashqacha bo'lib ko'rinadi. Chunonchi kechasi qorong'i ko'chada qo'rqib kelayotgan odamga ro'parasidagi to'nka pisib, poylab, o'tirgan odamga o'xshab ko'rinadi. Shuning uchun ham "qo'rqqanga qo'sha ko'rinar" degan xalq maqoli bejiz aytilgan emas. Aksincha, odamning kayfiyati chog', xursand paytida hamma idrok qilayotgan narsalari chiroyli va yoqimli bo'lib tuyuladi.

Ma'lumki, idrok sezgi a'zolari usosida vujudga keladi. Har bir idrok jarayonida bir necha sezgi a'zosi ishtirok etadi. Lekin ulardan biri eng muhim o'rinda turadi. *Masalan*, suratni idrok qilishda ko'rish organi, musiqa va nutqni idrok qilishda eshitish organi yetakchilik qiladi. Idrok jarayonida qaysi sezgi a'zosining yetakchilik rolini o'ynashiga qarab, idrokni bir necha turlarga ajratish mumkin. *Masalan*, ko'rish idroki, eshitish idroki, hid bilish idroki, ta'm bilish idroki va boshqalar. Bundan tashqari idrokning aralash turi ham mavjud bo'lib, bunda bir necha

analizator birgalikda ishtirok etadi. *Masalan*, kinofilmni idrok qilishda ko'rish va eshitish sezgisi ishtirok etadi. Sezgilar eng oddiy elementar psixik jarayondir. Idrok esa sezgilarga qaraganda murakkab psixik jarayon hisoblanadi. Idrokning murakkabligi quyidagilarda ifodalanadi:

Har bir idrok tarkibiga ayni vaqtda bir nechta sezgi kiradi. *Masalan*, qovunni idrok qilish, bunda quyidagi sezgilar ishtirok etadi, qovunning shakli va rangini aks ettiruvchi ko'rish sezgisi, hidini aks ettiruvchi hid sezgisi, mazasini aks ettiruvchi ta'm bilish sezgisi, harakatini aks ettiruvchi teri sezgisi va boshqalar. Bu sezgilar tahlil yordamida ajratib olinadi va idrokning perseptiv tomonini tashkil qiladi. Ular ishtirokida narsaning barcha xossalari bir butun holda aks ettiriladi. Bu esa idrokning *perseptiv tomonini* tashkil qiladi. Har bir idrok tarkibiga kishining o'tmishda hosil qilingan bilim va tajribalari kiradi.

Idrokning nerv fiziologik asosi

Idrok ham sezgi kabi reflektor jarayon hisoblanadi. *I.P.Pavlov* bo'yicha idrokning negizini tevarak-atrofimizdagi narsa va hodisalar retseptorlarga ta'sir etishi natijasida bosh miyaning katta yarim sharlari qobig'ida hosil bo'ladigan shartli reflekslarning muvaqqat nerv bog'lanishlari tashkil etadi. Tashqi olamdagi narsalar va hodisalar kompleks qo'zg'atuvchi sifatida xizmat qiladi. Analizatorlarning qobiq bo'linmalar o'zagida ana shu kompleks qo'zg'atuvchilarning murakkab tahlili va sintezi amalga oshiriladi. Idrok sezgilarga qaraganda miyaning ancha yuksak darajadagi tahlil qilish, umumlashtirish faoliyati hisoblanadi. Tahlil qilmasdan turib, idrokning anglangan bo'lishi mumkin emas. Jumladan, notanish xorijiy tilda aytilgan nutq boshdan-oyoq tovushlar oqimi tarzida idrok etiladi. Nutqning anglangan holda idrok etilishi, ya'ni u tushunishi uchun nutqning alohida iboralarga e'tibori bilan so'zlarga ajratish shartidir. Ayni paytda nutqui idrok etish jarayonida tahlil bilan bah-baravar tarzda sintez qilinadi, shu tufayli biz alohida tarqoq tovushlarni emas, balki

so'zlarni va iboralarni idrok etamiz. Muvaqqat nerv bog'lanishlarining o'rnatilishi sintezning negizini tashkil qiladi. Idrokning negizi nerv bog'lanishlarining ikki turidan, bitta analizator doirasida hosil bo'ladigan bog'lanishlardan va analizatorlararo bog'lanishlardan tarkib topadi. Birinchi holat organizmga bitta modallikdagi kompleks qo'zg'atuvchi ta'sir etganda kuzatiladi. Eshitish analizatorlariga ta'sir qiladigan alohida tovushlarning o'ziga xos birikmasidan iborat kuy ana shunday qo'zg'atuvchi bo'lishi mumkin. Ushbu kompleksning hammasi bitta murakkab qo'zg'atuvchi sifatida ta'sir qiladi.

Kompleks qo'zg'atuvchining ta'siri ostida hosil bo'ladigan nerv bog'lanishlarining boshqa bir turi ham borki, ular turli xildagi analizatorlar doirasidagi bog'lanishlardan iboratdir. **I.M.Sechenov** narsani yoki fazoni ko'rish kinestezik, paypaslash assotsiatsiyalari orqali va boshqa sezgilarning assotsiatsiyasi orqali idrok etilishini izohlab bergan edi.

Kishidagi bog'lanishlarga albatta so'zning eshutilishi bilan obrazi ham qo'shiladiki, unda muayyan narsa yoki fazoga munosabat gavdalangan bo'ladi. Idrok negizida hosil bo'ladigan muvaqqat nerv bog'lanishlari tashqi olamdagi narsalar va hodisalar xususiyatlarining obyektiv bog'lanishlar asosida tarkib topadi. Analizatorlar o'rtasida hosil bo'ladigan bog'lanishlar tufayli biz idrokimizda narsa va hodisalarning buning uchun moslashgan analizator bo'lmagan xususiyatlarini (*masalan*, narsaning hajmi, solishtirma og'irligi) ham aks ettiramiz. Shuning uchun ham biz idrok qilganimizda olamni sezgilarimizga nisbatan chuqurroq qilib olamiz. Bu muvaqqat nerv bog'lanishlar narsa-hodisaning birgina xossasi bilan emas, balki barcha xossalari kompleks qo'zg'atuvchilar ta'siri bilan vujudga keladi. *Masalan*, talaba butun bir dars jarayonida idrok qilayotganda o'qituvchini ko'radi, uning nutqini tinglaydi, yozadi. Bu kompleks qo'zg'atuvchilar ko'rish, eshitish, muskul-harakat retseptorlarini qo'zg'aydi. Kompleks qo'zg'atuvchilar analizatorlarning miya po'sti qismidagi yadrolarida murakkab tahlil va sintez qilishi amalga oshadi. Idrok jarayonida tahlil bilan bir vaqtda sintez ham

ro'y beradi. Shuning uchun biz ayrim tovushlarni emas, butun so'z va iboralarni idrok qilamiz. Demak, idrokning nerv-fiziologik asosida ikkinchi signal tizimining muvaqqat nerv bog'lanishlari yotadi. Muvaqqat nerv bog'lanishlarining hosil bo'lish jarayonini sintez asosini ikki xil nerv bog'lanishlari tashkil qildi.

Bir analizator doirasida hosil bo'ladigan bog'lanishlar bir narsadagi kompleks qo'zg'atuvchilarining organizmga ta'sir etishidan vujudga keladi. *Masalan*, oshitish analizatoriga ta'sir qiladigan ayrim tovushlarning o'ziga birikishi shunday qo'zg'ovchi bo'la oladi. Musiqa tinglash, rasm ko'rish, ular analizatorlararo bog'lanishlar, bir narsa yoki bir necha analizatorlarga ta'sir etadi. *Masalan*, ko'rish, muskul analizatorlari, ma'ruza, monolog.

Kuzatish va kuzatuvchanlik

Idrokning o'ziga xos juda muhim xususiyatlaridan yana biri *kuzatuvchanlikdir*. Umuman olganda, idrok jarayonining hammasi kuzatish bilan har doim uzviy bog'liq. Chunki odam idrok qilayotganida nimanidir kuzatadi. Lekin ixtiyorsiz idrok jarayonidagi kuzatiladigan narsa va hodisalar odamning esida saqlanib qola bormaydi.

Kuzatishning muvaffaqiyati oldindan qo'yiladigan tayyorgarlikka, kishining bilim va tajribalariga, diqqatining kuchiga va fikrlash faolligiga bog'liq. Kishining rejali, tizimli va davomli ixtiyoriy idrok qilish qobiliyatini *kuzatuvchanlik* deyiladi. Kuzatuvchanlik shaxsning shunday xislatidirki, bunda u narsa va hodisalarning unga bilinmaydigan muhim xarakterli xususiyatlarini payqay oladi.

Akademik I.P.Pavlov kuzatuvchanlikning ilmiy bilimdagi ahamiyatiga yuksak baho bergan. U Sankt-Peterburg yaqinidagi Pavlova shahridagi fiziologiya institutining oldi tomoniga "*Kuzatuvchanlik, kuzatuvchanlik va yana kuzatuvchanlik*" deb yozdirib qo'ygan.

Idrokda obyekt va fon

Odamga juda ko'p narsa va hodisalar ta'sir qilib turadi. Bular shunday ko'p xossalarga ega, hatto odam bir vaqtning o'zida ularga javob reaksiyasi qaytara olmaydi. Odam ko'p sonli qo'zg'ovchilardan faqat ayrimlarini aniq holda ajratib oladi. Shu ajratib olingan narsa hodisalar esa fon sanaladi. Idrok qilinadigan narsani o'rab turgan boshqa narsa, jism yoki hodisalarga nisbatan *obyekt* hisoblanib, obyektning atrofdagilari esa *fon* deyiladi. *Masalan*, o'qituvchi bir darsda bir necha o'quvchilardan so'raydi. Har safar so'rayotganlarni ko'radi. Chaqirilgan o'quvchi uning javobi xatti-harakati idrok obyektini hisoblanadi.

Muayyan sharoitda shaxs tomonidan idrok qilinadigan narsa yoki jism idrokning *obyekti* deb ataladi. Boshqa o'quvchilar faoliyati idrok foni bo'lib qoladi. Idrok foniga kirgan o'quvchi javob berish uchun chaqirilib qolsa, idrok obyektiga aylanadi va aksincha. Demak, idrok obyektli va foni dinamik tabiatga ega bo'lib, doimo o'zgarib turadi.

Obyekt va fonning dinamikligi bosh miya katta yarim sharlari po'stida vujudga keladigan optimal qo'zg'atish o'chog'ining almashinishi bilan taqozo etiladigan diqqatning bir obyektidan boshqa obyektga o'tishi bilan izohlanadi. Idrok fonidan obyektini ajratishning psixologik qonuniyatlarini ikkilangan tasvirlar, shrederlar zinapoyasi, predmet konturlarini ajratishi kabilarda aniq ko'rish mumkin.

Juda ko'p hollarda obyektini fondan tez va aniq ajratib olish uchun uni alohida rang, shakl va belgilar bilan ta'kidlab qo'yiladi. *Masalan*, transport belgilari, temir yo'l ishchilari maxsus to'q sariq rangli kiyim kiyadilar va boshqalar.

Appersepsiya

Idrokning o'ziga xos xususiyatlaridan biri idrok jarayoniga butun psixik hayot mazmunining (ya'ni butun ma'naviy boyligining) ta'sir etishidir. Yuqorida aytilganidek, idrok jarayoni

odamning turmush tajribasi bilan bog'liq ekan, binobarin, idrok jarayoniga bilim boyligi odamning ishonch, e'tiqodlari, dunyoqarashi, qiziqish va ehtiyojlari hamda kasbi ta'sir qiladi. Psixologiyada idrok jarayoniga odamning butun ma'naviy hayot boyligini ta'sir etishini appersepsiya deb yuritiladi. *Appersepsiya* – idrok jarayonini shaxsning oldingi bilimlari, shaxsiy va ijtimoiy tajribalari, qiziqishlari, motivatsiyasi, ehtiyojlari va odatlari, umuman ruhiy hayotining barcha mazmuni bilan belgilanishidir. Appersepsiya hodisasi tufayli odamlar o'zaro idrokining mazmuni bilan bir-birlaridan muayyan darajada tafovutlanadilar, ya'ni ular aynan bir xil narsani o'zining bilimi, saviyasi, nuqtai nazar, dunyoqarashi va ijtimoiy kelib chiqishiga asoslangan holda turlicha idrok qiladilar hamda aks ettiradilar. *Masalan*, daladagi gullab turgan paxtani oddiy bir talaba bilan tajribali agronom idrok qiladigan bo'lsa, albatta, ularning idroklari, ya'ni paxtani aks ettirishlari juda katta farq bo'ladi.

Talaba shunchaki, odatdagi oddiy bir paxta sifatida aks ettirsa, agronom paxtaning qanday navi, taraqqiyotning qaysi bosqichda ekanligi, taxminan qancha hosil berishi va shu kabilar bilan birga chuqur hamda juda to'la idrok etadi. Pedagogik va psixologik bilimlarga ega bo'lgan tarbiyachi bilan hunday bilimlardan mutlaqo xabarsiz bo'lgan oddiy bir onaning bolalaridagi turli ehtiyojlar va harakatlarni idrok qilishlari o'rtasida keskin farq mavjud.

Masalan, ildiz tushunchasini bolalar o'simliklarning moddiy asosi sifatida, matematiklar sonlarning ildizi ko'rinishida, ijtimoiy nuqtai-nazardan qarindosh-urug'chilik shaklida ko'z oldiga keltiradilar. Appersepsiya tushunchasi ba'zi hollarda idrokning aniqligi, to'liqligi, ravshantigi, predmetlilik, tanlovchanlik kabi sifatlarning ma'nosi o'rnida qo'llanilgan. *Psixologik nazariyalariga ko'ra*, appersepsiya hodisasi barqaror va vaqtincha (muvaqqat) deb yuritiluvchi ikki turga ajratiladi. *Barqaror appersepsiya hodisasi* shaxsning dunyoqarashi, qat'iy maslagi, motivatsiyasi, qiziqishi, bilim saviyasi, madaniy darajasi, xulq-atvori, ma'naviyati va kasbiy tayyorgarligiga bog'liq bo'lib, u o'ta

murakkab tuzilishga egadir. *Muvaqqat (vaqtincha) appersepsiya* turi esa shaxsning faqat idrok qilishi jarayonidagi emosional holatiga, ya'ni uning kayfiyati, ruhanishi, shijoati, stress, affekt ko'rinishidagi his-tuyg'ularida, ularning sur'ati, davomiyligi tizimida o'z ifodasini topadi.

Idrok xususiyatining yana bir o'ziga xos xususiyati uning konstantligidir. Idrokning *konstantligi* deganda biz idrok qilishdan ongimizda hosil bo'lgan obrazning real voqelikdagi bizga ta'sir etib turgan narsaning tabiiy holatiga har jihatdan mos bo'lishini tushunamiz. Ma'lumki, narsalarning hajmi (katta yoki kichikligi) shu narsalarni qanday masofadan (uzoqdan yoki yaqindan) idrok qilayotganimizga qarab o'zgarib turadi. Lekin shunday bo'lsa ham idrok qilishdan hosil bo'lgan narsalarning ongimizdagi obrazlari hamma vaqt shu narsaning tabiiy holatiga mos bo'ladi, *masalan*, katta yo'lda ketayotib, uzoqdan gugurt qutichasidek kichkina bo'lib ketayotgan avtobusni ko'rib, "kichkinagina avtobus" kelyapti demaymiz.

Uzoqdagi avtobusni idrok qilishda ongimizda hosil bo'lgan obraz avtobusning real hajmiga teng bo'ladi. Yoki tepamizdan katta halandlikda uchib ketayotgan hozirgi zamon yirik passajir samolyotlarini ko'rib, kichkina samolyotchalar uchib ketishayapti, deb aytmaymiz. Biroq, shu narsani aytish kerakki, idrokning konstantligi xususiyati ham odamning turmush tajribasi bilan bog'liqdir.

Chunonchi, umrida hech qachon hozirgi zamon katta passajir samolyotlarini ko'rmagan odam baland uchib ketayotgan samolyotni idrok qilib, uning real hajmini (qanchalik kattaligini) tasavvur eta olmaydi. Ko'rishda masofa, rang, shakl, hajm konstantliklari ro'y beradi. Qalamni 20 va 1sm masofadan idrok qilish, doskani 1 va 10 m masofadan idrok qilish, oq qog'oz yoki quyoshda, xona ichida, koridorda ham oq idrok qilinadi. Konstantlik hodisasida odam narsalarni ko'z shuur pardasiga tushgan suratiga aynan muvofiq ko'rmaydi, balki ular haqiqatdan qanday mavjud bo'lsa, shunday ko'radi. Bu kishining tajribasi, ommaviy faoliyati jarayonida vujudga keladi.

Illyuziya

Idrok jarayonining navbatdagi yana bir o'ziga xos xususiyati idrok qilishda ba'zan yuz beradigan illyuziya hodisasi. *Illyuziya* – bizga ta'sir qilayotgan narsalarni yanglish idrok qilish demakdir. Odatda ikki xil illyuziya farqlanadi: *a) obyektiv illyuziya; b) subyektiv illyuziya.*

Obyektiv illyuziya – hamma odamlar uchun umumiy xarakterga ega bo'lib, uni *geometrik illyuziya* deb ham yuritiladi. Obyektiv illyuziya biz idrok qilayotgan narsalarning o'zaro bir-biriga ta'siri tufayli yuz beradi. Illyuziyaning bu turi har xil geometrik shakllarni idrok qilishda juda yaqqol ko'rinadi. *Masalan*, uzunligi baravar bo'lgan ikkita gorizontal to'g'ri chiziq chizilsa, bu chiziqlarning uchloriga tashqariga qaratilgan va ichkariga qaratilgan chiziq kattaroq bo'lib ko'rinadi. Idrok jarayonida yuz beradigan illyuziyaning bu turiga juda ko'plab misol keltirish mumkin. *Masalan*, baravar kattalikka ega bo'lgan uchta ketma-ket turgan to'g'ri burchakli ustunchalarni chizib, ularning atrofiga uzoqlashtiruvchi chiziqlarni chizsak, bu uchta ketma-ket turgan ustunchalar har xil kattalikda bo'lib ko'rinsa boshlaydi. Bu erda uzoqlashtiruvchi chiziqlarning ta'sirida illyuziya hosil bo'ladi.

Subyektiv illyuziyalar odamning ayni chog'dagi hissiy holati bilan bog'liq bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, odamning hissiy holatida ro'y beradigan o'zgarishlar idrok jarayoniga ta'sir qiladi. *Masalan*, yuqorida aytib o'tilganidek, odam kechasi yolg'iz ko'chada qo'rqib ketayotgan bo'lsa, har bir sharpa uning qo'rqinch hissini kuchaytirib yuboradi. Natijada uning ro'parasidan chiqib qolgan butalagan daraxt qandaydir dahshatli mavjudotga o'xshab ko'rinadi.

Hayotda keng tarqalgan har xil ins-u jins, devlar, ajinalar va shu kabi nojins narsalar haqidagi ko'plab gaplar kuchli qo'rqinch hissi ta'sirida noto'g'ri idrok qilish, ya'ni subyektiv illyuziya tufayli vujudga kelgandir. Ba'zan odam qattiq qo'rqan paytida bosh miya katta yarim shurlarining po'stidagi muhim

markazlardan birortasi uzoq muddatli tormozlanish holatiga tushib qolishi mumkin.

Buni akademik **I.I.Pavlov** hayotni muhofaza qiluvchi tormozlanish deb atagan edi. Ana shunday paytda tormozlanib qolgan markaz bilan bog'liq bo'lgan organizmning biror qismida keskin o'zgarish paydo bo'ladi. Chunonchi odamning og'zi yoki ko'zi qiyshayib qolishi mumkin yoki qo'li, oyog'i falaj bo'lib qolishi mumkin.

Subyektiv illyuziya hodisasi, ya'ni qattiq qo'rqinch hissi ta'sirida noto'g'ri idrok qilish hodisasi bolalarda ham uchrashi mumkin. Shuning uchun ana shu yuqoridagi mulohazalarni, ya'ni yanglish idrok natijasida paydo bo'ladigan qo'rqinchli obrazlarni nazarda tutib, hech vaqt bolalarni qo'rqitish kerak emas.

Psixologiyada ko'rish illyuziyalarining o'rganilishi muayyan o'zining tadqiqot tarixiga ega. *Masalan*, agarda biz ko'rsatkich va o'rta barmoqlarimizni chalishtirib, no'xot yoki bironta dumaloq narsani chalishirgan holda ikkala barmog'imizning uchi bilan bosib turib, shuningdek ayni bir davrda aylantiraversak, bu holda barmog'larimizning tagida bitta emas, balki ikkita no'xot bordek his qilamiz. Ana shu holdagi bir narsaning ikkita bo'lib sezilishi *Aristotel (Arastu) illyuziyasi* deb ataladi.

Idrok qiluvchi shaxsning psixikasida ro'y beradigan o'zgarishlar bilan yuzaga keladigan *tasodifiy illyuziyalar* ham mavjuddir. Sahroda chanqagan inson uzoqda yurqirab turgan sho'rshok yerni ko'l deb idrok qilishi (lekin bu illyuziyani sahrodan farq qila olishi joiz) yoki o'rmondagi to'nka qo'rqoq

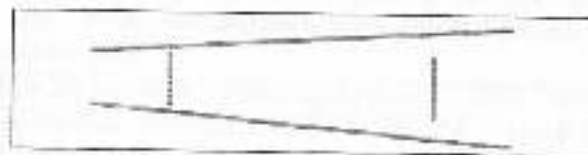
insonning ko'ziga bironta yirtqich hayvonga o'xshab ko'rinishi xuddi shu illyuziyalar jumlasidandir.

O'q chiziqlari illyuziyasi uzunligi baravar bo'lgan ikki o'q chiziqning chetlariga ikki xil (kesishmaydigan va kesishadigan) chiziqlar chizilsa, illyuziya paydo bo'ladi. Ya'ni, kesishadigan chiziqlar o'q chizig'iga nisbatan kesishmaydigan chiziqlar chizilgan, o'q chizig'idan uzunroq bo'lib ko'rinadi. Bu illyuziya kesishadigan va kesishmaydigan chiziqlar tamoyillariga asoslangan.

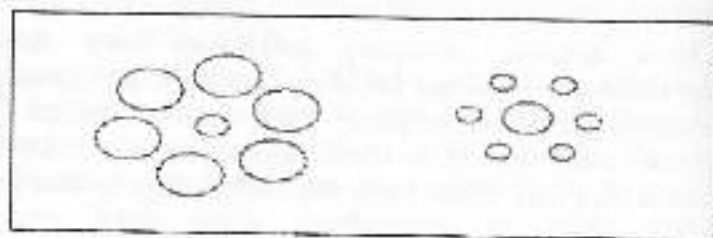
Parallel qilib chizilgan bir necha chiziqlar parallel emas, balki har xil tomonga kesilgan chiziqlardek tuyuladi.

"Temir yo'l" illyuziyasi kesishadigan to'g'ri chiziqlarning torroq joyiga joylashgan chiziq uzunroq bo'lib ko'rinadi. Aslida esa har ikkala parallel chiziqning uzunligi tengdir.

Ikki ta barovar doira shaklini chizib, ulardan birini o'sha doiradan kattaroq, ikkinchisini esa kichikroq doiralar ichiga oltusa, ikkinchi doira kattaroq ko'rinadigan bo'lib qoladi. Ya'ni kichik doiralar o'rtasida berilgan katta doiralar orasida berilganiga qaraganda kattaroq bo'lib ko'rinadi.

Birinchi odamga qaraganda ikkinchisi uzunroq, uchinchisi esa undan ham uzunroq bo'lib ko'rinadi. Aslida esa ular balandligi jihatidan bir - biriga teng.

Tik chiziqlarni ortiqcha baholash illyuziyasi silindrning balandligi, hoshiyasining kengligidan kattaroq bo'lib ko'rinadi. Aslida silindrning balandligi va hoshiyasining kengligiga barabar. *"Elpig'ich" illyuziyasi*-parallel chiziqlar orasidagi chiziqlarning ta'siri bilan ba'zida egilgandek, ba'zida esa burilib ketgandek bo'lib ko'rinadi.

Daryoda suzib ketayotgan katta va kichik ikki kema palubasi uzunligi jihatidan bir-biriga barovar to'g'ri chiziq kesmalari bilan tasvirlangan bo'lsada, katta kema palubasi uzunroq bo'lib ko'rinadi.

"Jonli doiralar" illyuziyasi. Katta va kichik doiralar chizilgan rasmlar aylanmaydi, albatta. Lekin kitobni qo'lga olib, uni o'ngdan chapga yoki chapdan o'ngga bir necha sekund aylantirsak, doiralar go'yo aylanayotgandek tuyuladi.

Gallyusinatsiya

Voqelikdagi narsa va hodisalarning tana a'zolarini qabul qilish analizatorlarga bevosita ta'sir etmasdan inson ongida turli obrazlarning (ovozlarning eshitilishi, sharpalarning sezilishi) xayolan, fikran paydo bo'lishidan iborat idrokning psixopatologik (ruhiy xastalik) hodisasiga *gallyusinatsiya* deyiladi. Gallyusinatsiya hodisasi muvqqat ruhiy xastalikning alomati, ba'zan qo'rqinch hissi mahsuli hisoblanib, bosh miya katta yarim shartlari qobig'idagi qo'zg'alish jarayonlarining nuqsonli sust (patologik) harakati natijasida go'ho asab tizimining zaharlanishi, zaiflashuvi, haddan tashqari toliqishi tufayli yuzaga kelishi mumkin.

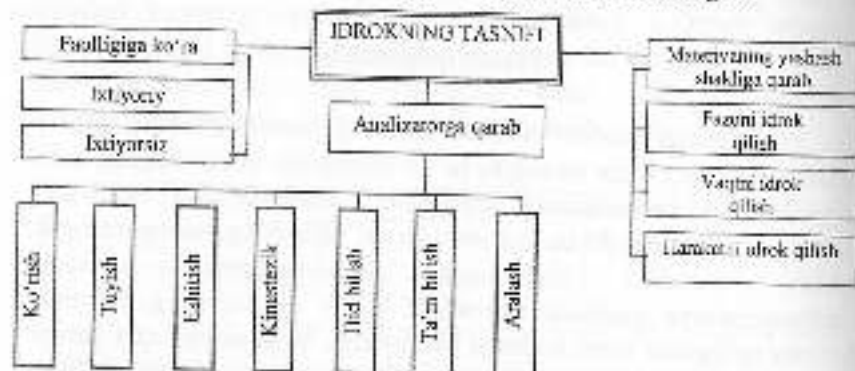
Gallyusinatsiya hodisasi bir necha xil ko'rinishga ega bo'lishi mumkin, ularning eng asosiylari quyidagilardan iboratdir: *o'yo'q narsalarning ko'zga ko'rinishi; bu yoki bu ovozlari, tovushlar eshitilishi; v) yo'q sharplari, hidlar sezilishi kabilardir.*

Odatda illyuziyani gallyusinatsiyadan farq qila olish lozim. Illyuziya shu lahzada shaxsning sezgi a'zolariga ta'sir etib, turgan

biror narsani yanglish, noto'g'ri idrok qilish jarayoni bo'lsa, gallyusinatsiya yo'q mavjud bo'lmagan narsalarni tashqi ta'surotsiz idrok qilishdir. *Masalan*, yo'q narsalarning ko'zga bordek ko'rinishi, yo'q ovozlarning quloqqa eshitilishi, yo'q hidlarning dimoqqa urilishi kabilar gallyusinatsiyaning mahsuli bo'lib hisoblanadi. Gallyusinatsiya shaxsning biror narsa va holatni ko'rgandek, eshitilgandek, his qilgandek kabi tasavvurning aks etishidir xolos. Gallyusinatsiya hodisasi ko'pincha kasallikdan (isitma, alahsirashdan) darak beruvchi alomatdir, u nerv tizimini buzadigan kasalliklarning oqibatida ro'y berishi mumkin.

Idrokning tasnifi

Idrokni klassifikatsiya qilishda quyidagi 3 ta muhim tomoni hisobga olinishi kerak va ular quyidagi jadvalda keltirilgan.

Idrok jarayonida qaysi analizatorning yetakchi rol o'ynashiga qarab: ko'rish, eshitish, teri tuyish knestezik harakat, hid bilish va ta'm bilish idroklari bir-biridan farq qiladi.

Yashash shakllariga qarab idrok: fazoni vaqtni va harakatni idrok qilishga bo'linadi.

Idrok faollik darajasiga qarab: ixtiyorsiz va ixtiyoriy shakllarga bo'linadi. Bunga sabab idrokning diqqat bilan uzviy

bog'liqligidir. Diqqat idrokning faolligini oshiradi hamda idrokning mukammal, ravshan, aniq bo'lishiga xizmat qiladi.

Ma'lumki, idrok odatda *ixtiyoriy va ixtiyorsiz* bo'ladi. **Ixtiyorsiz idrok** hamisha ixtiyorsiz diqqat bilan bog'liq bo'lib, muayyan bir maqsadsiz, hech qanday iroda kuchi sarf qilinmasdan amalga oshiriladi.

Ixtiyorsiz idrok biror narsani to'satdan, ta'sir elayotgan narsalarning boshqa narsalardan keskin farq qilishi, haddan tashqari originalligi, yorqinligi natijasida yuzaga keladi. Ixtiyorsiz idrok odamning butun faoliyati davomida uzluksiz davom etib, ayrim paytlarda ixtiyoriy idrok bilan almashinib turadi. Lekin shunday bo'lsa ham inson hayotida ixtiyoriy idrokning roli beihoya kattadir.

Ixtiyoriy idrok oldindan belgilangan muayyan bir maqsad asosida amalga oshiriladi. Idrokning ishtiroki asosan ixtiyoriy idrokda namoyon bo'ladi. Chunki ixtiyoriy idrok ko'pincha odamda irodaviy zo'r berishni talab qiladi. *Masalan*, darsni ixtiyoriy idrok bilan eshitib o'tirish odamdan anchagina iroda kuchini talab qiladi. Umuman olganda, har qanday ixtiyoriy idrokda albatta diqqat qatnashadi.

Tevarak-atrofmizdagi narsa va hodisalarni yaxlit aks ettirishdan iborat bo'lgan iroda jarayonining bir qancha o'ziga xos xususiyatlari bor. Odatda ikki idrok turi farq qilinadi. Ulardan biri *sodda idrok* bo'lsa, ikkinchisi *murakkab idrok*dir. *Sodda idrok* deganda atrofimizdagi turli-tuman narsalari *masalan*, xonadagi stol-stullar, shkatlar hamda shkaflardagi o'yinchoqlarni idrok qilish sodda idrok qilishdan iboratdir. Idrokni tasnif qilishda materiyaning yashash shakllari – fazo, vaqt, harakat asos qilib olinadi, unga ko'ra idrok quyidagi turlarga ajratiladi: **-fazoni idrok qilish;** **-vaqtni idrok qilish;** **-harakatni idrok qilish.**

Fazoni idrok qilish

Fazoni idrok qilish voqealardagi narsa va hodisalarning fazoda egallagan o'rnini, shaklini, miqdorini, bir-biriga nisbatan

munosabatlar bilish jarayonining shaklidir. Voqelikni idrok qilish orqali inson berliq to'g'risida, uning xususiyatlari, xajmi, masofasi (ich tumanni, chuqurligi) yuzasida muayyan ma'lumotlar, xossalalar, axborotlar to'plash, ularni farqlash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Fazoni idrok qilish undagi narsalarning shaklini, hajmini va o'zaro munosabatlarini aks ettirishdir.

Demak, fazodagi narsalar uch o'lchovda idrok qilinadi; **narsalarning shakli**: uch burchakli, to'rt burchakli, kub, kvadrat, doira, konus va hoshqalar. **Narsalarning hajmi** katta, kichik, o'rtacha, yirik, mayda va boshqalar.

Narsalarning bir-biriga va idrok qiluvchiga munosabati: o'ngda, chapda, yuqorida, pastda, uzoqda va hokazo. Fazoni ko'rish, teri, muskul-harakat organlari bilan idrok qilinadi. Fazoni bir ko'z bilan yoki ikki ko'z bilan idrok qilamiz. **Monokulyar idrokda** narsalarning cheklaridan kelayotgan nurlar bitta ko'zning to'rt pardasida aks etadi.

Bu nurlar ko'z gavharlarida bir-birini kesib o'tadi va ularning kesishgan joyida ko'rish burchagi hosil bo'ladi. Bu burchakning katta-kichikligiga hamda uning ko'zdan qanchalik uzoq-yaqinligiga bog'liq. Ko'z gavharlarining va umuman ko'zning narsalarni eng yaxshi ko'rish uchun moslashuvini **akkomadatsiya** deyiladi.

Odatda fazodagi narsalarning shakli, hajmi va o'zaro munosabatlarini ikki ko'z bilan **binokulyar idrok** qilinadi.

Biz bir narsaga ikki ko'z bilan qaraymiz. Lekin narsa bitta aks etadi. Duning sababi o'sha narsadan keladigan nurlarning ko'z pardasiga mos yoki mos bo'lmagan nuqtalariga to'g'ri kelishidir.

Narsalarning fazo munosabatini **binokulyar idrok** qilishda konvergensiya muhim shartiyatga ega.

Konvergensiya – biror narsaga qaraganda ikkala ko'z soqqasining qanshar tomon bab-barobar burilishidir. Konvergensiya masofani, chuqurligini aniq, to'liq idrok qilishga imkon beradi.

Vaqtning idrok qilish

Odamda inson tomonidan vaqtning idrok qilish asosan ruhiy hodisalar, holatlar, vaziyatlar, xususiyatlarning o'zaro o'rin almashinuvi tufayli namoyan bo'ladi va o'ziga xos tuzilishi bilan mazkur jarayonning boshqa shakllaridan farq qilib turadi. Vaqtning idrok qilish inson tomonidan aks ettirilayotgan vaqt birligining obyektiv (haqqoniy, xolis) mazmuniga, shaxsning o'ziga nisbatan munosabatiga bog'liq bo'lib, shu mezon orqali uning mahsuldarligi o'lchanadi. **Masalan**, shaxsning ehtiyoji motivatsiyasi, qiziqishi va intilishlariga mutanosib vaqt birligini, idrok birligini idrok qilgan taqdirdagina vaqt obyektiv jihatdan kechinmalar, his-tuyg'ularga nisbatan shaxsning ijobiy, haqqoniy munosabatlarida tez o'tganday idrok qilinadi, odatda yoqirmaslik idrok maydoniga (qamroviga) nomutanosiblik esa shaxsda zerikish, vaqt "sekin" o'tish tuyg'usini uyg'otadi. Biz idrok qilib turgan narsa-hodisalar muayyan vaqt davomida paydo bo'ladi, o'zgaradi va o'tib ketadi. Vaqt materiya mavjudligining asosiy shakllaridan biridir. Vaqtning idrok qilish voqelikdagi hodisalar va ularning muntazamligini aks ettirishdir. Vaqtning idrok qilish obyektiv reallikni aks ettirib, kishini o'rab olgan muhitda mo'ljal olishiga imkon beradi. Vaqtning mo'ljal olish orientirovkasi miyaning po'st bo'limlari yordamida amalga oshadi. Lekin vaqtning idrok qiluvchi maxsus a'zo mavjud emas.

Vaqtning idrok qilishda turli analizatorlar qatnashadi, biroq vaqtlar oralig'ining bir muncha aniq farqini kinestezik va eshitish sezgilari beradi. Markaziy asab tizimida bosh miya katta yarim sharlarida qo'zg'alish va tormozlanishning ritmik almashinuvi vaqtning idrok qilish asosida yotadi. Agar bosh miya po'stida qo'zg'alish jarayoni ustunlik qilsa, vaqt "tez" o'tgandek, agar tormozlanish ustunlik qilsa, vaqt "sekin" o'tgandek idrok qilinadi. Vaqtning "tez" yoki "sekin" o'tishi kishining vaqtga va diqqati yo'naltirilgan obyektga munosabatiga ham bog'liq. **Masalan**, biror darsning o'lishi, kinofilmni ko'rish, avtobus yoki biror kishining kelishini kutish va hokazo. Odamlar vaqtning

obyektiv belgilash, uning oraliqini to'g'ri farqlashga imkon beradigan narsalar oy, quyosh, yulduzlar harakatidan foydalanib kelganlar.

Harakatni idrok qilish

Biosfera va nosferadagi harakatlarni idrok qilish jismlarning (ba'zan nisbiy jihatdan boshqa ijtimoiy-siyosiy, tabiiy holatlarning) fazodagi (ijtimoiy hayotdagi) o'rin almashinuvini bevosita (havosita) aks ettirishdan iboratdir.

Shu sababdan, harakat taqqoslanmasdan idrok qilinishi ilmiy psixologik manbalarda qayd qilib o'tiladi.

Mabudo harakatdagi jism uni qurshab turgan harakatsiz boshqa jismlarga taqqoslangan holda idrok qilinsa, bunday holatdagi harakat nisbatan idrok qilish deb ataladi. Agarda harakatlanayotgan jism hech qanday narsa bilan taqqoslanmasdan idrok qilinsa, bu ko'rinishdagi harakat esa nisbat berilmasdan *nisbatsiz idrok* qilish deyiladi.

Tevarak-atrofdagi narsa-hodisalar muayyan vaqt davomida o'z o'rinlarini almashirib turadilar. Kishilar narsa-hodisalarning fazoda o'rin almashirib turishini, ya'ni harakatini ham idrok qiladilar.

Harakatni idrok qilishda ko'rish va kinestezik analizator asosiy rol o'ynaydi. Tezlik, tezlanish va harakatning yo'nalishi harakat qilayotgan obyekt parametridir. *Odam narsalarni harakati haqida ikki yo'l bilan ma'lumot olishi mumkin:*

-harakatni bevosita idrok qilish;

-harakat haqida xulosa chiqarish.

Harakatni bevosita ko'rish orqali idrok qilish ikki xildir.

a) ko'zni harakatdagi narsa bilan birga yuritish; b) ko'zni bir nuqtaga qaratib turish.

Harakat tez yoki sekin bo'layotgandek idrok qilinadi. Harakatni bunday idrok qilinishi narsalarning obyektiv tezligiga va uning idrok qilinuvchidan qanchalik uzoq yaqinligiga bog'liq. Harakatni eshitish analizatori yordami bilan ham idrok qilinadi.

Tayanch tushunchalar

Agroziya – idrokning buzilishi.

Agaliya miyaning ma'lum bir jarohatlanishida natijasida sodir bo'ladi

Appersepsiya (lot. ar - ga, qarashli, perceptio - idrok) – shaxs idrokining avvalgi bilim va tajribalariga hamda uning umumiy qiziqish, havaslariga bog'liqligi.

Attraksiya (fr. attraktion - qiziqib intilmoq, talpinmoq) – bir kishini boshqa kishi ko'rib qolganda, idrok etganda yuz beradigan tafakkur turi.

Audivizual idrok (ing. audio – eshitmoq vision – ko'rmoq) – bir vaqtning o'zida ham eshitib, xam ko'rib idrok qilish.

Gallyusinatsiya (lot. - cinatio – alahlash) – real voqealardagi narsa va hodisalarning analizatorlarga bevosita ta'sirsiz ongimizda turli obrazlarning xayolli ravishda paydo bo'lishidan iborat psixopatologik hodisa.

Idrok - sezgi a'zolariga ta'sir etib turgan narsa va hodisalarni bevosita yaxlitligicha aks ettirish jarayoni.

Idrokning konstantligi – (lot. constantis - o'zgarmas, doimiy) – idrok sharoiti o'zgarsada, idrok qilishdan hosil bo'lgan narsa obrazlarning (ularning shakli, rangi, hajmi) nisbatan o'zgarmasligi, turg'unlik holati.

Idrokning predmetliligi – jamiki olamdan olingan ma'lumotlarni – axbrotlarni ichki olam obyektiga kiritish xususiyati.

Idrokning butunliligi – idrok xususiyatlaridan bo'lib, bu sezgi a'zolariga bevosita ta'sir etib turgan obyektlarni, ularning belgi va xususiyatlari bilan birgalikda qo'shib idrok qilishdan iborat.

Illyuziya – (lot. illusio - aldash) – boriqning noto'g'ri idrok etilishi.

Kuzatuvchanlik – shaxs xususiyatlaridan biri, u kishining idrok qilish jarayonida narsalarni kamdan-kam uchraydigan ammo muhim tomonlarini payqay olishida namoyon bo'ladi.

Perseptiv harakatlar (lot. *regsertio* - idrok etmoq) – idrok jarayonining asosiy tuzilishi birligi, bu idrok obyektlarini bilib olish va uni xotira obrazlari bilan solishtirishdan iborat.

Perseptiv tizim – idrokning muayyan jarayonini ta'minlovchi analizatorlar yig'indisi.

Predmetlilik (idrokda) – obyektivlashtirish holati, unda tashqi olamdan olinadigan ma'lumotlar qayta va shu borliq bilan solishtiriladi va natijada idrokning haqiqiy buyum va narsalarni qabul qilishini ta'minlaydi.

Tantlovchanlik – idrokning xususiyati, buni shaxsning yo'nalishi yoki uning tajribasini belgilab beradi.

Tuyush – idrok turlaridan biri, bu taktil va muskul – harakat sezgilaridan iborat.

Fazoni idrok qilish – voqelikdagi narsa va hodisalarning fazoda tutgan o'rnini, shaklini, miqdorini uch o'lchov asosida (balandlik, kenglik, uzunlikda) bevosita aks ettirish.

Mustaqil ishlash uchun tavsiya etilayotgan mavzular

1. Idrok haqida tushuncha.
2. Idrokning murakkabligi.
3. Idrokda kuzatish va kuzatuvchanlik.
4. Idrokning xossalari.
5. Idrokda obyekt va fon, appersepsiya, konstantligi.
6. Idrokda illyuziya va gallyusinatsiya.
7. Idrokning tasnifi.
8. Harakatni idrok qilish.
9. Vaqtni idrok qilish.
10. Fazoni idrok qilish.
11. Idrokning anglanganligi va predmetligi.

Test topshiriqlari

1. Idrok bu ...

A) sezgi a'zolariga bevosita ta'sir etib turgan narsa va hodisalarning obrazlarining kishi ongida bir butun holda aks ettirilishidir;

B) shaxs tevarak-atrofidagi voqealarni aks etishi;

V) bor narsani noto'g'ri anglash;

G) yo'q narsani his qilish;

D) sezgi a'zolariga ta'sir etib turgan narsa va hodisalar ayrimlarini aks etishi.

2. Sezgi a'zolarimizga bevosita ta'sir etib turib, ongimizda bir butun holda aks etishiga ... deyiladi.

A) sezgi;

B) idrok;

V) xotira;

G) xayol;

D) tafakkur.

3. Gallyusinatsiya – bu ...

A) bor narsani noto'g'ri idrok qilish;

B) shaxsning idrok qilish qobiliyati;

V) yo'q narsalarni idrok qilish;

G) idrokning shaxs va uning tajribasiga bog'liqligi;

D) yo'q narsani noto'g'ri anglash.

4. Yo'q narsalarni idrok qilish bu ...

A) idrok;

B) xayol;

V) gallyusinatsiya;

G) illyuziya;

D) xotira.

5. Narsalarning sharoiti o'zgarsada obrazining o'zgarmasligi bu...

A) idrok;

B) sezgi;

V) xotira;

- G) gallyusinatsiya;
- D) idrok konstantaligi.

6. Idrok konstantaligi bu...

- A) narsalar sharoiti o'zgarsada, obrazi o'zgarishligi;
- B) shaxsning idrok qilish qobiliyati;
- V) idrokning shaxs va uning tajribasiga bog'liqligi;
- G) vaqtni idrok qilish;
- D) harakatni idrok qilish.

7. Illuziya bu...

- A) bir nimani his qilib anglash;
- B) shaxsning idrok qilish qobiliyati;
- V) idrokning shaxsiga bog'liqligi;
- G) bor narsani noto'g'ri, yanglish idrok qilish;
- D) yo'q narsani idrok qilish.

8. Appersepsiya – bu ...

- A) shaxsning adaptatsion davri;
- B) o'smirlikning o'tish davri krizisi;
- V) vaqtni, harakatni idrok qilish;
- G) yo'q narsani idrok qilish;
- D) idrokning shaxs va uning tajribasiga bog'liqligi.

9. Obyekt va fon bu...

- A) shaxs uchun ayni paytda ahamiyatli narsa (obyekt), muhim bo'lmagan narsa (fon);
- B) sezgi va idrokning bir-biriga bog'liqligi;
- V) ayni, gulni batafsil idrok qilish;
- G) narsalarning hajmini idrok qilish;
- D) to'g'ri javob yo'q.

10. Shaxs uchun ayni paytda ahamiyatli narsa bu ...

- A) xotira, xayol;
- B) obyekt, fon;
- V) sezgi, idrok;
- G) obyekt;
- D) xotira, xayol, obyekt, fon.

11. Idrokning murakkabligini nimada ko'ramiz?

- A) sezgi va idrok bir-biriga uzviy bog'liqligi;

- B) har bir idrok tarkibiga ayni paytda bir necha sezgi kiradi;
- V) har bir idrok tarkibiga kishining o'tmishda hosil qilingan bilim va tajribalari kiradi;

- G) idrok jarayonida his-tuyg'ular ham ishtirok etadi;

- D) har bir idrok tarkibiga ayni paytda bir necha sezgi kiradi va har bir idrok tarkibiga kishining o'tmishda hosil qilingan bilim va tajribalari kiradi.

12. Kuzatish tushunchasining mazmuni qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A) kuzatish idrokning mustaqil faoliyati;

- B) idrokning his-tuyg'ulariga tayanadi;

- V) diqqat, idrok faolligini oshirish;

- G) narsa va hodisalar o'rtasidagi bog'liqligi;

- D) diqqatni uyushtira olish.

13. Kuzatuvchanlik bo'yicha qaysi olim ko'p ilmiy tadqiqot olib borgan?

- A) Jukov;

- B) I.P.Pavlov;

- V) I.M.Sechenov;

- G) Ch.Darvin;

- D) Ye.Lichko.

14. Konvergensiya bu –

- A) biror narsaga qaraganda ikkala ko'z soqqasining qarash tomon bab-barovar burilishi;

- B) narsalarning fazo munosabatini binokulyar idrok qilish;

- V) odatdagi narsalarni idrok qilish;

- G) ko'z pardasi;

- D) vaqtni idrok qilish.

15. Odam narsalarning harakati haqida ikki xil yo'l bilan ma'lumot oladi. Ular ..

- A) harakatni bevosita idrok qilish;

- B) harakat haqida xulosa chiqarish;

- V) ko'zni harakatdagi narsaga qaratish;

- G) ko'zni nuqtaga qaratib turish;

D) harakatni bevosita idrok qilish va harakat haqida xulosa chiqarish.

16. Harakatni bevosita ko'rish orqali idrok qilish ikki xil ko'rinishga ega. Ular.....

- A) harakatni bevosita idrok qilish;
- B) harakat haqida xulosa chiqarish;
- V) ko'zni harakatdagi narsa bilan birga yuritish;
- G) ko'zni bir nuqtaga qaratib turish;

D) ko'zni harakatdagi narsa bilan birga yuritish va ko'zni bir nuqtaga qaratib turish;

17. Idrokning o'ziga xos xususiyatlari qaysi qatorda ko'rsatilgan?

- A) predmetligi, yaxlitligi;
- B) strukturaligi;
- V) konstantligi, mantiqiyliqi;
- G) tanlanganligi;
- D) barcha javoblar to'g'ri.

18. Akkomadatsiya – bu...

- A) ko'z xrustalini o'zgarishi;
- B) sezgi va idrok birligi;
- V) xotira, idrok birligi;
- G) diqqatni idrok bilan birligi;
- D) xayol va idrok birligi.

19. Insonni inson tomonidan idrok qilinishi nima deb ataladi?

- A) ijtimoiy konstantligi;
- B) ijtimoiy persepsiya;
- V) ijtimoiy kommunikativlik;
- G) ijtimoiy tashkilotchilik;
- D) kommunikatsiya, tashkilotchilik, persepsiya.

20. Tezligi, aniqligi, to'raligi – bu idrokning

- A) xususiyati;
- B) harakat sifatleri;
- V) idrokning sifatleri;
- G) idrokning predmetligi;

D) idrokning strukturaviyligi.

21. Idrokning individual xususiyatlari qaysi qatorda to'g'ri berilgan?

- A) analitik turdagi;
- B) elementar;
- V) sintetik-analitik idrok;
- G) sintetik turdagi idrok;
- D) sintetik-analitik idrok, sintetik turdagi idrok.

22. Idrok qilishda shaxs o'z fikrlarini va qarashlarini ham kiritish uning qanday turiga kiradi?

- A) subyektiv tur;
- B) obyektiv tur;
- V) illyuziya;
- G) sintetik tur;
- D) subsensor idrok.

23. Subsensor idrok tushunchasining mazmuni qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

A) miyaga his etish organlari orqali yetib keladigan signallarni inson tomonidan ongsiz ravishda idrok etilishi va qayta ishlanishi;

- B) idrok qilishda o'z fikrlarini va qarashlarini kiritish;
- V) adaptatsiya – moslashishdir;
- G) perseptiv faoliyatni patologik buzilishi;
- D) inson ongida biron-bir hodisaga munosabatning o'zgarishi.

24. Aniq, batafsil, qiziqishlar aralashmagan holda idrok qilish idrokning qaysi turiga bog'liq?

- A) obyektiv tur;
- B) subyektiv tur;
- V) fazoviy idrok;
- G) harakatli idrok;
- D) vaqtili idrok.

25. Ijtimoiy persepsiya kim tomonidan tadqiq qilingan?

- A) Lukov;
- B) Smirnov;

- V) Bodolev;
- G) Sechenov;
- D) Russo.

26. Insonni inson tomonidan idrok etilishi kim tomonidan tadqiq etilgan? A)A.R.Luriya;

- B)A.A.Badalev;
- V)I.Pavlov;
- G)A.Orbeli;
- D)N.A.Bernishteyn.

27. Psixologik nazariyaga ko'ra, appersepsiya hodisasi qanday turlarga ajratiladi?

- A)Sust va mustahkam;
- B)Muvozanatlashgan va muvozanatlashmagan;
- V)Sust va mustahkam muvozanatlashgan va muvozanatlashmagan;
- G)Barqaror va vaqtincha;
- D)To'g'ri javob berilmagan.

28. Idrok jarayonida muayyan hodisalarni aks ettirish turlicha aniqlikda namoyon bo'lishi jahon psixologiyasida nima deb ataladi?

- A)Gallyusinatsiya;
- B)Illyuziya;
- V)Attraksiya.
- G)Yaqqol ko'rinish;
- D)Barcha javoblar to'g'ri.

29. Attraksiya bu.....?

- A)Insonni inson tomonidan idrok qilish hodisasi;
- B)Idrokning harakatchan va boshqaruvchanlik xususiyati;
- V)Idrok xususiyatlarining turli vaziyatlarda, sharoitlarda namoyon bo'lishi;
- G)Faol ravishda bevosita aks ettirish imkoniyatining mavjudligi;
- D)Narsa va hodisalarni idrok obyektiga tushishi bilan ularning ketma – ket aks ettirilishi.

30. Psixologiya fanida juda kam tadqiq qilingan idrok fenomenlaridan biri qaysi qatorda ko'rsatilgan?

- A) Yaqqol ko'rinish;
- B) Gallyusinatsiya;
- V) Illyuziya;
- G) Attraksiya;
- D) To'g'ri javob berilmagan.

Nazorat savollari

1. Idrok tushunchasining mohiyatini ko'rsating?
2. Idrokning nerv-fiziologik asoslarini ko'rsating?
3. Idrokning murakkabligi nimalardan ko'rinadi?
4. Idrokda kuzatish va kuzatuvchanlikning mohiyati nimalarda ko'rinadi?
5. Idrokda illyuziya va gallyusinatsiya hodisalarini izohlang?
6. Idrokning tasnifini izohlang?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirziyoyev Sh.M. "Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz".-Toshkent: "O'zbekiston"- 2017.
2. Karimov I.A. "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch". Toshkent: "Ma'naviyat"- 2008.
3. Davletshin M.G. « Umumiy psixologiya». T.:2002
4. Большая психологическая энциклопедия". – Москва: Эксмо, 2007.
5. Гамезо М.В. Домашенко И.А. «Атлас по психологии». М: «Просвещение» -1986.
6. Гишпенрейнер Ю.Б. «Введение в общую психологию». Курс лекций: Учебное пособие для вузов. — М.: «ЧеРо»-1997.
7. Джемс В. «Психология». М.:1991
8. Дружинин В.П. «Психология общих способностей». 2-е изд. СПб.: «Питер»- 1999.
9. Karimova V.M. «Psixologiya». T.:2002.
10. Кузьмина П. В. «Способности, одаренность, талант учителя». Л.: 1985.
11. Миклаков А.Г "Общая психология" М.: "Питер" - 2003
12. Немов Р.С. «Психология». Учебник для студ. высш. пед. учеб. заведений: В 3-х кн. Кн. 1: Общие основы психологии. 2-е изд. М: «Владос»- 1998.
13. Общая психология: Курс лекций/ Сост. Е.И.Рогов.-М.: «Владос»- 1995.
14. Umumiy psixologiya (A.V.Petrovskiy tahriri ostida) T.: "O'qituvchi"- 1992.
15. G'oziyev E.G'. "Umumiy psixologiya". 1-2- kitob T.:2002.
16. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. A – Beshbaliq / 1-tom. Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" - 2000.
17. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Gidrofiliya-Zebra / 3-tom. Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti- 2002.
18. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Parchin – Soliqlar / 7-tom. Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" - 2004.
19. O'zbek tilinging izohli lug'ati. N – Tartibli / 5 jildli. Uchinchi jild. A.Madvaliyev tahr.ostida. Tahrir hay'ati: E.Begmatov va b. Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" - 2007.
20. O'zbek tilinging izohli lug'ati. Tartibot – Shukur / 5 jildli. To'rtinchi jild. Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" - 2008.
21. O'zbek tilinging izohli lug'ati. Shukrona – II / 5-jildli. Beshinchi jild. Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" - 2008.
22. Qudratov T. "Nutq madaniyati asoslari". Toshkent: "Pedagog"- 1993.
23. Alex Moore. Teaching and learning: Pedagogi. Curriculum and culture. USA, 2012. Routledge.
24. Neil Selwyn. Education and Technology: Key issues and Debates. Australia, 2011. Continuum.

MUNDARIJA

KIRISH	3
PSIXOLOGIYAGA KIRISH	
I BOB. PSIXOLOGIYANING PREDMETI	4
Psixologiya haqida tushuncha	4
Psixologiyaning fan sifatida shakllanishi	5
Miya va psixika	9
Ong haqida tushuncha	15
PSIXIKA VA ONGNING TARAQQIYOTI	23
Psixikaning filogenetik taraqqiyoti	23
Sekantuvchanlik va tropizm	24
Hayvonlarning instinktlari	25
Hayvonlarning ko'nikmalari	27
Hayvonlarning intellektual harakatlari	28
Psixikaning muhit va a'zolar tuzilishiga bog'liqligi	31
Inson ongining rivojlanishi	31
HOZIRGI ZAMON PSIXOLOGIYASINING TUZILISHI VA TADQIQOT METODLARI	38
Psixologiyaning fanlar tizimida tutgan o'ri	38
Hozirgi zamon psixologiyasining tamoyillari	43
Hozirgi zamon psixologiyasining tuzilishi	45
Hozirgi zamon psixologiyasining ilmiy tadqiqot metodlari	48
FAOLIYAT. MULOQOT. SHAXS.	
FAOLIYAT	62
Faoliyat haqida tushuncha	62
Faoliyatning interorizatsiyasi va ekstrorizatsiyasi	65
Faoliyatning tarkibi	66
Faoliyatning asosiy turlari	71
MULOQOT	79
Muloqot haqida tushuncha	79
Muloqotning kommunikativ tomoni	81
Muloqot kishilar o'rtasidagi o'zaro ta'sir etish	85
Muloqot kishilarning bir-birini tushinishi	87
SHAXS	95
Shaxs haqida tushuncha	95
Endopsixika va ekzopsixika haqida tushuncha	97
Jahon psixologiyasida shaxs nazariyalari	98
Sobiq sovet psixologiyasida shaxs ta'rihi	100
Shaxsning faolligi	102
Shaxsning malaka va odatlari	109
Shaxsning psixologik tuzilish modellari tahlili	110

BILISH JARAYONLARI

DIQQAT	118
Diqqat haqida tushuncha	118
Diqqatning nerv-fiziologik asoslari	120
Diqqat turlari	121
Diqqat xususiyatlari	123
Diqqat borasidagi psixologik nazariyalar	126
Diqqatning buzilishi	132
SEZGI	140
Sezgi haqida tushuncha	140
Sezgi nerv-fiziologik asoslari	141
Sezgilarning tasnifi va turlari	142
Sezgilarning umumiy qonuniyatlari	148
Sezgi borasidagi nazariyalar	150
III BOB. IDROK	159
Idrok haqida tushuncha	159
Idrokning nerv-fiziologik asosi	162
Kuzatish va kuzatuvchanlik	163
Idrokda obyekt va fon	163
Appersepsiya	164
Ilyuziya	165
Gallyusimtsiya	168
Idrokning tasnifi	168
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	355

Xaydarov Fazliddin Ikromovich
Xalilova Nargiza Ikromaliyevna

UMUMIY PSIXOLOGIYA

DARSLIK

1-qism

Toshkent - "Innovatsiya-Ziyo" - 2022

Muharrir: Xaliloidov F. B.

*Nashriyat litsenziyasi A1 N°023, 27.10.2018.
Boshqiga 24.11.2021. da ruxsat etildi. Dichiini 60x90.
"Times New Roman" garofiturasi.
Ofset bosma usulida bosildi.*

*Shartli bosma tabog'i 18. Nashr bosma tabog'i 17,5.
Adadi 250 nusxa.*

*"Innovatsiya-Ziyo" MCHJ matbaa hu'rimida chop etildi.
Manzil: Toshkent shahri, Farhod ko'chasi, 6-a uy.*

+99893 552-11-21

Muallif va nashriyat roziligi bilan chop etish ta'qiqlanmadi.

ISBN 978-8943-5614-5-6

9 789943 561465